

ლელო ბარამიძე

ზმნის პირისა და რიცხვის
გამოხატვის თავისებურებანი
ქართულში

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ლელი ბარამიძე

ზმნის პირისა და რიცხვის
გამოხატვის თავისებურებანი
ქართულში

თბილისის
უნივერსიტეტის
ბაიბლიოთეკა

წიგნი, რომელშიც საგანგებო კვლევის საგანია ქართული ზმნის პირისა და რიცხვის გამოხატვის თავისებურებანი, განკუთვნილია სტუდენტი ახალგაზრდობისათვის სწავლების ორივე საფეხურზე (ბაკალავრიატი, მაგისტრატურა), დოქტორანტებისა და აგრეთვე საკითხით დაინტერესებული საზოგადოების ფართო წრისათვის.

რედაქტორი: ფილოლ. მეცნ. დოქტორი, პროფ.

თედო უთურგაიძე

რეცენზენტები: ფილოლ. მეცნ. დოქტორი, პროფ.

ნათელა ქუთელია

ფილოლ. მეცნ. დოქტორი, პროფ.

ვახტანგ იმნაიშვილი

© თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2013

ISBN 978-9941-13-283-4

წინასიტყვაობა

ავტორი მრავალი წელია სწავლობს ზმნის პირისა და რიცხვის გამოხატვის თავისებურებებს ქართულში. საკითხი განხილული აქვს როგორც სალიტერატურო ენის, ისე დიალექტების მიხედვით, რაც, ჩვენი აზრით, შესაძლებელს ხდის სწორი დასკვნების გაკეთებას. ასეთი კომპლექსური მიდგომა, როგორც ჩანს, აუცილებელია. ზოგ დიალექტში უძველესი ვითარება არის შემონახული, ზოგში — პირუკუ.

პირისა და რიცხვის გამოხატვა ქართულში უაღრესად თავისებურია, ამიტომ მართებულად მიგვაჩნია მათი ცალკე გამოყოფა და გაღრმავებული შესწავლა. წინამდებარე წიგნში წარმოდგენილი ნაშრომების ერთი ნაწილი აღრინდელია და სხვა დროსაც იყო გამოქვეყნებული, მეორე ნაწილი ახალია და პირველად აქ იბეჭდება. აღრინდელ შრომებში ზოგი რამ შემოკლდა ან ჩასწორდა. ბოლო ნაშრომში, რომელიც ეხება სუბიექტური მესამე პირის ნიშნად -ა-სა და -ო-ს გამოყენებას, საკითხი შესწავლილია ძველი და საშუალო ქართულის მრავალრიცხოვანი ძეგლების მიხედვით, რომ უფრო ნათელი იყოს -ა ~ -ო პროცესის მიმდინარეობა.

ცვლილებები კანონზომიერ სახეს იღებს ახალი ქართულის მიჯნაზე — XVIII საუკუნის დასასრულსა და XIX საუკუნის დასაწყისისათვის.

ლ. ბარამიძე

1. ზოგიერთი ტიპის მეშველზმნიან ფორმათა ჩასახვა და განვითარება ქართულში

მეშველზმნიანი ფორმები ნაირ-ნაირი შინაარსისა და აგებულებისაა როგორც ძველ, ისე ახალ ქართულში:

1. მიმღეობა პლუს მეშველი (არს) ზმნა უღლებაში მონაწილეობს და ერთპირიან ზმნათა III სერიის ფორმათა საწარმოებლადაა გამოყენებული;

2. მიმღეობიანი კონსტრუქცია შედგენილი შემასმენლის ფუნქციითაც იხმარება (შედგენილ შემასმენელში მიმღეობის ადგილას სხვა მეტყველების ნაწილებიც გვაქვს);

3. სახელზმნის ვითარებითი ბრუნვის ფორმა მეშველ ზმნასთან ერთად მომავლის გამოხატვის ერთი საშუალებათაგანი იყო ძველ ქართულში (ქავთარაძე, 1960);

4. საკმაოდ იყო გავრცელებული ძველსავე ქართულში ე. წ. რთული ზმნები, რომლებიც ძირითადად მწკრივ-ნაკლ ზმნათა დანაკლისი ფორმების შესავსებად გამოიყენებოდა (ქავთარაძე, 1954, 19-20).

მეშველზმნიანი კონსტრუქციები მხოლოდ ქართულის თავისებურებას არ წარმოადგენს; იგი სხვა ენებშიც არის გავრცელებული და ზშირად გაცილებით მეტი ადგილი უჭირავს ზოგ ენაში, ვიდრე ქართულში. მაგ., ინგლისურის მთელი უღლება თითქმის ამგვარ წარმოებას ემყარება, სადაც: "Единственными простыми глагольными формами являются Present и Past Indefinite в утвердительной форме. Эти же формы являются наиболее старыми глагольными формами. Все остальные временные, видовые и видо-временные формы, а также отрицательная и вопросительная форма Present и Past Indefinite образуются с помощью вспомогательных глаголов, т.е. являются сложными. или аналитическими" (ვინოკუროვა, 1954, 87).

ზემოთ ჩამოთვლილ ყველა შემთხვევაში, აღწერითი ფორმა მწკრივთა საწარმოებლადაა გამოყენებული თუ სხვა ფუნქციით. მეშველი ზმნა დაერთვის სხვადასხვა მეტყველების ნაწილს (მიმღეობას, ინფინიტივს, სახელებს), მაგრამ არა პირიან ზმნას. ამ მხრივ განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ახალი ქართულის ის ფორმები, სადაც საცნებით ჩამოყალიბებულ ზმნურ ფორმას, გარკვეულ შემთხვევებში, მეშველი (არს) ზმნის პირიელი ფორმები დაერთვის. ანალოგიური მდგომარეობაა სხვა ქართველურ ენებშიც, კოლხურსა (ჭანურ-მეგრულსა) და სვანურში. სხვა ენებისათვის კი ასეთი რამ თითქმის არ უნდა იყოს დამახასია-

თებელი¹. იგი არსებითად განსხვავდება მეშველი ზმნის გამოყენების სხვა, ფართოდ გავრცელებული, შემთხვევებისაგან და ამდენად გარკვეულ ინტერესს იწვევს.

ცნობილია, რომ ახალ ქართულში გარდაუვალ ზმნათა ერთი ნაწილი აწმყოს ორივე რიცხვის პირველსა და მეორე პირში მეშველი ზმნის დართვას საჭიროებს: ვდგა-ვარ, ვზი-ვარ, ვწუხ-ვარ... (ს)დგა-ხარ, (ს)წუხ-ხარ და სხვა. ვსწერი-ვარ, ვკგონი-ვარ, ვურევი-ვარ... სწერი-ხარ, კგონი-ხარ, ურევი-ხარ... ასეთივე მდგომარეობაა | თურმეობითში, სადაც 1-ლ და მე-2 პირში მეშველი ზმნა დაერთვის ყოველგვარ ორპირიან ზმნას, გარდამავალს თუ გარდაუვალს; (ვ)უნახა-ვარ [←(ვ)უნახავ-ვარ], შე(ვ)უშინები-ვარ, გა(ვ)უზრდი-ვარ... უნახავ-ხარ, შეუშინები-ხარ, გაუზრდი-ხარ... შევსძლები-ვარ, შევპბრალები-ვარ... შესძლები-ხარ, შეპბრალები-ხარ და სხვა².

ეს ნაშრომი³ ცდაა ამ ფორმათა მონოგრაფიული შესწავლისა. ძველ ქართულში ამგვარი ზმნები აღნიშნულ მწკრივებს უმეშვლოდ აწარმოებდნენ, ისე როგორც ზმნათა დიდი უმრავლესობა — აწმყოსა და სხვა მწკრივებს ახალ ქართულში.

მეშველზმნიან ფორმებთან დაკავშირებით რამდენიმე საკითხი დგება: 1. როდის ჩაისახა ასეთი წარმოება და როდის მიიღო ის სახე, რაც მას დღევანდელ სალიტერატურო ქართულში აქვს? 2. როგორია მისი გავრცელების არე და განვითარების ტენდენციები ამჟამად? 3. რა არის ამ ფორმათა ჩასახვის მიზეზი, ან რამ შეუწყო ხელი ამ პროცესის წარმოშობას? 4. რა ფუნქცია აქვს მეშველ ზმნას ამ ფორმებში? და სხვა.

ქართულის ვითარებაში რომ უკეთ გავერკვეთ, მოშველიებულია მონათესავე ენათა მონაცემებიც.

ზემოაღნიშნულ აღწერით ფორმათა წარმოშობა ქართული სალიტერატურო ენის განვითარების მოგვიანო პერიოდს განეკუთვნება. ასევე

¹ ქართულურ ენებში მეშველი ზმნის ამგვარად გამოყენების სხვა შემთხვევებიც გვაქვს: ჰანურ-მეგრულში გარკვეული მწკრივების მზა-მზარეულ ფორმებს დაერთვის განსაზღვრული მეშველი ზმნა და ამ გზით ახალი მწკრივია მიღებული. ასეა, მაგალითად, ჰანურ-მეგრულის ნანამყოუსრულარ და ნაორისტალ თურმეობითებში, პირობითებში და სხვ. ყველა ასეთი ფაქტი მეშველი ზმნის პირიან ზმნაზე დართვით ახალი ფორმის წარმოებისა გვიანდელი ჩანს და ქართულურ ენათა საყურადღებო თავისებურებას წარმოადგენს.

² მრავლობითის ფორმები არ მოგვეყვას სიმოკლისათვის.

³ იბეჭდება შემოკლებით.

სავარაუდებელია სხვა ქართველური ენებისთვისაც. მიუხედავად ამისა, ყველა ქართველურ ენაში პრინციპულად ერთნაირი ვითარება დასტურდება, რაც საინტერესო ფაქტია ზოგადი ენათმეცნიერების თვალსაზრისითაც.

საკითხი სპეციალური კვლევის საგანი არ ყოფილა. საენათმეცნიერო ლიტერატურაში ამ ფორმათა შესახებ გამოთქმული მოსაზრებები განხილული და გამოყენებული იქნება თავ-თავის ადგილას.

ნაწილი პირველი

ძველი ქართული

მეშველზმნიანი ფორმები, რომელთაც აქ განვიხილავთ, ორ მწკრივში — აწმყოსა და I თურმეობითში გვხვდება. გარჩევა გვაქვს პირთა მიხედვითაც: დაერთვის პირველსა და მეორე პირს ორსავე რიცხვში, მესამეს — არა; მესამე პირის ფორმა ამ მხრივ ერთნაირია ძველსა და ახალ ქართულში. ასეთ აღწერით ფორმათა წარმოქმნა ქართული ენის ისტორიის გარკვეულ პერიოდს მიეკუთვნება, ძველმა ქართულმა იგი არ იცის, მაგრამ პროცესის ისტორიის დასადგენად საჭიროა ძველი ქართულის მონაცემებიც გავითვალისწინოთ: ვიცოდეთ, რა უძლოდა წინ დღევანდელ სურათს, როგორი იყო ამოსავალი მდგომარეობა.

რა ზმნებია ის ზმნები, რომელთაც შემდეგში მეშველის დამატება დასჭირდათ? ამ მხრივ სხვადასხვანაირი ვითარებაა მწკრივთა მიხედვით. ზმნები, რომელთაც შემდეგში აწმყოში მეშველი ზმნა დაერთო, არსებითად განსხვავდება I თურმეობითის მსგავს ფორმათაგან: აწმყოში ესაა ზოგიერთი საშუალო და ვნებითი გვარის ზმნა, თურმეობითში — მოქმედებითი გვარისაც. თუ ასეა, როგორ მოხდა, რომ ერთმა და იმავე მოვლენამ იჩინა თავი ორივეგან? რა აქვს საერთო ამ ორი ჯგუფის ზმნებს? სპეციალურ ლიტერატურაში გარკვეულია, რომ გარდამავალ ზმნათა I თურმეობითი (და საერთოდ მესამე სერიის მწკრივები) გვიანაა წარმოქმნილი და რომ მას საფუძვლად უდევს აწმყოს ერთი ტიპის ზმნათა ფორმები. ესაა სტატიკური ვნებითი; ვარაუდობენ, რომ III სერიის ფორმები მათი ინვერსიის გზითაა მიღებული. რომ ეს მოსაზრება სწორი უნდა იყოს, ამის ერთ-ერთი დამადასტურებელი ის ფაქტიცაა, რომ ახლაც ზმნათა ეს ორი წყება განვითარების ერთნაირ ტენდენციებს იჩენს. ამიტომვე უნდა გვქონდეს, მაშასადამე, საერთო მოვლენები ორი-

ვეგან. მაგრამ სტატიკური ვნებითის გარდა, მეშველზმნიანი წარმოება აწმყოში სხვა ტიპის ზმნებთანაც არის. ამის შესახებ ქვემოთ.

რაკი ჩვენთვის საინტერესო წარმოება ორ სხვადასხვა მწკრივში დასტურდება, განვიხილოთ ისინი ცალ-ცალკე.

აწმყო

აწმყოში მეშველი ზმნა ახალ სალიტერატურო ქართულში ზმნათა ერთ მცირე ჯგუფს სჭირდება. ასეთ ზმნათა ერთი ნაწილი საშუალო გვარისაა (ძირითადად მედიოპასივი, იშვიათად — მედიოაქტივი), მეორე — ვნებითისა, ე. წ. სტატიკური ვნებითი.

საშუალო გვარის ზმნები

სპეციალური ლიტერატურიდან ცნობილია, რომ საშუალო გვარის ზმნები აგებულების მიხედვით პრინციპში არ განსხვავდებიან მოქმედებითისაგან. ფუძე აქ იმავე სუფიქსებითაა გაფორმებული, რითაც მოქმედებითში; მაგ.,

ავ: ბრწყინ-ავ-ს, გორ-ავ-ს, ს-ძინ-ავ-ს, ჰ-ნებ-ავ-ს...

ებ: ღალად-ებ-ს, უნ-ებ-ს, გოდ-ებ-ს, ტორტმან-ებ-ს...

ობ: გალ-ობ-ს, მეფ-ობ-ს, ჯმ-ობ-ს...

არის სხვა სუფიქსებითაც ნაწარმოები ზმნები.

საშუალო ზმნათა მეორე (უფრო ძველი) ნაწილი მარტივი აგებულებისაა, თემატური ნიშნები არ გააჩნია. ესენია: ჰ-სურ-ს, ს-ძულ-ს, უ-ყუარ-ს, ჰ-რწამ-ს, ს-ძაგ-ს და სხვ.

უნდა აღინიშნოს, რომ მეშველი ზმნის დართვის საკითხში ყველა ტიპის ზმნასთან ერთნაირი მდგომარეობა არა გვაქვს. მეშველი ზმნის გაჩენის ტენდენცია პირველ რიგში მარტივ, ათემატურ ფუძეებთან იჩენს თავს. იცვლება ან ისეთი ზმნები, რომელთა ფუძის დაშლა საერთოდ არ ზერხდება, ან რომლებშიაც სუფიქსების გამოყოფა შეუძლებელია (ღგ-ა-ს ← *ღგ-ან-ს და მისთ.), მაგრამ ეს სუფიქსები უკვე ფუძესაა შეზორობებული და ამდენად მათი სუფიქსობა არც შეიგრძნობა, თემის ნიშნიანი ფუძეები კი უცვლელი რჩება.

ზმნათა პირიანობის მიხედვით გარჩევა არ იჩენს თავს: ერთპირიანიცა და ორპირიანი ფორმებიც ერთნაირ ვითარებას გვიჩვენებენ. მიუხედავად ამისა, სიცხადისათვის მათ ცალ-ცალკე განვიხილავთ. ამავე მიზნით ზმნები დალაგებული იქნება ანბანის რიგის მიხედვით და სამივე

პირისა და ორივე რიცხვის ფორმები ამა თუ იმ ზმნისა ერთად იქნება თავმოყრილი. მესამე პირის ფორმები ძველსა და ახალ ქართულში ერთნაირია, მეშველი ზმნის დართვა მხოლოდ პირველსა და მეორე პირს ეხება (ორსავე რიცხვში) და ამიტომ შეგვეძლო მესამე პირის საილუსტრაციო მასალის მოყვანისაგან თავი შეგვეკავებინა, მაგრამ ამ ტიპის ზმნათა უღლების სრული სურათის გასათვალისწინებლად ძველ ქართულში თითო-ორიოლა ნიმუშს აქედანაც წარმოვადგენთ.

ერთპირიანი ზმნები

ღებ

1. ვღგა კარსა ზედა და ვკრეც, გამოცხ. 3,20; ვღგა და ვწამებ მცირესა და დიდსა, საქმე 26,22; შენ წინაშე ვღგა, თეკლ. 124,1; ასევე: ურპ. 319,12; დაბად. 24,13; ლიტ. ურთ. 162,23; მამათა სწავლ. 232,34 და სხვა.

აჰა ესერა მახლობელად ვღგათ, კიმ. 1,139,29; და დღეს საშჩელსა ზედა ვღგათ, სპევს. 333,66; რომელსა ზედა ვღგათ მოსწრაფედ, ქრესტ. 55,16; ასევე: წარტყუენვამ, მმ 13.

2. აჰა სღგა, მახლობელო ჩემო, აჰა ეგერა სღგა, შუენიერო ჩემო, იპოლ. 4,1; სღგა და ჰღღადებ, ბოლნ. ქად. 42,7; მტკიცედ სღგაა? შუშანიკ. III, 23; ასევე: სახისმეტყ. იზ 18; მრავ. 257,6...

რამსათჳს სღგათ თქუნ აჰა? მათე, 20,6DE; კაცნო გალილეელნო, რამსა სღგათ მხედველნი ცად? ეკლეს. 45,7; ასევე: 1 მეფ. 22,8 (ხელნაწ. 40 r, 2 სვ.); მრავ. 313,36; ფსალმ. 134,2 და სხვ.

3. ესერა პეტრე კართა დგას, საქმე 12,14.

აჰა დედაჲ შენი და ძმანი შენნი დგანან გარეშე, მათე 12,47.

დუმ

1. ხოლო უფრომისსა მას ბუნებისასა ვდუმო, მრავ. 282,3; ასევე: სინ. მრავ. 32,36.

ჩუენ ვდუმით და ველით ნათელსა განთიადისასა, 4 მეფ. 7,9; ხელნ. 178 r, 2 სვ.; და ჩუენ ვდუმით მოღებად მისა ჴელთაგან მეფისა ასურთამსა, 3 მეფ. 22,3; ხელნ. 163 v, 1 სვ.

2. ღღღად-ყავ ძლიერად და ნუ სდუმი, ესაია 210 r, 1 სვ.; ნუ სდუმი, რამეთუ მე ვარ შენ თანა, საქმე 18,9; ვარიანტი: სდუმი.

და აწ თქუნ რად სდუმით და ჰსხედო? 2 მეფ. 19,10; ხელნ. 100 v-r.

3. დუმან მდინარენი, სასულ. პოეზ. რპე 113.

ზი, სხედ

1. ვზი და ვილოცავ, ჰაგ. მასალ. 28,2 სვ., 13 ქვ.; მე აქა მშუდობით ვზი, კიმ. I, 204,21; მე მეფეთა საყდართა ვზი, ასურ. მოღვაწ. ცხ. 203,7 ქვ.

აწ ჩუენ რასა ვსხედთ? იერემ. 8,14; ხელნ. 234 v, 2 სვ.

2. რომლისა მიზეზისათჳს ჰზი და სტირ? აპოკრ. 66,14; რომელი ჰზი ქერუბინთა, იაკობ. მგ 2; ასევე: სინ. მრავ. 96,7; კიმ. I, 206,18; იბოლ. 8,13; გამოსლვ. 18,14; იობ. 2,9C; კიმ. II, 57,34.

და აწ თქუენ რად სდუმით და ჰსხედთ და არა მიიქცევით უფლისა თქუენისა მეფისა? 2 მეფ. 19,10; ხელნ. 100 r, 1 სვ.; ჰსხედთ საპყრობილესა შინა კრულნი კრებულისანი, ზაქარია 414 v, 1 სვ.; ამისთჳს ისმინეთ სიტყუად უფლისად ყოველთა ჰურიათა, რომელნი სხედთ ქუეყანასა ეგვტისასა, იერემ. 44,26; ხელნ. 291 v, 2 სვ.; რადსა სხედთ¹ და მცავთ მე? აპოკრ. 19,1 ქვ.

3. ზე ზის იგი ვირსა და კიციუსა, მათე 21,5.

რომელნი სხენან ბნელსა, ლ. 1,79E.

რბი

1. მე უკუე აწ ეგრე ვრბი, ვითარცა არა უჩინოდ (იერუს. განჩ. 321,2).

2. ზოლო შენ, კაცო, ... სულისა შენისათჳს ჰრბი (სინ. მრავ. 48,16).

სხედ (ნახე ზი)

ჩან (→ ჩა)

1. გარეშტო ვჩათ მდაბლად, მამათა სწავლ. 264,21 ვარ.: ვჩანთ.

2. კაცად მბრძოლად შჩან, ლიტ. ურთ. 36,15; თუ არა ჰპოვნე, ნუცა შენ აქა შჩა, აპოკრ. 67,4; ვარიანტი: შჩან A.

შჩათ, რამეთუ, Мapp, Опис. 97,3 ქვ.

3. ნათელი იგი ბნელსა შინა ჩანს, ი. 1,5.

ძე

1. დავრდომილი ვძე სარეცელსა ზედა, მამათა სწავლ. 294,24.

2. რადსა სძე და ზურიანე? იონა 1,6, ისტ. ქრესტ.

¹ ხელნაწერშიც და გამოცემაშიაც „სხედ“ არის.

3. ბაგასა შიდა ძეს, მრავ. 276,33.

წევ

2. ნუ ღღეს ქუეყანასა სწევ და ხვალე ცხედარსა ზედა, ივ. ჭავჭავ. სინის აღწ. 229,40.

3. ლომი წევს, კიმ. I, 305,23.

წუხ

1. ელისაბეტს უხარის და მე ვწუხ, სინ. მრავ. 98,19; რამსა ვწუხ, 2 მეფ. 12,23; ხელნ. 81 რ, 2 სვ.

2. ჰრქუა ძმასა მას: ნუ სწუხ, ძმაო, ასურ. მოღვაწ. ცხ. 106,1; ნუ სწუხ, ტობია 530 რ, 2 სვ.; რამსა სტირ და სწუხ? S 11,348 რ, 2 ქვ.

ნუ სწუხთ, ძმანო, ათონ. კრებ. 151,26; ნუ სწუხთ, არამელ, ასურ. მოღვაწ. ცხ. 80,27.

3. წუხნ და ტირნ, 1 მეფ. 1,7; ხელნ. 1 რ, 2 სვ.

ორპირიანი ზმნები

რელატიურ მედიოპასიურ ზმნათა ერთი ნაწილი თავისებური სემანტიკის მქონეა, რის გამოც პირველი და მეორე სუბიექტური პირი საერთოდ არ გააჩნია. სუბიექტური პირებიდან აქვს მხოლოდ მესამე [რომელიც ზოგ შემთხვევაში უცვლელი, ერთიდაიგივე შეიძლება იყოს და ამიტომ იკარგება კიდეც: სძინავს მას ის (ძილი ← "ძინი) → სძინავს მას...]. ამ მესამე პირის კომბინაციები კი ყველა ობიექტურ პირთან ხშირია და ჩვეულებრივი: მწყურის, გწყურის, სწყურის¹... ეს ზმნებია: უხარის, სტივის, ჰრცხუნის, ჰშუნის, ჰშურს, ჰსურს, ჰმარჯუნს, სწადის, უკვრს², შჭირს და სხვა.

რაკი ამ ზმნებს I და II სუბიექტური პირის ფორმები არ აქვს, ცხადია, მეშველი ზმნის დართვის საკითხიც არ არსებობს. წარმოვადგენთ დანარჩენ ორპირიან ზმნათა უღლების ნიმუშებს.

¹ გადატანითი მნიშვნელობით გამოყენებისას ამ ზმნას შეიძლება I და II სუბიექტური პირებიც ჰქონდეს:

სამშობლო ქვეყნით გარდახვეწილს გულსა დამწვრალსა
სწყურ ხხარ, როგორც სწყურს ცის ნათელი, სხივი ბნელს თვალსა
(ლექსები ვახტანგ ორბელიანისა, ტფილისი, 1894, გვ. 57).

² ხევსურულში ამ ზმნასაც აქვს I, II სუბიექტური პირი: მიკვირ ხხარ, ჭალას მთიბელო, რამ მავადინა კევიანი? (ხევს. პოეზ. 207,1).

გავ

1.3. სახითა ხოლო მონაზონთა ვჰგავთ, მამათა სწავლ. 266,6.

ღეგ

2.3. გულისწმა-ყავ, კაცო, თუ ვისსა მახლობელად სდგა ანუ ვის წინაშე უდგ ქამსა მას წმიდათა საიდუმლოთასა, Март, Опис. 71,3.

რწამ

1.2. ჰრქუა მას იესუ: ... მიხილე და გრწამ, ი. 20,29DE; თქუენ მე შემოყურეთ და გრწამ, ი. 16,27DE.

1.3. რომელსა მე არა ვრწამ¹, ღმერთი არა რწამს³, სინ. მრავ. 147,25; რომელთა ვჰრწამ მე, მათე 18,6C.

2.1. ღმერთი ჩემი ხარ შენ და მრწამ შენ, თეკლ. 113,12; უფალო იესუ ქრისტე, რომელი გურწამ ტყუსა ამის მიერ, მოქც. ქართ., შატბ. 794,15.

2.3. რომელთა არა ჰრწამ შენ ღუთისმშობლად, ათონ. კრებ. 184,1.

3.3. ყოველი შესაძლებელ არს, რომელსა ჰრწამს, მრ. 9,23C.

ქუან

ახალ ქართულში ყოლა-ქონების აღსანიშნავად (иметь, ѣхѣи) ორი ზმნაა გამოყენებული: აქვს, ჰყავს, რომლებიც ფუნქციებს ასე ინაწილებენ: ჰყავს მხოლოდ სულიერის, ცოცხალის მიმართ იხმარება, აქვს — ყველა დანარჩენისა. ასეთი გარჩევა იმთავითვე თითქოს არ უნდა გვქონოდა. ამას გვაფიქრებინებს რამდენიმე გარემოება. 1. ძველ ქართულში არც ისე იშვიათად დასტურდება ქუან ფუძის გამოყენების შემთხვევები სულიერის მიმართაც. მარტო ქართული ოთხთავის სამ შატბერდულ ხელნაწერში 10 ასეთი მაგალითია გამოვლენილი (ი. იმნაიშვილი, 1949, 613; 1963, 185). მსგავსი რამ შეინიშნება სხვაგანაც. ერთნაირი მდგომარეობაა თარგმნილ და ორიგინალურ ძეგლებში. 2. დიალექტებში² ახლაც ცოცხალია ეს მოვლენა (ი. ქავთარაძე, 1954, 161). 3. ძველ ქართულში ყოლა-ქონების მნიშვნელობით ამათ გარდა კიდევ რამდენიმე

¹ ასეა.

² ერთნაირად თითქმის ყველა დიალექტში: ინგილოურში, მოხეურში, ფშაურში, ხევსურულში, რაჭულში, მესხურში, კახურში.

სხვა ფუძე იხმარებოდა: **მივის** (მესუა), **მადგს**, **მიდგს**¹, **მიბს**. გარკვეულ შემთხვევებში ქონებას გამოხატავს აც (← აძს), უც (← უძს) ზმნებიც (ი. ქავთარაძე, 1954, 225). მრავლობითში ყველა ეს ზმნა სხვა ფუძეს ინაცვლებდა. ესაა **სხ** (უსხენ, ესხნეს). საინტერესოა, რომ მონაცვლე ფუძე ერთიდაიგივეა ყველა მათგანისათვის და, მაშასადამე, მრავლობითში სულიერისა და უსულოს გარჩევის საკითხი თავისთავად მოხსნილია. ასევე უნდა ყოფილიყო **ჰყავს**, **აქვს** ზმნებთანაც.

1.3. აწ ესერა ქნარი მათი მე ვარ, და მე სასიტყუელად ვაქუ, იობ. 30,9. შდრ.: ... და ვინაფთგან არა მაქუს მე საძიებელი, ვაქუნდე მე საძიებელსა, ზღაპრ. ელენთ. 37,22.

2.1. რომელთა გუაქუ თანაშემწედ, დედოფალო წმიდაო, ათონ. კრებ. 357,14; გადიდებთ და მეოხად გუაქუ ღმრთისა მიმართ, ყოვლად წმიდაო, მოდრეკ. 107 რ, 27.

ისევე როგორც **ჰყავს** ზმნა, ესეც დაირთავს ზმნისწინებს და განსხვავებულ მნიშვნელობას ღებულობს; ნუ მიმოაქუთ ყოველსა მას ქარსა მოძღურებისასა ნებიოთა კაცთაფთა, კიმ. II, 188,8.

ყავ(ან)

საშუალი გვარის ზმნები, ჩვეულებრივ, მდგომარეობას გამოხატავენ და ზმნისწინი არ სჭირდება, მაგრამ იშვიათად ზმნისწინიანი ფორმები აქაც გვხვდება. ჩვენს შემთხვევაში ამ გზით ახალი ზმნაა მიღებული. ყავ ფუძეს რამდენიმე ზმნისწინი დაერთვის²: გან-, მი-, მო-, შე-, წარ-.

1.2. რაფსა არა მიგყავ შენ ჭუარად? სინ. მრავ. 247,13.

1.3. ერთ არს, რომელსა მივჰყავ მე, აპოკრ. 17,22; აჰა ესერა წარვჰყავ მე განსაკითხავად და შემეწიე ჭირსა ჩემსა, ბალავ. 38,35დ; დედაო, აჰა ესერა შვილი შენი იოსებ წარვჰყავ ეგჰტედ კრული, ასურ. მოღვ. ცხ. 191,7დ; და მე ესერა... წარვჰყავ³ ამიერ სოფლით, მამათა სწავლ. 226,3.

აწ-ლა მოუვლინებიეს და იღუმალ განვჰყავთ ჩუენ, საქმე 16,37დ; ცოდვათათჳს მივჰყავთ ბაბილონდ ტყუედ, წიგნი სამოციქუ-

¹ უდგს ზმნა „ყოლის“ მნიშვნელობით უფრო გვიანაც გვხვდება: ბატონს თეიმურაზს... მეფის სკოლის ქალი ედგა (იგულისხმება: ცოლად) (ქრონიკ. II, 464,2-3).

² ამ ზმნის უზმნისწინო ძველი ფორმები ჩემ გადაკითხულ ძეგლებში მხოლოდ საშუალ ქართულში დადასტურდა (ვჰყავ მე მას, ჰყავ შენ მას...).

³ გამოცემაშია: წარჰყავ, რაც კორექტურული შეცდომა უნდა იყოს.

ლომ იერემ. 323 რ; ვეცხლისა მისთვის შევკყავთ ჩუენ შეწამებად ცილისა, დაბად. 43,18.

ყუარ

1.2. სიმონ იონადსო, გიყუარ მე? ი. 21,15; ი. 21,16; ჰრქუა მას მესამედ, ვითარმედ: გიყუარ? ი. 21,17. ასევე: კიმ. I, 129,11; ათონ. კრებ. 308,11...

1.3. იგი არს, რომელსა უყუარ მე, ი. 14,21; უწყოლით, ვითარმედ უყუარ მეფესა ამას, კიმ. I, 151,9; ამისთვის მამასა უყუარ მე, ი. 10,17.

2.1. შენ ხიცი, რამეთუ მიყუარ შენ, ხანმ. 358,2 სვ., 15,16; შენ უწყი... ვითარ მიყუარ ბალავ. 38,23ღ; ასევე: ი. 21,16; ი. 21,17; საბა ასური 15,41; მოძღუარ აპა გკყუარ შენ, აპოკრ. 85,17; აპა ყოველთა გკყუარ და გისმენთ, ათონ. კრებ. 162,28.

2.3. შენ უყუარ უფროდს აზნაურთასა, მამათა სწავლ. 146,15.

თვთ მამასა ჩემსა უყუართ თქუენ, ი. 16,27DE; ასევე: სინ. მრავ. 193,21.

ჩნ → ჩ (← ჩან)

1.2. უკუეთუ სათნო გიჩნ მე, მოგკვე აღგილადცა შენდამდე, კიმ. I, 209,29.

2.1. წმიდამან თეოდოსია ჰრქუა: ცთომით ვინმე მიჩ შენ, კაცო, კიმ. I, 152,5; წრფელ და კეთილ მიჩ წინაშე ჩემსა მშულობასა და ღუაწლსაცა, 1 მეფ. 29,6; ხელნ. 55 v, 1 სვ.; სათნო მიჩ მე წინაშე თუალთა ჩემთა ყოვლით კერძოვე, 1 მეფ. 29,10; ხელნ. 55 v, 2 სვ.

2.3. ამათ მთავართა კეთილვე უჩ შენ, I მეფ. 29,6; ხელნ. 55 v, 1 სვ. ეგრეცა თქუენ გარეშე უჩთ კაცთა მმარხველ, მათე 23,28C; ვარიანტი: ჰგონიეთ, იქვე DE.

ძაგ

1.2. აწ ნუ რას მერიდებით და ნუცალა გძაგ, შუშანიკ. IV, 14.

2.1. მე მძაგ შენ, გამოცხ. 3,17თ.

3.3. შეგინებულსა გულსა ყოველი სძაგნ, ივ. ჭავჭავ. სინის აღწ. 45,3.

ძულ

1.3. უფალმან ისმინა, ვითარმედ ვსძულ მე, და მომცა მე ესეცა, დაბად. 29,33; ასევე: ი. 7,7; ამას კაცებსა ვსძულთ ჩვენ, კიმ. I, 116,4.

2.3 ყოველთა მათ სძულ შენ, ესაია 207 რ, 2 სვ.

ამისთვის კსძულთ (სძულთ CE) თქვენ სოფელსა, ი. 15,19D.

3.3. რომელსა მე ვსძულდე, მამაცა ჩემი სძულს, ი. 15,23C.

გსოვ (→ გსო)

1.2. მემცა, გლახაკი, მარადის გაჯსოვ წმიდათა შინა ლოცვათა თქვენთა, ხანძთ. ობ 62; უკუეთუ გაჯსო მე გულსა შენსა, S 97,260 vb, 4¹.

გაჯსოვთმცა მარადის წმიდათა შინა ლოცვათა შენთა, ხანძთ. ლ 65.

სტატიკური ვნებითი

ზმნათა მეორე ჯგუფი, რომელიც აწმყოში აღწერით წარმოებაზე გადავიდა ახალ ქართულში, სტატიკური ვნებითის სახელითაა ცნობილი სპეციალურ ლიტერატურაში. საჭირო იყო თუ არა ამ ტიპის ზმნათა გამოცალკევება სხვა სტატიკური მნიშვნელობის მქონე ზმნათაგან მეშველზმნიან ფორმებზე მსჯელობის დროს? ვფიქრობთ, საჭიროა. ჯერ ერთი, ამ ორი ჯგუფის ფორმათა წარმოება საკმაოდ განსხვავებულია ერთმანეთისაგან როგორც ძველ, ისე ახალ ქართულში. მეორე მხრივ, სტატიკური ვნებითის ფორმები მკიდრო კავშირშია გარდამავალ ზმნათა III სერიის ფორმებთან. ვარაუდობენ, რომ ეს უკანასკნელი სტატიკური ვნებითისაგან მომდინარეობს (ა. შანიძე, 1953, § 487). ზმნათა ეს ორი ჯგუფი (სტატიკური ვნებითი და გარდამავალი ზმნის III სერია) განვითარების ერთნაირ ტენდენციებს გვიჩვენებს სამსავე ქართველურ ენაში (ნ. ნათაძე, 1955). ეს გარემოება თავს იჩენს აღწერითი წარმოების ჩასახვის პროცესშიაც: ორივეგან აღნიშნული წარმოება თითქმის ერთდროულად ჩნდება და წინ უსწრებს ასეთსავე ტენდენციას აწმყოს ე. წ. საშუალო გვარის ზმნებში.

სტატიკური ვნებითის ზმნათა რიცხვი ახალ ქართულში გაცილებით უფრო დიდია, ვიდრე ძველ ქართულში¹. I და II სუბიექტურ პირთა

¹ მაგალითი მომაწოდა პროფ. ი. იმნაიშვილმა.

ფორმები ყოველნაირი ზმნისა იშვიათია ძველი ქართულის ტექსტებში, განსაკუთრებით კი ეს ეხება სტატიკურ ვნებითს. ძველი ქართულის მრავალ განხილულ ძეგლში მხოლოდ რამდენიმე ასეთი ფორმა შეგვგვდა, მაშინ როცა მესამე სუბიექტური პირის კომბინაციები ყველა ობიექტურ პირთან საკმაოდ ხშირია. I და II სუბიექტურ პირთა შემცველი ყველა ფორმა ჩვენს ნიმუშებში იე-ზე დაბოლოებული სტატიკური ზმნისაა.

ბ

1(3). მტკიცედ ვჰგიე მე და მვნედ, კიმ. I, 226,7; შეუძრველად ვჰგიე, იქვე 268,25; ვჰგიე მე კლდესა ზედა სარწმუნოებისასა შენ-და მიმართ, იქვე 231,37; ვჰგიე სიყუარულსა ზედა მისსა, ი. 15,10DE.

მის თანა ვჰგით და იგი ჩუენ შორის, კათ. ეპისტ. გვ. 27, 4, 13; ჩუენდა კმა არს შჯული ეგე და ვჰგით მას, ლიტ. ურთ. 179,22; უვნებელად ვჰგით მარადის, Мapp, Опис. 238,7 ქვ.; ასევე: იქვე 202,5.

2(3). ჰგიე შენცა და იმარხავ შჯულსა, საქმე 21,24; და ღმრთეებით ჰგიე ყოვლად უხილავად, მოდრეკ. 74 r, 25; რამეთუ შენ ჰგიე უკუნისამდე, ბარუქ 3,3; ხელნ. 311 v, 2 სვ.; ასევე: ათონ. კრებ. 178,22; ხანძთ. კთ 55; ფსალმ. 101,27L; სინ. მრავ. 96,30; ფსალმ. 101,13L; ათონ კრებ. 135,18.

ჰგით სიყუარულსა ზედა ჩემსა, ი. 15,10DE.

გონ

1.2. ვინ-იგი გგონიე მე ყოფად, მე არა იგი ვარ, საქმე 13,25; თქუენ ვინ გგონიე მე? მათე 16,15DE; ასევე: ლ. 9,20; ნუ გგონიე მე, საყუარელნო, ვითარცა კაცი მრავლის-მეტყუელი, წარტყუენვამ დ 16.

1.3. ვინ ვჰგონიე ერსა ამას? ლ. 9,18.

2.3. ეგრეცა თქუენ გარეშე ჰგონიეთ კაცთა მართალ, მათე 23,28DE.

ბჟარ

1.3. ოთხ არიან, რომელთა უპყრიე მე, აპოკრ. 17,21.

2.3. (ეკლესიასა) უპყრიე შენ ვითარცა ზღუდემ, მოდრეკ. 153 r, 10.

¹ საერთოდ ეს ჯგუფი ახალ ქართულშიც მცირეა.

3.3. ქუეყანამ იგი ქართლისამ სარკინოზთა უპყრიეს, აბო 67,6.

-ია დაბოლოება სტატიკური ვნებითის აწმყოში

-იეს → -ია ჯერ კიდევ ძველ ქართულში ისახება და ახალი ქართულისათვის, როგორც ვიცით, -ია უკვე ნორმაა. სპეციალური ლიტერატურიდან ეს ფაქტი ცნობილია. მოვლენა ერთნაირად დამახასიათებელია როგორც სტატიკური ვნებითისათვის აწმყოში, ისე მოქმედებითი გვარის ზმნებისათვის პირველ თურმეობითში¹. ამ ფაქტის შესახებ მსჯელობა I თურმეობითის სათანადო ფორმებთან გვექნება, ახლა კი მხოლოდ ნიმუშებს მოვიყვანთ: გმოსია, ბალავ. 84,11C; ჰმოსია, გამოცხ. 12,1Cთ; ასევე: იქვე 7,13Cთ; ხანძთ. მმ 32.. უპყრია, ეკლეს. 103,4; ასევე: ფსალმ. 72,12 C. ჰგია, ივ. ჭავაძ., სინის აღწ. 105,17 ქვ.; ასევე: ხრონ. 231,26; ნთია, ათონ. კრებ. 221,11 და სხვა.

I თურმეობითი

გარდამავალ ზმნებს მესამე სერიის სამი მწკრივიდან I თურმეობითი დანარჩენი ორისაგან განსხვავებულად აქვს ნაწარმოები. II თურმეობითი და III კავშირებითი I თურმეობითის ფუძეს კი არ ეყრდნობა, არამედ სულ სხვა ოდენობას წარმოადგენს (შდრ. I და II სერიის მწკრივთა წარმოება: აწმყო ამოსავალია I სერიის მწკრივთათვის, ასევე წყვეტილი — II სერიის მწკრივთათვის). ამ მხრივ ცალკე დგას II თურმეობითი და III კავშირებითი, რომელთაც საზიარო ფუძე აქვთ (მოუკლავს შდრ. მოეკლა, მოეკლას).

I თურმეობითი ახალ ქართულში მეშველზმნიანია (აღწერიითია) ყველა ტიპის ზმნისათვის. მაგ., ერთპირიანები: დავმალულ-ვარ, დამალულ-ხარ, დამალულ-ა; დავბერებულ-ვარ, დამბერებულ-ხარ, დამბერებულ-ა; გავმთბარ-ვარ, გამთბარ-ხარ და მისთ. ორპირიანი გარდაუვალი ზმნები: დავმალვი-ვარ, დამალვი-ხარ... ვჰგონები-ვარ, ჰგონები-ხარ... ვჰყვარები-ვარ, ჰყვარები-ხარ და მისთ. ორპირიანი გარდამავალი ზმნები: ვუნახა(ვ)-ვარ, უნახავ-ხარ და მისთ. სამპირიანი ზმნა III სერიაში, როგორც ცნობილია, ორპირიანად იქცევა, ან სულ ვერ აწარმოებს ამ მწკრივთა ფორმებს. პირველის ნიმუში იქნებოდა: ვუკითხა(ვ)-ვარ, უკითხავ-ხარ და მისთ. სხვაგვარი ვითარებაა

¹ არას ვამბობთ ორპირიან გარდაუვალ ზმნათა I თურმეობითზე, რადგან ძველ ქართულში იგი უაღრესად იშვიათია.

II თურმეობითა და III კავშირებითში: ერთპირიანი ზმნები აქაც აღწერილია, ყველა დანარჩენი — ორგანული. ნათქვამის ნათელსაყოფად რამდენიმე მაგალითს აქაც მოვიყვანთ. II თურმ.: დავმალულიყავ ← დამალულ ვიყავ, დავბერებულყავ ← დამბერებულ ვიყავ და მისთ. შდრ.: დავმალვოდი, ვპყვარებოდი, ერთის მხრით, და ვენახე, ვექე და მისთ., მეორე მხრით. III კავშ.: დავმალულიყო ← დამალულ ვიყო, დავბერებულყო ← დამბერებულ ვიყო და მისთ. შდრ.: დავმალვოდე... ვენახო, ვექო და მისთ. I თურმეობითის წარმოების პრინციპი ამ მხრივ თითქოს ერთია ყოველნაირი ზმნისათვის. მაგრამ ეს მხოლოდ ერთი შეხედვით: ერთპირიან ზმნათა აღწერითი ფორმები სულ სხვაგვარი აგებულებისაა, ვიდრე ორპირიანი ზმნებისა, ერთის მხრით, მეორე მხრით კი, ამ უკანასკნელშიც გარჩეულია გარდამავალი და გარდაუვალი ზმნები.

გარდაუვალი ორპირიანი ზმნები

გარდამავალი ზმნები I ან II სერიის ფუძეს იყენებენ, როგორც აღნიშნულია სპეციალურ ლიტერატურაში. სხვაგვარად დგას გარდაუვალ ორპირიან ზმნათა საკითხი: სარკვევია, თუ რას ეყრდნობა მათი მესამე სერიის ფორმები. ექვს ამ მხრივ აღძრავს ის გარემოება, რომ უძველეს ძეგლებში ორპირიან გარდაუვალ ზმნათა III სერიის ფორმები არ გვხვდება. ფაქტი პირველად აღნიშნა ნ. ნათაძემ და მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ ასეთი ფორმები შედარებით გვიან ჩნდება (ნ. ნათაძე, 1955).

ჩვენ საგანგებოდ შევისწავლეთ ორპირიან გარდაუვალ ზმნათა მხოლოდ I თურმეობითი. ამასთან მაგალითების დაძეზნისას განსაკუთრებულ ყურადღებას ვაქცევდით ამ მწკრივის 1-ლ და მე-2 სუბიექტურ პირთა ფორმებს. აღმოჩნდა, რომ ძველი ქართულის ჩვენ მიერ შესწავლილ ასამდე ძეგლში არ დადასტურდა არც ერთი მათგანი. ეს შემთხვევითი არ უნდა იყოს.

რაც შეეხება I თურმეობითის მე-3 პირს, ორიოდ ფორმის გარდა, რომლებიც შედარებით ძველ ძეგლებშია¹, ხელთა გვაქვს რამდენიმე მაგალითი მოგვიანო ხანებისა. ესენია:

თუ ვითარ იგი ზეშთა ბუნებისა მძლეველ ექმნა სიკუდილსა, არა და გვწყყებია, ანტიოქ. 106,5; და ესეცა არა დამვიწყებ იეს...

¹ ნ. ნათაძეს აღნიშნულ ზმნათა I და II თურმეობითების მხოლოდ ოთხი მაგალითი აქვს დამოწმებული ძველი ქართულისათვის.

გარდადგინებულთა მათ ეფთჳმისი და მაკედონისი, რომელთა შჯული ნესტორისი არა შეიწყნარეს, კიმ. II, 181,23; აწყუედილ არიან მკედარნი ჩუენნი, და დასდებია შიში და ძრწოლა მათი სპარსთა ზედა, ქართ. ცხ. I, 60,12; XI ს.; ცან, ვითარმედ მცირედ ცვალებამ ჰნებებია მას სიტყუასა, იერ. ხელნ. აღწ. 57,11; XI ს.¹; ძუელი (scil. თარგმანი) წინ არა მდებია, ეფრ. მცირე; მიმოძხ. I, გვ. 169, 3-4 ქვ..

საინტერესო პარალელებია დაცული ამ შემთხვევებში: აწ უკუე მრავალგზის შეჰმთხუევიეს ჰურიასტანსა მოოჯრებამ, ზრონოდ. 223,34; ფორმა კიდეც ორჯერ გვხვდება იქვე: 207,6; 264,1². შდრ. ესენი კაცნი არიან, რომელთათჳს ვნებამ შემთხუეულ არს, ბალავ. 23,12³; დღეთა მრავალთა გაზრდილ ვარ მკალითა და გუელითა და არა მომცემია ძალი მამა-დედათა ჩემთამ, რამეთუ მკალითა ვერ განვძლიერდები, ქართ. ცხ. I, 190,14⁴. შდრ. მოცემულ არს ჩემდა ყოველი ჯელმწიფებამ, მათე 2,18C; არა არს მიცემულ მისა ზეცით, ი. 3,27; თქუენდა მოცემულ არს ცნობად საიღუმლომ სასუფეველისა ღმრთისამ, მრ. 4,11. ასევე: ხოლო აწ აჰა თქუმნითა ლოცვითა წინა-დაგჳც ესე და ძუჴლისა მისდა ყოვლად არა შეხებულ ვართ, ეფრ. მცირე, მიმოძხ. I, გვ. 170, 5-6; II თურმეობითის ნაცვლად: ესმარამ, არა უგულებელს ყვნა სიტყუანი მათნი და ეტყოდა მათ, ვითარმედ: სმენილ იყო ეგე ჩემდა, ლიტ. ურთ. 11,9-10.

როგორც ჩანს, ეს საშუალებები ენაცვლებოდა მერმინდელ ორგანულ ფორმებს ადრე⁵.

¹ ნაწყვეტი გამოცემული აქვს რ. ბლეიკსაც — ეფრემ მცირის ლიტ. მოღვაწეობიდან, მიმოძხილელი, I, 1926, გვ. 161-166; თარიღის შესახებ ნახე კ. კეკელიძე, ძვ. ქართ. მწერლობის ისტორია, I, 1951, გვ. 236, შწმ. 3.

² ძველი თარგმნილიაო XI ან XII საუკუნეში. შემონახულია სამ ხელნაწერში, რომელთაგან ერთი XIII საუკუნისაა, ორი დანარჩენი — XVII-XVIII საუკუნეებისა: ზრონოდრაფი გიორგი მონაზონისამ, გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, ტფილისი, 1920.

³ სხვა, მოგვიანო, ხელნაწერებში (BCD) ამის მაგიერ შემთხუეია გვაქვს.

⁴ ფორმა დამოწმებული აქვს ა. შანიძესაც: ძველი ქართული ენა (მოკლე მიმოხილვა): ძველი ქართული ენა და ლიტერატურა, 1934, გვ. 028.

⁵ ეს ნაშრომი დასრულებული იყო 1962 წელს. ორპირიან გარდაუვალ ზმნათა III სერიის ფორმების ძველ ქართულში გამოყენების შესახებ ჩვენგან დამოუკიდებლად მსგავსი მოსაზრება აქვს გამოთქმული ც. ჭურციკიძეს სპეციალურ სტატიად („ორპირიანი ვნებითი გვარის ზმნების III სერიის მწკრივთა წარმოებისათვის ძველ ქართულში“), რომელიც 1963 წ. დაიბეჭდა: საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. XXX, № 2.

თუ სწორი აღმოჩნდებოდა დებულება ორპირიან გარდაუვალ ზმნათა III სერიის ორგანული ფორმების გვიან ჩამოყალიბების შესახებ, მაშინ სხვანაირად შეიძლებოდა დასმულიყო ასეთ ფორმათა ამოსავალი ფუძის საკითხიც. საყრდენ ერთეულად, ფვიქრობთ, საწყისი უნდა იყოს გამოყენებული¹. ამ მოსაზრებას მხარს დაუჭერდა ერთი გარემოებაც: ორპირიან გარდაუვალ ზმნათა დიდ ნაწილს თავისებური საწყისები აქვს (ყოლა, დგომა, ძლოლა და მისთ.). ასეთ ზმნათა III სერიის ფორმები აშკარად საწყისს ეყრდნობა: ყოლა: ჰყავს — ჰყოლია (წაყოლა: წაჰყავება — წაჰყოლია); გაძლოლა: გაუძღვება — გასძლოლია და სხვ.

გარდამავალი ზმნები

გარდამავალ ზმნათა I თურმეობითი ძველ ქართულში ორი სახისაა: ნიშნიანი (იე დაბოლოებით) და უნიშნო. უნიშნო წარმოება მხოლოდ ავ და აშ-იან ზმნებთან გვაქვს, იე დაბოლოება აქვს ყველა დანარჩენს.

გარდამავალი ზმნების I თურმეობითში (ისე როგორც III სერიის ორ სხვა მწკრივში) ფორმები ინვერსიულია. მეშველი ზმნა მოუდის ობიექტურ პირს, რომელიც წარმოშობით სუბიექტურია.

ცალ-ცალკე ვუჩვენებთ თითოეული ჯგუფის ზმნათა უღლების ნიმუშებს ძველი ქართული ენის ძეგლებიდან.

ა) იე დაბოლოებიანი ზმნები

მი-ვლინება, მო-ვლინება, წარმო-ვლინება

3.1. მე უფალსა მიუვლინებიე² ვიდრე ბეთელდმდე, 4 მეფ. 2,2; ხელნაწ. 167 r, 2 სვ.; უფალსა მიუვლინებიე მე იერიქოდ, იქვე 2,4; ხელნ. 168 v, 1 სვ.; ასევე: იქვე 2, 6; ხელნ. 168 v, 1 სვ.

სარგებელისათვის ამის ქუეყანისა წარმოუვლინებიეთ ჩუენ უფალსა ჩუენსა, ასურ. მოღვ. ცხ. 29,14.

3.2. ღმერთსა მოლუაწედ ჩემდა მოუვლინებიეთ, ზარზმ. 157,7.

შე-ბყრობა

3.1. ძრწოლასა შეუბყრიე მე, ანტიოქ. 90,9; ზრუნვასა შეუბყრიე მე მარადის შენთვს, მამათა სწავლ. 107,17; რამეთუ მე ძრწო-

¹ შდრ. ერთპირიანი ზმნები, რომლებიც მიმღეობას მიმართავენ III სერიის ფორმათა საწარმოებლად.

² ხელნაწერში: მიუვლინებიეს.

ლასა შეუპყრიე და განკრთომილ ვარ გონებითა, ანტიოქ. 113,8; ასევე: სინ. მრ. 130,23.

3.2. რადარს განწყუნილებამ ეგე, რომელსა შენ შეუპყრიე, თექლ. 97,4.

შე-რაცხა

2.1. რამსათჳს... შეგირაცხიე მე ვითარცა წინააღმდეგომი შენი? იობ. 13,24;

უკუეთუ შეგირაცხიე მე მორწმუნედ უფლისა, შემოედით ვანად ჩემდა, საქმე 16,15. თქუ... მწვალეებელად შეგირაცხიეთა მეფემ და ჩუენ ყოველნი? კიმ. 1,84,14.

3.1. ბოროტად ჩემ ზედა რისხვამ მოაწია. შეურაცხიე მე ვითარცა მტერი, იობ. 19,11.

საძაგელად შეურაცხიეთ მას და განშოვრებულ არს გზათაგან ჩუენთა, სიბრძნე სოლომ. 2,16; ხელნ. 273 v, 1 სვ.

1.3. ჩემდა მარჯუენით ცხოვარნი იგი შემირაცხიან, იპოლ. 7,40.

და-ტევება

3.1. არა დაუტევებიე მე მარტომ, ი. 8,29C.

3.2. რამსა... აცთუნებთ თავთა თქუენთა, რამეთუ ქრისტესა დაუტეობიეთ, წარტყუენვამ, ლდ 21,22.

2.3. არა დაგიტევებიეს სიცოფმ იგი, აბო 73,12.

შობა

2.1. ჰრქუეს ძელსა: მამამ ჩუენი ხარ შენ, და ქვასა: გიშობიე მე, იერემ. 2,27; ხელნ. 223 r, 2 სვ.; ღმერთი ჩემი ხარი შენ, შენ გიშობიე¹ მე, ხრონოლრ. 202,27.

1.2. ძე ჩემი ხარი შენ და მე დღეს მიშობიე შენ, ფსალმ. 2,7. ეს აღგილი ბევრგან მეორდება ციტატის სახით: მრავ. 310,27; იქვე 260,16-17; კიმ. 1, 174, 29; საქმე 13,33 და სხვა.

3.2. არა-მე მაგას უშობიეა შენ²? კიმ. 1, 136,29.

მი-ცემა

1.2. ნიშად მიმიცემიე შენ სახლსა ისრაჴლისასა, იეზეკ. 340 v, 2 სვ.

¹ გამოცემაშია: გიშობიეს მე.

² გამოცემაშია: არა-მე მაგას უშობიესა შენ?

ცნობა

2.3. ... არცა განცხადებულად გიცნობიე, ვინ ვარი მე, ივ. ჭავჭავაძე, სინის აღწ. 170,11.

დაწერა

2.1. მეცა აღმოვცე წიგნისა მისგან, რომელსა დაგიწერიე, მამათა სწავლ. 207,19.

ბ) ავ-იანი ზმნები

იე-ზე დაბოლოებული ზმნების მსგავსად მარტივი იყო ავ-იან ზმნათა უღლებაც ყველა პირში.

შეკრება

3.1. შეუკრავთ ყოველნი მტერსა, ივ. ჭავჭავაძე, სინის აღწ. 159,35.

მო-ცვა, გარე-მო-ცვა

3.1. აღმურსა სიკუდილისასა მოუცავ მე ყოვლით კერძო, მამათა სწავლ. 227,11; (ღმერთო) მიჰსენ ყოველთაგან ვნებათა, რომელთა მოუცავ, ურპ. 317,8; მრავალსა საღმობასა ტკივილთასა მოუცავ მე, იოანე დამასკ. 153,22. ასევე: ფსალმ. 31,7; იობ. 2;9d.

ზამთარსა ბოროტსა მოუცავთ, მამათა სწავლ. 271,34; მოუცავთ ჩუენცა ღელვათა, იქვე 151,3; და მან თავადმან დაჰსენეს ბოროტნი ესე, რომელთა გარე-მოუცავთ ჩუენ, თხრობ. 18,27.

ხილვა

2.1. წარიღე ევლოგიაჲ ესე და წარვედ და აწ იხილო რაჲ ესე, გიხილავ მე, კიმ. I, 330,10; გიხილავ სადაა, ანუ მე შენ? იქვე 69,23.

3.1. ვინ უწყის, ღმრთისა ტაძრადლა იგი შევიდოდე, მაშინ სადამე უხილავ მას, მრავ. 263,28; ვიხილო, რომელსა-იგი წინაფთვე უხილავ, სინ. მრავ. 96,22; ასევე: ი. 20,29; მრავ. 264,15.

-ია დაბოლოება პირველ თურმეობითში

სტატიკურ ვნებითთან დაკავშირებით აღნიშნული იყო, რომ მესამე პირის იე-ს დაბოლოება სტატიკურ ვნებითშიცა და I თურმეობითშიც საშუალ ქართულში ია-მ შეცვალა. აღნიშნული იყო ისიც, რომ მოვლენის ჩანასახი ძველ ქართულშივე გვაქვს. თითო-ოროლა ნიმუში ასეთი ფორმებისა თითქმის ყველა ძეგლში გვხვდება. IX-X საუკუნეთა ტექ-

სტებში კი საკმაოდ ფართოდაა გავრცელებული, ისე რომ ერთს X ს. გადაწერილ ძეგლში ორივე ფორმა (იეს-ით და ია-თი) თანაბრადაა გამოყენებული¹.

მოვიყვანთ მაგალითებს: მიუღებია, არიმათ. 43,11; მიუპყრია, თეკლ. 96,4; მიუცემია, იქვე 96,22; შებმა-მიყოფია, იბოლ. 25,28; 25,40; გულისხმა-მიყოფია, ხანძთ. გ 14; განმწესებია, იქვე თ 72; დამიწერია, იქვე ლზ 19; დამიძინებია, იქვე მა 11; მიმიცემია, იქვე მზ 3; წარმოუყვანებია, იქვე ნე 69; წარმოგვცემია, იქვე მბ 35; გარდამივლია, ანტიოქ. 91,3; დაუთმენია, იქვე 95,32; წარუწყმედია, იქვე 98,32; შეუმოსია, იქვე 114,2; შეუცოდებია, იქვე 125,32; გვცნობია, ეკლეს. 148,25; უღებ-გიყოფია, სინ. მრავ. 246,8; მოგვწერია, ესთერ 499 v, 2 სვ.; შეგვრაცხია, სპევსიბ. 333,64; მოგიცემია, ფსალმ. 59,6; დამიკრებია, იქვე, გალობამ 2,34; უპოვნია, იქვე გვ. 446, 4, მიგიცემია, იქვე 20,3 და სხვა.

XI საუკუნიდან ასეთი ფორმები უფრო ხშირია. განსხვავება შეინიშნება სხვადასხვა დარგის მწერლობის ნიმუშებს შორის: სასულიერო ხასიათის ძეგლებში ცდილობენ დაიცვან ძველი ფორმა, საეროში კი თითქმის მხოლოდ ახალ ვარიანტს იყენებენ. ასე, მაგალითად, 1058 წლის ბაგრატ IV-ის სიგელში მღვმელთა მიმართ I თურმეობითის მხოლოდ ახალი ფორმები დასტურდება: დაუწერია, ქრესტ. 96,9; გაუთავისუფლებია, იქვე 96,17; დამიმტკიცებია, იქვე 96,31; დაუწერია, იქვე 96,28. 1011 წლით დათარიღებულ ერთ მინაწერში აგრეთვე ყველა ფორმა ახალია (ქრონიკ. I, გვ. 164-165); გ. მთაწმიდლის „იოვანესა და ეფთემეს ცხოვრებაში“, რომელიც 1074 წლის ხელნაწერშია დაცული, 12 ფორმიდან 9 ახალია: მომიცემია 27,3; დაგვწერია 31,7; 32,6; მოუმაღლებია 47,1; შემინდობია 53,7; გაუწესებია 72,1; დამიმცნია 72,2; მოგვკსენებია 118,26; აღგვწერია 4,1; ძველია: მიმიცემიეს 79,7; აღუწერიეს 32,7; დაგიტევებიეს 79,6; მხოლოდ ახალი ფორმები გვაქვს ნიკორწმოდის XI ს.-ის სიგელში (ქრონიკ. II, გვ. 45-49), დავით აღმაშენებლის ანდერძში შიო-მღვმისადმი (თ. ჟორდანია, ტფ., 1895) და მით უმეტეს XII-XIII საუკუნეების სიგელ-გუჯრებში.

მაშასადამე, XI, XII საუკუნეებისათვის თურმეობითი პირველის მესამე პირის ახალ დაბოლოებაზე გადასვლის პროცესი ძირითადად დამთავ-

¹ იოვანეს გამოცხადება და მისი თარგმანება, ძველი ქართული ვერსია, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა და გამოკლევა და ლექსიკონი დაურთო ი. იმნაიშვილმა, ა. შანიძის რედაქციით, ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 7, 1961, გვ. 135.

რებულია. რაც გვაფიქრებინებს, რომ სასაუბრო მეტყველებაში ასეთი ფორმები დიდი ხნით აღრე უნდა ყოფილიყო დამკვიდრებული; მწერლობაში მის შემოტანას კი იმ დროის მწერლობის კანონიკური ხასიათი უშლიდა ხელს.

რას წარმოადგენს თურმეობითი პირველის ახალი ფორმა, როგორ მივიღეთ ის? ახალ ბოლოსართში -ი იგივე -ი არის, რაც -იეს ' ში გვქონდა, საკვლევია ა ' ს რაობა. ამ საკითხის შესახებ სპეციალურ ლიტერატურაში აზრთა სხვადასხვაობაა, რასაც, როგორც ჩანს, იწვევს ის გარემოებაც, რომ ეს -ა ' ნიანი ვარიანტი უშუალო გაგრძელებაა პირველი და მეორე პირებისა, სადაც I თურმეობითის ძველ ფორმას საშუალო ქართულში მეშველი ზმნები დაემატა შესაბამის პირებში. რომელიმე შეუპყრიე → შეუპყრი-ვარ, შეუპყრიე → შეუპყრი-ხარ, შეუპყრიე-ხ → შეუპყრი-ა ფორმებმა შეიძლება მიგვიყვანოს იმ აზრამდე, რომ III პირშიც ისეთივე მდგომარეობა გვაქვს, როგორიც I და II პირებშია: „ახალ ქართულში დაიკარგა რიცხობრივი გარჩევა და იეს და იან-ის ნაცვლად ია მივიღეთ: დამიწერია (იგი, იგინი), სადაც -ა შეიძლება „არს“ ზმნის შეკვეცილ ფორმადაც იქნეს გაგებული, რადგანაც სხვა პირის ფორმებს მეშველი ზმნა გაუჩნდა: დაუწერი-ვარ, დაუწერი-ხარ, დაუწერი-ა“ (ა. შანიძე, გვ. 447). ამავე საკითხის შესახებ სხვაგან ვითხოლობთ: „სტატიკურ ზმნებს ძველ ქართულში აწმყოს მწკრივში ფუძის ბოლოს იე სუფიქსი მოუდიოდა, რომლის მეორე ნაწილი (ე) იკარგებოდა III პირის მრ. რიცხვში: ვ-ჰგონიე, ჰ-გონიე, ჰ-გონიე-ს, ვ-ჰგონიე-თ, ჰ-გონიე-თ, ჰ-გონი-ან. ახალ ქართულში კი ამ ზმნებმა I-სა და II სუბიექტურ პირში მეშველი ზმნა დაირთო, III-ში კი ე-ს-ის ადგილი ა-მ დაიჭირა, რომელიც ზოგ შემთხვევაში მრავლობითის ფორმიდან მოდის [ჰგონია(ნ)] და რომელიც გარეგნულად მეშველი არს ზმნის შეკვეცილ სახეს ჰგავს. ამიტომ ისეთი სურათია დღეს, თითქმის მეშველი ზმნა ყველა პირში იყოს გატარებული: ვჰგონი-ვარ, ჰგონი-ხარ, ჰგონი-ა, ვჰგონი-ვართ, ჰგონი-ხართ, ჰგონი-ა(ნ)“ (იქვე, § 390).

6. მარს მეშველ ზმნად მიაჩნდა არა მარტო -ა I თურმეობითის მხ. რ. მესამე პირისა, რომელიც შედგენილ შემასმენელში წარმოდგენილი -ა ' ს ტოლ ოდენობად დაუსახავს (თჳსია, იგია...) (ნ. მარი, 1925, §§ 156, 165), არამედ I თურმეობითისავე -ეს დაბოლოებაც (აღმიშმნე-

ბი-ეს), რომელიც, მისი სიტყვით, განსაკუთრებით აღწერით ფორმებში ან შედგენილ ზმნურ ფუძეებში გამოიყენება¹.

მეორე მხრივ, სპეციალურ ლიტერატურაში ეს -ა (I თურმეობითისა და სტატიკურ ზმნათა აწმყოს მესამე პირისა) მიჩნეულია მესამე სუბიექტური პირის ნიშნად. ნ. ნათაძის ვარაუდით, ეს -ა იგივე უნდა იყოს, რაც -ა, რომელიც ვნებიებში ენაცვლება მესამე პირის ძველ ნიშანს: თეთრდები-ს → თეთრდებ-ა, ღვები-ს → ღვებ-ა... თურმეობითი პირველისა და სტატიკური ვნებიითის აწმყოს წარმოების -იე ვარიანტის შეცვლა -ია ვარიანტით ისევე უნდა აიხსნასო, როგორც „თბების“ ტიპის წარმოების შეცვლა „თბება“ ტიპით აწმყოში (ნ. ნათაძე, 1955, 92).

-ა ' ს მესამე პირის ნიშნად მიჩნევის თითქოს ხელს უწყობს ის გარემოებაც, რომ ეს -ა იწვევს თურმეობითის -ე ბოლოსართის მოკვეცას, მეშველ ზმნას კი, თუნდაც შეკვეცილი ფორმით წარმოდგენილს, ეს არ შეუძლია (შდრ. ხე-ა. მზე-ა) (ვ. თოფურია, 1955, გვ. 456). მეშველი ზმნა თითქოს მართლაც არ იწვევს ფუძისეული ხმოვნის მოკვეცას, მაგრამ მიუხედავად ამისა, ფაქტია, რომ იმავე მეშველი ზმნის დართვის გამოა დაკარგული -ე პირველსა და მეორე პირში: მიმიცემიე + ხარ → მიმიცემი-ხარ, მიგიცემიე + ვარ → მიგიცემი-ვარ... სხვა საკითხია ამ შემთხვევაში მეშველმა ზმნამ გამოიჩინა ხმოვნის მოკვეცის უნარი, თუ სხვა მიზეზი არსებობს ამისთვის. თურმეობითისეული -ე ' ს მოკვეცის პირობები ყველაზე მეტად მესამე პირში უნდა გვქონოდა: აქ თავს მოიყრიდა სამი ხმოვანი აუსლაუტში, რაც ქართულისათვის ფონეტიკურად რამდენადმე არაბუნებრივ კომპლექსს შექმნიდა. ამის გამო ახალი ხმოვნის დამატება (რა ფუნქციისაც უნდა ყოფილიყო იგი) ცხადია, გამოიწვევდა გამარტივებას: შეუპყრიე + ა → შეუპყრია, ძველი შეუპყრიეს ფორმის ნაცვლად. ისტორიულადაც გამარტივება მესამე პირში იწყება და დიდი ხნით წინ უსწრებს დანარჩენ პირებს. საფიქრებელია, რომ III პირის ფუძე განზოგადდა შემდეგ სხვა პირებში.

ამასთან, ერთი გარემოება იქცევს ყურადღებას: ძველი და საშუალო ქართულის მინაცემების მიხედვით არ შეიძლება ერთ სიბრტყეზე მოვა-

¹ იქვე §§ 211, 156. ამ უკანასკნელის მცდარობა აღნიშნულია სპეციალურ ლიტერატურაში, ეს მთლიანი სუფიქსი კი არ არის, არამედ შედგენილია -ე- ელემენტისა და III სუბიექტური პირის -ს ნიშნისაგან: ვ. თოფურია, ნამყოს სახეობათა საერთო ნიშნისათვის ქართულში, ივე, VII, 1955, გვ. 456.

თავსოთ I თურმეობითისა და აწმყოს ვნებითის -ა ' ნიანი ფორმები (გაუკეთები-ა..., თბებ-ა...). I თურმეობითში -ა ჩნდება ძალიან ადრე, თითქმის უძველეს ძეგლებში. ვნებითის ა-ნიანი ფორმები კი გაცილებით გვიანდელია: XVII-XVIII ს.ს. მწერლებთან შემთხვევათა დიდი ნაწილი ჯერ კიდევ ძველ ფორმებზე მოდის (თბების...)¹, ისე რომ ეს ორი პროცესი, როგორც ჩანს, დამოუკიდებლად ჩაისახა და მიმდინარეობდა და მათ შორის კავშირის ძიება, ვფიქრობთ, უშედეგო იქნება. მეორე მხრივ, თითქოს არ უნდა უგულებელვყოთ კავშირი ისეთ ორ მოვლენას შორის, როგორიცაა I თურმეობითის -ა და -ა შედგენილი შემასმენლისა², რომელიც აგრეთვე მესამე პირში გვაქვს და არს ზმნის ნაშთს წარმოადგენს. აქეთკენ ჩვენს ყურადღებას ისიც მიაქცევს, რომ ორივე მოვლენა თითქმის ერთდროულად ისახება (თითქოს უსწრებს შედგენილი შემასმენლის გამარტივება: ხოლო ჩუენ ხუესავთ, ვითარმედ იგია, რომელმან იჰსნეს ისრაჴლი, ხანმ. ლექც., ლ. 24,21) და ერთმანეთის გვერდით მიმდინარეობს.

შედგენილი შემასმენლის გამარტივებული ფორმები მრავალადაა ისეთ უძველეს ძეგლებში, როგორიცაა ოთხთავი, ფსალმუნი და საერთოდ ძველი ალთქმა (ოშკის ბიბლია) და სხვა, რაც, ვფიქრობთ, არ შეიძლება მხოლოდ უკანასკნელი გადამწერის მიერ შეტანილ ცვლილებად ჩაითვალოს, მიც უფრო, რომ კანონიკურ ძეგლებთან გვაქვს საქმე. კერძოდ, ფსალმუნში ასეთი შემთხვევა 20-მდეა. ფესუედითა ოქრეანითა შემკუთლ-ა და შემოსილ, ფსალმ. 44,14, უფალი შესავედრებელ-ა ცხოვრებისა ჩემისა, იქვე 26,1; არავინ-ა მსგავს შენდა..., იქვე 85,8C; ... იგი-ა ღმერთი მაცხოვარი ჩუენი, იქვე 94,7A; უამი-ა მსახურებად უფლისა, იქვე 118,126; რჩეულ-ა სიტყუამ შენი ფრიად, იქვე 118,140 და სხვა.

მოვიყვანთ კიდევ რამდენიმე ნიმუშს სხვა ძეგლებიდან.

თავი მოკუეთილ-ა პავლჴსა, სინ. მრავ. 252,33; ეგე მართალ-ა, იქვე 130,23; ჩემი-ა შურის-გებად, იქვე 197,20; თქუენი-ა სასუფეველი ღმრთისა, ლ. 6,20C; ყოველივე შესაძლებელ-ა მორწმუნისა, მრ. 9,2D; (ქუეყანად) კუარცხლბერკი-ა

¹ ზოგ დიალექტში ამჟამადაც ასეა.

² არს → ა არა მართო მაშინ, როცა ის მეშვლადაა გამოყენებული, არამედ დამოუკიდებლად ხმარებისასაც. ქვემოთ მოყვანილ მაგალითებში ეს უკანასკნელი ცალკე არ გამოვიყვია.

ფერტა მისთამ, მათე, 5,35C; არავე-ა სული ჩემი მათა მიმართ, იერემია 15,1; ხელნ. 244 r, 2 სვ.; სადა... ჰევენი ფართონი-ა, ესაია 194 v, 1 სვ.; დედანი-ა, 1 ეზრა, 435 v, 2 სვ.

ასევე შეიძლებოდა მაგალითების მოყვანა სხვა ძეგლებიდან, მაგრამ, ვფიქრობთ, აღარაა საჭირო.

ამგვარად, I თურმეობითის (და სტატიკური ვნებითის) -**ა** დაბოლოების საკითხის რკვევისას ზემოთ მოყვანილ ფორმათა გვერდის ავლა არ უნდა იყოს მართებული, მით უმეტეს, თუ საანალოგიო მასალა, რომელსაც მივმართავთ სხვაგვარი ახსნისას, თვითონ საჭიროებს ახსნას (თბები-ს → თბებ-ა... ტენდენციის საფუძველი გაურკვეველია). საფიქრებელია, რომ ზემოაღნიშნული გზით III სუბიექტური პირის ნიშნად -**ა** 'ს გაჩენამ აწმყოში' (სტატიკურ ვნებითეში) თავის მხრივ ხელი შეუწყო ამ ნიშნის გავრცელებას სხვა ტიპის ზმნებშიაც.

ნაწილი მეორე

საშუალო ქართული

მეშველზმნიან ფორმათა ჩასახვის ადგილი. ცნობილია, რომ ძველი ქართული ენა მოიცავს პერიოდს V საუკუნიდან X ს. ჩათვლით. ეს მონაკვეთი ძირითადად ერთნაირ ნორმებს გვიჩვენებს ენობრივი თვალსაზრისით. ახალ ენობრივ მოვლენათა ჩანასახები განსაკუთრებით თვალში საცემია XI საუკუნიდან. გვაქვს თუ არა ჩვენთვის საინტერესო მოვლენა, თუნდაც ჩანასახის სახით, XI ს. ძეგლებში? ცოტა რთული მდგომარეობაა იმ მხრივ, რომ ნუსხების თითქმის უმრავლესობა, რომლებშიაც შემონახულია ადრინდელი პერიოდის ძეგლები, გვიანდელია. ამიტომ ყველაფერი, რაც ამა თუ იმ ძეგლში გვხვდება, არ შეიძლება მივაწეროთ ძეგლის წარმოშობის დროს. ბევრ რამეში, უნდა ვიფიქროთ, შემდეგდროინდელ გადამწერლებსაც მიუძღვით თავიანთი წვლილი. გადაწერის თარიღი კი ზშირად ძალიან დაშორებულია ძეგლის შექმნის დროს. თუ ამას გავითვალისწინებთ, მაშინ გასაგებია, რომ რომელიმე მოვლენის დროის განსაზღვრა ვერ იქნება ზუსტი. მაგრამ სანამ უშუალოდ ამ საკითხზე გადავიდოდეთ, განვიხილოთ, თუ რა შემთხვევაში გაჩნდა პირველად ზემოაღნიშნული მოვლენა.

¹ ძველ ქართულში მესამე სუბიექტური პირის ნიშანი -**ა** აწმყოში არა გვაქვს.

საშუალო ქართულის მასალების მიხედვით მეშვლიანი წარმოება ერთდროულად დასტურდება პირველ თურმეობითშიცა და იმ ფორმებში, რომლისაგან მიღებულადაც | თურმეობითი ითვლება, ე. ი. სტატიკური ვნებითის აწმყოში. ზმნათა ამ ორ ჯგუფს შორის ქრონოლოგიური განსხვავება ახალი (მეშველზმნიანი) წარმოების გაჩენის მხრივ არ შეინიშნება¹. ამის მიხედვით თითქოს ორგვარი დასკვნის გამოტანა შეიძლება: ა) ახალი წარმოება ან ორსავე მწკრივში ერთდროულად გაჩნდა, ან ბ) აწმყოდან გადავიდა | თურმეობითში, რაკი აწმყოსაგანაა დამოკიდებული | თურმეობითი ისტორიულად. მაგრამ არც ერთი მათგანი არ უნდა იყოს სწორი. ახალ სალიტერატურო ქართულში აწმყოს მწკრივში მეშველზმნიანი წარმოება, გარდა სტატიკური ვნებითისა, სხვა ტიპის ზმნებთანაც გვაქვს. ესაა საშუალო გვარის ზმნები, უმეტეს წილად ე. წ. მედიოპასივი. საშუალო ქართულის ჩვენს ხელთ არსებული მასალების მიხედვით განსხვავებული მდგომარეობაა აწმყოს ამ ორი ჯგუფის ზმნებში: მეშვლიანი წარმოება მედიოპასივში გაცილებით უფრო გვიან დასტურდება, ვიდრე აწმყოს სტატიკურ ვნებითში (აგრეთვე | თურმეობითში). რომ ასეთი წარმოება პირველად აწმყოში ჩასახულიყო, ის | თურმეობითზე ადრე თუ არა, მასთან ერთდროულად მაინც გავრცელდებოდა დანარჩენ ზმნებზეც აწმყოში. ამასთან, მხედველობაშია მისაღები ის გარემოებაც, რომ ე. წ. სტატიკური ვნებითის ზმნათა რაოდენობაცა და გამოყენებაც ძველ ქართულში იშვიათია. განსაკუთრებით ეს ითქმის ამ ზმნათა | და || სუბიექტურ პირთა ფორმების შესახებ. ამის გამო საეჭვოა, რომ ის აქედან გადასულიყო სხვაგან. ამავე მიზეზით საეჭვო ჩანს აღნიშნული წარმოების ერთდროული ჩასახვა ორსავე მწკრივში. მაშასადამე, დაგვრჩენია დავუშვათ მეშვლიანი წარმოების გაჩენა | თურმეობითში და იქვე ვეძიოთ ამ მოვლენის წარმოშობი მიზეზები.

მეშველზმნიანი | თურმეობითის რამდენიმე, თითქოს აღრინდელი, მაგალითი შეგვხვდა. თითო ფორმა დასტურდება ოშკის ბიბლიასა² და

¹ თუმცა | თურმეობითის ახალი წარმოების პირველი ნიმუშები უფრო აღრინდელ ძეგლებში გვხვდება, ვიდრე სტატიკური ვნებითისა, მაგრამ მხოლოდ ამის მიხედვით არ შეიძლება იმ დასკვნის გამოტანა, რომ თავდაპირველად სწორედ | თურმეობითში ჩაისახა ასეთი ფორმები, რადგან იმ ტექსტებში, სადაც | თურმეობითის ახალი ფორმები პირველად გვხვდება, სტატიკური ვნებითის | და || პირის ფორმები საერთოდ არ გვაქვს.

² საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფოტოპირი № 1.

„ქართლის ცხოვრების“ XI ს. ტექსტში¹. სხვა ადრინდელი ნიმუშები „ბალავარიანს“ შემოუნახავს. ამათგან ყველაზე ძველია ოშკის ბიბლიაში დაცული მაგალითი: აწ ისმინე, უფალო ჩემო მეფე³, სიტყუად მონისა შენისაჲ: უკუეთუ ღმერთსა აღუდგენიხარ შენ მღევრად ჩემ ზედა, იყავნ ნებაჲ ღმრთისაჲ, I მეფ. 26,19; ხელნ. 50 რ, 2 სვ., 4 ქვ. თუ ეს ფორმა მერმინდელი შესწორების შედეგი არაა, მაშინ იგი ერთი პირველი ნიმუში იქნებოდა აღწერითი წარმოებისა. ხელნაწერის ფოტოპირზე დაკვირვების შემდეგ ისეთი შთაბეჭდილება რჩება, რომ შეიძლება შემდეგდროინდელ გადაკეთებასთან გვქონდეს საქმე: ბოლო სამი ასო (იხ^რ) ჩამატებულია უფრო პატარა ასოებით და თითქოს განსხვავებული ხელით.

„ქართლის ცხოვრებაში“ ასეთი ფორმაა დაცული: არამედ მითავისუფლებიხარ რატის ზედა: დაიმორჩილე, ვითარცა სახედ გწადიან, ქართ. ცხ. I,277,15. ვარიანტებიც ამასვე გვიჩვენებს. „მატიანე ქართლისაჲ“, სადაც ეს ფორმა გვხვდება, 1072-73 წლებში დაწერილად მიჩნეული. ხელნაწერები გვიანდელია: XVII-XVIII საუკუნეებისა, რასაც შეიძლება მნიშვნელობა ჰქონდეს ამ შემთხვევაში.

„ბალავარიანში“ მეშველზმნიანი ფორმების რამდენიმე მაგალითი მოიპოვება, ისინი ერთნაირად გვხვდება როგორც ვრცელ, ისე მოკლე რედაქციაში. ვრცელში: ხოლო მე მიუღრეკივარ სიყუარულსა საწუთრომსასა, 77,36-37; შეუწყუდევივარ ესრეთსა ადგილსა და გაუყენებივარ კაცთაგან, 20,28-29; ხოლო აწ მიცსნიხარ მტერთაგან ძალითა... ქრისტესითა, 84,31; და აწ მე თანა-მაც..., რამთა შევემთხვო გონებასა მაგას, რომელსა მიუღრეკიხარ შენ სიბრძნითა, 110,22-23. მოკლე რედაქციაში: ამისთვის შეუპყრივარ სნეულებასა ძნელსა, 91,21; მიუღრეკივარ სიყუარულსა სოფლისასა, 78,2; ძალითა ქრისტესითა მიცსნიხარ მტერთაგან, 84,31.

„ბალავარიანის“ ქართული რედაქციების გამომცემელი მოკლე რედაქციის წყაროდ ვრცელს ვარაუდობს, პირველი უკანასკნელის შემოკლებას წარმოადგენსო. მისი აზრით, ვრცელი რედაქცია შექმნილი უნდა იყოს IX-X საუკუნეებში, ხოლო ხელნაწერი, რომლითაც ის მოღწეულია,

¹ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1955.

² ბალავარიანის ქართული რედაქციები, გამოსცა, გამოკლევა და ლექსიკონი დაურთო ილია აბულაძემ, თბ., 1957.

³ ხელნაწერში: მეფე.

XI ს. მეორე ნახევრისადაა მიჩნეული. რაც შეეხება მოკლე რედაქციას, ის ჩამოყალიბებული უნდა იყოს XI ს. გასულსა თუ ამ საუკუნის შემდეგ, ხოლო მისი აღრინდელი ნუსხა XII-XIII საუკუნეებისააო (ბალავარიანი, 1957, გვ. 029, 035). მკვლევარი ამ დასკვნების გამოტანისას სხვა მონაცემებთან ერთად ეყრდნობა იმ ფაქტსაც, რომ „ბალავარიანის“ რედაქციებში დასტურდება I თურმეობითის ზემოაღნიშნული ახალი წარმოების ფორმები. მისი სიტყვით, „ასეთი ფორმები დასახელებული მწკრივისათვის შედარებით ახალ მოვლენად ითვლება. რადგან ისინი XI ს.-ის „ბალავარიანის“ ვერცელს ნუსხაშია და თანაც აქა-იქ მათ X ს.-ის ძეგლებშიც (ნუსხებში) გვხვდებით, ამიტომ ისინი ძველი ქართული ენის მოგვიანო ეტაპისათვის ნიშანდობლივ მოვლენად უნდა მივიჩნიოთ“ (ბალავარიანი, 1957, გვ. 033). რომ ასეთი ფორმები X ს.-ის ძეგლებშიც გვხვდება, მკვლევარი იმოწმებს ა. შანიძის ნაშრომს „გიორგი მთაწმიდლის ენა იოვანეს და ეფთვიმეს ცხოვრების მიხედვით“ (შანიძე, 1946, გვ. 78). ა. შანიძის აღნიშნულ ნაშრომში მითითებულ ადგილას მართლაც ლაპარაკია I თურმეობითის ახალ ფორმებზე, მაგრამ არა ყველა პირისა, არამედ მხოლოდ მესამე პირის შესახებ. მესამე პირის ახალი (გვიანდელი) ვარიანტი კი (იგულისხმება -ია დაბოლოება) X საუკუნეზე ადრეც გვხვდება, როგორც ზევით აღვნიშნეთ. მაგრამ ამ აზრის გავრცელება I და II სუბიექტური პირების ახალ, მეშველზმნიან, ფორმებზე არ შეიძლება, რადგან ეს ფორმები არ გვხვდება არა თუ X საუკუნის ძეგლებში (resp. ნუსხებში), არ გვხვდება ისინი გაცილებით უფრო გვიანაც: პირველი ნიმუშები სწორედ ამ ძეგლშია დადასტურებული. „ბალავარიანს“ ამ მხრივ მხარს არ უჭერს XI ს. სხვა თხზულებები. XI ს.-ის ძეგლები კი საკმაო რაოდენობითაა მოღწეული, ასევე ნუსხებიც. მიუხედავად ამისა, I თურმეობითის ახალ ფორმათა არსებობა XI საუკუნისთვის მაინც დასაშვებია, ოღონდ უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს ფორმები ტექსტში გვიანდელი შენატანია. ეს მაშინ, თუ, გამომცემლის ვარაუდის თანახმად, ძეგლს IX-X საუკუნეებში დაწერილად მივიჩნევდით. ამას ისიც გვაფიქრებინებს, რომ I თურმეობითის ახლებური წარმოება აქ გაბატონებულია, ძველი ფორმა არ გვხვდება „ბალავარიანის“ არც ერთ რედაქციაში.

რაკი დადასტურდა, რომ მეშველზმნიანი წარმოება თავდაპირველად პირველ თურმეობითში გვაქვს, ამიტომ მიმოხილვას აქედან დავიწყებთ.

I თურმეობითი

მეშველზმნიანი ფორმები მრავლად გვხვდება XI საუკუნიდან: „ვის-რამიანი“, ვეფხისტყაოსანი“, „ამირან-დარეჯანიანი“ თითქმის ერთნაირ ვითარებას გვიჩვენებენ ამ მხრივ¹. სამივე თხზულება გვიანდელი (XVII-XVIII ს.ს.) ხელნაწერებითაა შემონახული და შეიძლება მთლად სანდოდ ვერ მივიჩნიოთ, მაგრამ, ჭერ-ერთი, ის გარემოება, რომ სამივეს ერთნაირი ვითარება დაუცავს და, მეორეც, რომ ეს მოვლენა განვითარებული სახითაა მოცემული მომდევნო საუკუნეთა ძეგლებში, გვაფიქრებინებს, რომ გადამწერთა ხელი ამ ფორმებს თითქმის არ შეხებია. ერთგვარი გამონაკლისი შეიძლება დავუშვათ: შესაძლებელია, თავდაპირველად მეშველზმნიანი წარმოება ყველა ზმნაში არ იყო გატარებული და შემდგომი დროის გადამწერთა წყალობით მოხდა ნიველირება. მაგრამ მაშინ ერთი ფაქტი იქცევა ყურადღებას: „ვისრამიანსა“ და „ვეფხისტყაოსანში“ ახალი წარმოება ავ და აშ-იან ზმნებთან ჭერ კიდევ არა გვაქვს, მაშინ როცა იე დაბოლოებიან ზმნებში იგი ყველა შემთხვევაში დასტურდება. გამოდის, რომ მოგვიანო საუკუნეთა გადამწერლებს ყველა სხვა ზმნის ძველი ფორმა შეუცვლიათ ახალი ვარიანტით, ავ და აშ-იანი ზმნებისათვის კი რატომღაც ხელი არ უხლიათ, რაც ნაკლებ დასაჩერებელია. აღნიშნულ თემის ნიშნიან ზმნებთანაც მეშველი ზმნა უკვე „ამირან-დარეჯანიანში“ დასტურდება.

ამგვარად, როგორც აღვნიშნეთ, ამ სამ ძეგლს ერთნაირი თავისებურებანი შემოუნახავთ, რითაც ისინი განსხვავდებიან მომდევნო დროის ძეგლთაგან და ენობრივი თვალსაზრისით ერთგვარ ნდობასაც იმსახურებენ. ეს თავისებურებანია: 1. მეშველ ზმნა-დართული ფორმები გვაქვს ყოველგვარ ორპირიან ზმნათა პირველ თურმეობითში, სტატიკურ ვნებითში (მოიპოვება თითო-ოროლა შემთხვევა, მაგრამ, რაც არის, მეშველიანია) და არა გვაქვს დანარჩენ ზმნებთან აწმყოში: 2. I თურმეობითში ცალკე დგას ავ და აშ-იანი ზმნები, რომელთაც მეშველი ჭერ კიდევ არ დაერთვის. ეს თავისებურებანი არ შეიძლება შემთხვევითი იყოს. მომდევნო საუკუნეთა (XIV-XVIII ს.ს.) მასალა იე-ზე დაბოლოებულ ზმნებთან რაიმე თავისებურებას არ გვიჩვენებს. ამ ტიპის ზმნებში რაკი ჩნდება მეშველიანი ფორმები, ის თავიდანვე ყველგან გვაქვს: ერთმანეთის გვერდით ძველი და ახალი ვარიანტი არ მოიპოვება.

¹ იოანე პეტრიწთან, „აბდულმესიასა“ და თამარიანში“ I თურმეობითის I და II სუბიექტურ პირთა ფორმები საერთოდ არა გვხვდება.

მაშასადამე, I თურმეობითის ახლებური წარმოების პროცესი იე და-ბოლოების მქონე ზმნებთან სავსებით დასრულებულია უკვე საშუალო ქართულის ადრეულ პერიოდში. ამასვე ვერ ვიტყვით ავ და ამ-იანთა შესახებ, სადაც ძველიდან ახლისაკენ გარდამავალი პერიოდი გაცილებით მეტ ხანს გრძელდება.

რაც შეეხება ორპირიან გარდაუვალ ზმნათა I თურმეობითის, ის, როგორც ზემოთაა აღნიშნული, გვიან გაჩენილი ჩანს. ამ ზმნათა უმეწვლო I და II სუბიექტური პირის ფორმები არ შეგვხვდრია. აღწერითი ფორმები კი იე-ზე დაბოლოებულ გარდამავალ ზმნებთან ერთდროულად ჩნდება და საკმაოდ ხშირად იხმარება.

მოვიყვანთ საილუსტრაციო მასალას საშუალო ქართულიდან.

გარდამავალი ზმნა

ა) იე ბოლოსართიანი

და-ბადება

3.1. ღმერთსა თავითგან უბედური... დაუბადებივარ, ვისრ. 158,16-17 ქვ.; ასევე: შპნ. II, 2980,4; რუსულ. 334,29.

ასრე დაუბადებივართ ღმერთსაო, რუსულ. 327,37; 327,38.

3.2. ღმერთსა გასანათებლად დაუბადებიხარ, ვისრ. 161,7; ასევე: რუსულ. 524,38.

თურმე ღმერთსა ორნივე კარგნი ჭაბუკნი დაუბადებიხართ, ამირან-დარეჯ. 78,3.

გა-ზრდა, და-ზრდა

2.1. სიუმაწვილესა შიგან შენ გაგზორდივარ, ვისრ. 55,1 ქვ.; ასევე: შპნ. I, 1142,2; თეიმ. 1,71, 93,1.

3.1. მას გაუზრდივარ ველზედა, შპნ. I, 1579,3.

ჩვენთა ძიძათა მალვით... დაუზრდივართ, რუსულ. 584,29.

1.2. შემოსახა... რასთჳს მომკლო, ხომ მე გამიზდიხარო, ქართ. ცხ. II, 409,8.

3.2. კურთხეულმცა არს... მიწა იგი, რომელსა გაუზრდიხარ, ამირან-დარეჯ. 85,8 ქვ.

გამო-მეტება

3.1. თუ ღმერთს არ გამოუმეტებივარ, ადრე მოვალო, რუსულ. 462,33.

თურმე ღმერთს არ გამოუმეტებიაართ, იქვე 170,32-33.

3.2. არც ღმერთს გამოუმეტებიაართ, იქვე 196,6.

პოვნა

2.1. აწ მოყვარე გიპოვნიაართ, ვეფხ. 252,4; 300,2; ასევე: შაჰნ. II, 434,10 ქვ.; შაჰნავაზ. 44,3; ომაინ. 291,2 და სხვა.

ყოველთა მწუხარეთა უსაწყლესი გიპოვნიაართო, საბა, I, 35,3 ქვ.

1.2. აწ მიპოვნიაართ უებრო, ვეფხ. 1004,2; 236,3.

შე-პყრობა

2.1. შეგიპყრიაართ, გყევარ ტყვედა, შვილი მთიები 628,3.

3.1. შეუპყრიაართ ამა ჳირზე, შაჰნ. I, 625,4.

1.2. რუსთველო, სიტყვით დაგაბი და შემიპყრიაართ გაჳრამდი, არჩ. II, 186,1.

3.2. შეუპყრიაართ სიყვარულსა, ვეფხ. 129,4.

მი-ცემა

2.1. სასიკვდილოდ მიგიციციაართ, ბესიკი 55,2;

3.1. მიუციციაართ, იქვე 100,21;

1.2. შენა... მეხარეთ მიგვიციციაართა, საქ. სიძვ. II, 338,5 ქვ.; 1727 წ.. თქვენ სულხან ეშიკაღას-ბაშისათვის მიმიციციაართ, დოკუმენტ. I, 416,2 ქვ.; 1746 წ.; ჩვენ მანდელამ ხელი აგვიღია და იმისთვის მიგვიციციაართ, დოკუმენტ. I, 666,6; 1737-1744 წლ.

3.2. მიმინოშვილს ნადარეიშვილისათვის მიუციციაართ, საქ. სიძვ. I, 49,7 ქვ.; 1738 წ.

ბ) ავ და ამ სუფიქსიანი ზმნები

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მეშველზმნიან ფორმათა ჩასახვის პირველ პერიოდში საყურადღებო თავისებურებას იჩენენ ავ და ამ თემის ნიშნიანი ზმნები: ერთსა და იმავე ძეგლში, ერთმანეთის გვერდით იხმარება I თურმეობითის ახალი ფორმები (-იე ბოლოსართიანებთან) და ძველი (ავ, ამ-იანებთან). ასეა, მაგალითად, „ვისრამიანსა“ და „ვეფხისტყაოსანში“: იე ბოლოსართიანები მხოლოდ ახალი წარმოებებისაა, ავ, ამ-იანი ზმნები კი მხოლოდ ძველი ფორმითაა წარმოდგენილი.

მო-კლვა

2.1. იცი, თუ შენ ჩემთვის რა გიქმნია ანუ რა ზომ-ფერად მოგიკლავ, მოგიკლავნებივარ? ვისრ. 280,17; მეტითა უმეცრებითა მე მოგიკლავ და შენ არა შეგწონს, იქვე 241,8 ქვ.

ნახვა

2.1. სიუმაწვილესა შიგან შენ გაგიზრდივარ და მას აქეთაც გინახავ, მაგრა ესრე დასაწყლებული არაოდეს გინახავ, ვისრ. 56,1; ასევე: იქვე 230,8; 251,13; 289,2; 198,13 ქვ.; ვეფხ. 286,3.

1.2. რა მინახავ, მუნითგან არა გამომისუენებია წამსაცა ერთსა, ვისრ. 190,3 ქვ.; ასევე: იქვე 217,5; 217,2.

თქუნენ ორნივე მინახავთ მიწნურნი, ვისრ. 65,7.

მო-ჩხიბვა

3.2. შენ... მისსა გამზრდელსა მოუჩხიბავ, ვისრ. 185,18.

შე-ცავა

3.1. ვისგან შევუცავ სევდათა, ვეფხ. 310,4.

და-წვა

2.1. ვკადრე, თუ: მზეო, დაგიწვავ, ჩემიცა დაწვი მზე ბარე, ვეფხ. 530,3.

3.1. ვამე, მას აქათ სახმილსა დავუწვავ ნიადაგულსა, იქვე 344,4.

3.2. აქა მოგვესმის ამბავი, შენ რომე დაუწვავ ალთა, იქვე 637,3.

-ამ თემიანი მხოლოდ ერთი მაგალითი შეგვჩვენა:

და-სმა

2.1. აწ ზღუაშიგან მრჩული დაგიგდივარ და კიდევანობისა ცეცხლსა ზედა დაგისუამ, ვისრ. 234,1-2.

ორიოდე ზმნა ამ თხზულებებში ახალი ფორმითაც გვხვდება:

3.1. მოუკლავარ თინათინის სურვილსა და სიყვარულსა, ვეფხ. 152,1.

1.3. ეგრე მეტყუი: არაოდეს მინახვიხარ... და თუ მინახვიხარ, არცა უიმედოდ გასრულ ვარ, ვისრ. 260,7.

პირველი მათგანის შესახებ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ის ან გვიანდელი შენატანია, ან გათანაბრების ტენდენციის ჩანასახი. რაც შეეხება მეორეს, ის, რა თქმა უნდა, შემდეგდროინდელი ჩასწორების შედეგია და მიღებულია იმ ბოლოსართიან ზმნათა ანალოგიით. ახალი ქართუ-

ლიდან ეს ფაქტი ცნობილია და გავრცელებული: უნახავს → უნახია, უნახავხარ → უნახიხარ (// უნახეხარ) ...

ახალი ფორმები ამგვარ ზმნებთან „ამირან-ღარეჯანიანშიც“ დასტურდება. აქ მხოლოდ სამი მაგალითია ავ-იანი და სამივე მეშველ ზმნა დართულია: მინახავხარ 86,4; გაუწირავართ 61,12 ქვ.; 62,11 ქვ. ამის მიხედვით შეიძლება ვიფიქროთ, რომ უკვე XIII საუკუნისათვის მეშველი ზმნის დართვის პროცესი ავ-იან და აშ-იან ზმნებთან დამთავრებულია. მომდევნო პერიოდის მასალა გვიჩვენებს, რომ ეს ასე არ არის, ავ-იან ზმნათა ძველი ქართულისეული ფორმები, თუმცა ძალზე იშვიათად, მაგრამ მაინც უფრო გვიანაც გვხვდება. ქვემოთ დამოწმებულ მასალაში თურმეობითი პირველის ორივე ვარიანტს¹ (ძველსაც და ახალსაც) ვუჩვენებთ ერთმანეთის გვერდით: ჯერ ახალს, შემდეგ ძველს.

მო-კვლა

3.1. რაღაცა მიც, მოუკლავარ, სიმძიმითა ტინი კლდია, შაჰნ. I, 1796,2; ასევე: თეიმ. I, მაჯ. VII, 15,1; ბესიკი 92,12.

გა-კიცხვა

3.1. მე გაუკიცხავარ, საბა, I, 130,16.

და-მალვა

3.1. მერმე ... აქ დაუმალავარ, რუსულ. 55,23.

ნახვა

2.1. არ გინახავარ, ომის დღეს რა უყავ იმა ლომ-კაცსა? შაჰნ. II, 4069,1; ასევე: რუსულ. 425,13.

3.1. ვითამ მე არც კი უნახავარო, რუსულ. 496,27. შდრ. ჯელ-შეკრული ვის უნახავ, ადგილს ვინ დამეცილების, შაჰნ. II, 5564,3.

1.2. შენ აგრე კვლავ არ მინახეხარ, რუსულ. 440,23-24; მინახავხარ, საბა I, 11,9 ქვ.; შდრ. მოახსენა: შვილო, მოდი, არ მინახავ დიდი ხანა, შაჰნ. I, 1573,1.

3.2. ჯერ არც შენს ყმათ უნახეხარ, რუსულ. 270,2.

შე-წირვა

1.2. ბატონის კათალიკოზისაგანცა... [მცხეთას] შეწირულ იყავ და ჩუშნცა... შემიწირავხარ, ქრონიკ. II, 497,4 ქვ.; 1683 წ.; და შენც

¹ სადაც ასეთი მოგვეპოვება.

წმინდის გიორგის ალავერდელის ეკლესიისათვის შეგვიწირავხარ, ქართლ.-კახ. მონასტრ. ისტ. საბ. 262,4-5 ქვ.; 1798წ.

ხელახლა დამიხსნიხართ და ... მიჰყვითისა¹ მღვთისმშობლისათვის შემეწირავხართ, საეკლ. საბუთ. II, 163,15; 1808 წ.); წმინდის ნიკოლოზისათვის შეგვიწირავხართ, ხახან. გუჯრები, 29,1-2; 1685 წ.; ასევე: ქრონიკ. II, 283,3 ქვ.; 1464 წ.; დოკუმენტ. I, 72,5; 1682 წ. და სხვა. შდრ. იქუენ... ეკუდრისათვის შემეწირავთ და შეწირულნი ხართ, ისტ. საბუთ. III, 24,13; 1441 წ.

ავ-იან ზმნებზე მეშვლის დართვა პირველი პირის ფორმით (ვარ, ვართ) ერთ ცვლილებას იწვევს: ზმნის ბოლოში ორი ვ-ს შეხვედრის გამო ერთი იკარგება. მაგ.: მოუკლ-ავ-ვარ → მოუკლავარ, მოუკლ-ავ-ვართ → მოუკლავართ. საფიქრებელია, იკარგებოდეს თემის ნიშნისეული ვ და არა პირის ნიშანი, რადგან მეორე პირის ფორმაში მეშველი ზმნა არ იცვლება (მოუკლავ-ხარ, მოუკლავ-ხართ), რაც ხელს შეუწყობდა პირველი პირის სრულად დაცვასაც. გარდა ამისა, სხვა ტიპის ზმნებში (იე ბოლოსართიანსა და აჰ-იანებში) მეშველი ზმნა აგრეთვე უცვლელია.

ორპირიან გარდაუვალ ზმნათა I თურმეობითი

შე-ბრალება

1.2. მრავალჯერ არ შეგბრალე ბივარ, ვისრ. 257,18.

დგომა

1.2. მრავალჯერ შენსა კარსა გდგომივარ, ვისრ. 257,15.

და-ვიწყება

1.3. დავვიწყებ ბივარ სიკვდილსა, ვეფხ. 853,4; ასევე: ვისრ. 299,5 ქვ.

და-პირება

1.2. ორის გლეხის წყალობას დაგპირებ ბივართ², დოკუმენტ. I, 432,6 ქვ.; 1678 წ.

2.3. დაჰპირებ ბიხარ პატრონსა, შპპ. II, 4185,4; 4444,3.

¹ ასეა. ივულისხმება ბიჰვინტისა.

² გამოცემაშია: დაკბირებ ბივართ.

შე-რთვა

1.3. დამშლიან ჩემნი კავშირნი, შევკრთვივარ სულთა სირასა, ვეფხ. 884, 4.

გა-ყრა, შე-ყრა

1.2. დღეს რისაც მქონებელი ვარ... ამით ძმათ შეგყრივარ, საქ. სიძვ., I, 98,3; 1778 წ.

1.3. შევყრივარ მისსა მნახველსა, შაჰნავაზ. 121,1; სრულად გავჰყრივარ თმობასა, ვეფხ. 1087,2.

2.3. არ მოსულხართ, არ შეყრიხართ, დოკუმენტ. I, 469,5 ქვ., 1737-1744 წლ.

მო-ძულება, მო-ძულვება

1.2. ვიცი, რომელ მოგძულვებივარ, ვისრ. 273,4-5.

1.3. თუ ვირო ძმა არის, აწ მას მოვსძულვებივარ, ვისრ. 92,3; ყოველსა კაცსა აწ მოვსძულვებივარ, ივჯე 114,13 ქვ.; ასევე: ვისრ. 202,13.

მო-წყენა, მო-წყინება

1.2. ვიცი, რომელ... მოგწყენივარ, ვისრ. 273,4-5.

1.3. ეგრე იტყოდი, ვითა: მოვსწყინებივარო, ამირან-დარეჯ. 77,7.

2.3. მოსწყინებიხართ მეფესა, ამირან-დარეჯ. 25,12.

და-ჭერება

1.3. თვითან მაგათის მოურავისაგან გასამართლებული არის, რომ ჩვენც დაეჭერებივართ და ეგენიცა, ისტ. საბუთ. V, 88,10 ქვ.

2.3. რადგანაც მდივანბეგის სამართალს არ დასჭერებიხარ... სამართალს მოგცემთ, საქ. სიძვ. II, 489,10-11 ქვ.; 1772 წ.

დასკვნა. ორიოდ სიტყვით თავი მოვუყაროთ, რაც მეშველზმნიანი I თურმეობითის შესახებ ითქვა ზემოთ.

1) მეშველზმნიანი წარმოება თავდაპირველად I თურმეობითში ჩნდება და აქედან უნდა იყოს გადმოსული აწმყოში.

2) ასეთ ფორმათა ჩასახვის პროცესი იწყება XI საუკუნიდან და საესებით დამთავრებულია XVIII საუკუნისათვის.

3) I თურმეობითში მეშველი ზმნა დაერთვის: გარდამავალი ზმნების ინვერსიულ ფორმებს ობიექტურ პირებში (რომლებიც წარმოშობით სუბიექტურია) და ორპირიან გარდაუვალ ზმნებს სუბიექტურ პირებში.

4) გარდამავალ ზმნებში გარჩეულია იე ბოლოსართიანი და ავ, ამ თემის ნიშნიანები. იე დაბოლოების მქონე გარდამავალ ზმნებსა და ორპირიან გარდაუვალ ზმნებში ერთდროულად და თითქოს ერთბაშად ზდება ახალ წარმოებაზე გადასვლა. რაც შეეხება ავ და აშ-იან ზმნებს, აქ ახალი ფორმები შედარებით გვიან ჩნდება.

აწმყო

სტატიკური ვნებითი

სტატიკური ვნებითის აწმყოში მეშველზმნიანი ფორმები ტექსტებში თითქმის I თურმეობითის სათანადო ფორმათა ერთდროულად ჩნდება. მაგრამ სტატიკური ვნებითი საერთოდ და განსაკუთრებით მისი I და II სუბიექტური პირის ფორმები იმდენად იშვიათია წერილობით ძეგლებში, რომ მათ მიხედვით ძნელია ისეთი დასკვნის გამოტანა, თითქოს I თურმეობითისა და სტატიკური ვნებითის ფორმები ერთდროულად ჩაისახა. I თურმეობითის მეშველიანი ფორმები საშუალო ქართულის თითქმის ყველა ძეგლში ჩვეულებრივია და ხშირი, მაგრამ იმავე ტექსტებში სტატიკური ვნებითის ორი-სამი მაგალითილა შეიძლება მოინახოს.

ავ-იანი სტატიკური ზმნის I და II სუბიექტური პირის ფორმები ტექსტებში არ შეგვხვდრია, თუ არ მივიღებთ მხედველობაში ერთადერთ მაგალითს: ... ხელთ უჭირავარ ორთავე, თეიმ. I, 9, 49, 2). იე-ზე დაბოლოებული ზმნები კი შედარებით მეტია. საშუალო ქართულის დასაწყისი პერიოდიდანვე ამ დაბოლოებაზე გადადის ყოველნაირი სტატიკური ზმნა: აბს → აბია, არტეს → არტეია, ჰკიდავს → ჰკიდა... -ია დაბოლოებაზე გადასვლის ტენდენცია თავს იჩენს მედიოპასიურ ზმნებთანაც: ადგს → ადგია, აკლს → აკლია (შანიძე, 1953, § 392, 564) და სხვა.

შენიშვნა. ზმნა ჰგეის, რომელიც ძველ ქართულში საკმაოდ ხშირად იხმარება, მხოლოდ ძველი ფორმით გვხვდება საშუალო ქართულშიაც. ამის მიზეზი ის უნდა იყოს, რომ აქ ის ცოცხალი და აქტიური სიტყვა აღარაა. იხმარება ჩვეულებრივ ისეთ კონტექსტში, სადაც ის და სხვა ასეთი ფორმები (განსაკუთრებით I თურმ.-ის მესამე პირი -იეს დაბოლოებით) არქაულ სამკაულებადაა გამოყენებული. მეორე მხრივ, სიგლებს წინ უძღვის ხოლმე გრძელი ღვთისმეტყველური შესავალი, სადაც ჩვეულებრივ სასულიერო მწერლობიდან ამოღებული ფრაზებია

პირდაპირ მოყვანილი. ასეთ ფრაზებში შემორჩენილია ძველი მორფოლოგიური ფორმატ. ახალ ქართულში ეს სიტყვა აღარ გადმოსულა.

მოვიყვანთ რამდენიმე მაგალითს.

1.(3). და მიერიტგან ვიდრე აქამოდღე ვგ იეთ შენ მიერ მართალსა და მტკიცესა სარწმუნოებასა ზედა, ისტ. საბუთ. III, 89,8; 1595 წ. და სხვა.

2.(3). შენ ხარ სასანთლე იგი ოქრომსამ... რომელი განანათლებს ყოველსა კაცსა... და თვთ მხოლოდ ჰგ იე მოუკლებელად... ტაძარსა მაგას სიწმიდისასა, საეკლ. საბუთ. I, 90,22; 1706 წ.

სხვა სტატიკურ ზმნათა მაგალითები ასეთია:

ბ (ბმა)

1.(3). ლომთა ჭანგშიგა ვაბივარ, შაჰნ. II, 4212,3; ქორის ჭანგში-გა ვაბივართ, იქვე 3924,1.

2.(3). რას საქმეშიგან აბიხარ, იქვე 4313,3.

გდ (გდება)

1.(3). აქა ვგდივარ, საქ. სიძვ. III, 316,13 ქვ.; 1796 წ.; მე აქ მიწაზე ვაგდივარ, რუსულ. 537,28-29.

გონ

1.2. გგონივარ ვინმე ვაჭარი, ვეფხ. 1262,1; რად გგონივარ უკუო, იქვე 1501,2; ვინ გგონივარ, იქვე 1279,1; ასევე: რუსულ. 552,18; იქვე 293,17.

1.3. ვგონივარ, ვისრ. 238,16; 114,2 ქვ.; თეიმ. I, მაჯ. VIII, 1,1; ომაინ. გვ. 97,31; 84,34 და სხვა.

2.1. შენ თუ უშმაგო მგონიხარ, ვარმცა ურია მე ლევი, ვეფხ. 816,3; ასევე: რუსულ. 228,4.

მართ

2.(3). რადლა ჰმართიხარ ზე, მთაო? ვეფხ. 1592,4; ასევე: თეიმ. I, 132,55,3.

რევ

1.(3). მე იმის საქმეში არც არას ურევივარ და არცა რა ვიცი იმ შენის მსახურის სიკვდილისა... და არცა ვურევივარო, საქ. სიძვ. III, 463,18-19; 1751 წ.

წერ

1.(3). ახლაც თქვენს სახასოს დავთარში ვსწერივართ, ღოკუმენტ. I,324,3 ქვ.; 1745 წ.

(ა)ხლავ

ძველსა და ახალ სალიტ. ქართულში ეს ზმნა ავ-იანია აწმყოში: ახლ-ავ-ს. საშუალ ქართულში გვხვდება რამდენიმე ფორმა, სადაც ისიც სტატიკურთა და დაბოლოებაზეა გადასული: გახლია, ახლია...

1.2. გახლივარ, — ჩემსა წავიდეთ, შაჰნ. II, 5086,4.

მშვიდობით გახლივართ, საქ. სიძე. III, 102,11 ქვ.; 1803 წ. ასევე: იქვე 97,14 ქვ.; 1796 წ.; შაჰნ. II, 4693,1.

1.3. თქვენსა ჩრდილსა არ ვახლივართ, შაჰნ. I, 1398,4.

2.3. შორს ახლიხარ საყვარელს, გურამიშვ. 78,371,2.

3.2. ბრძანე, გვერცა ვინ გახლია? შაჰნ. II, 4196,3.

ჯობ

1.2. მე გჯობივარ, შაჰნ. II, 4533,3; იქვე 1659,2.

1.3. ეჯობივარ, შაჰნ. I,2120,2; იქვე 2150,3.

2.3. შენ სჯობიხარ თურანელთა? შაჰნ. II, 3421,2.

დასკვნა. მეშველზმნიანი ფორმები სტატიკურ ვნებითში გვხვდება XII საუკუნიდან. პროცესი დამთავრებულია საშუალ ქართულში. საშუალი ქართულის აღრინდელი პერიოდიდანვე სტატიკურთა დაბოლოებაზე გადადიან საშუალი გვარის ზმნები აწმყოში, რითაც სტატიკური ვნებითისებრი ფორმების რიცხვი საგრძნობლად იზრდება.

საშუალი გვარის ზმნები

სპეციალურ ლიტერატურაში, როცა კი მეშველზმნიან ფორმათა წარმოშობის საკითხი დასმულა, თითქმის ყოველთვის უვარაუდნიათ, რომ ასეთი ფორმები თავდაპირველად საშუალი გვარის ზმნათა აწმყოში გაჩნდა (ქ. ლომთათიძე, 1946, გვ. 131-140; ი. ქავთარაძე, 1954, გვ. 185; ნ. ნათაძე, 1955, გვ. 90-91). ზემოთ კი აღნიშნული იყო, რომ საშუალი ქართულის უხვი მასალა სულ სხვა ვითარებას გვიჩვენებს: მეშველი ამ ტიპის ზმნებს ყველაზე გვიან დაერთო. I თურმეობითში იე-ზე დაბოლოებულ ზმნებთან მეშველი ზმნის დართვის პროცესი დამთავრებულია უკვე „ვეფხისტყაოსანსა“ და „ვისრამიანში“, მაშინ როცა ამავე ძეგლებში საშუალი გვარის ზმნათა აწმყო ისევ ძველი ფორმითაა წარ-

მოდგენილი, ე. ი. უმეშვლოდ. მხოლოდ და მხოლოდ ძველი ფორმები მოიპოვება „თამარიანსა“ და „აბდულმესიაში“, ხოლო „ეისრამიანსა“, „ვეფხისტყაოსანსა“ და „ამირან-დარეჯანიანში“ ამათ გვერდით რამდენიმე ახალი ფორმაც შეინიშნება. ეს უკანასკნელი თითქმის უმნიშვნელოა ძველი წარმოების საერთო ფონზე (სამივე თხზულებაში 80-ზე მეტი ძველი ფორმაა და მხოლოდ 5 ახალი. ამასთან, 5 ახალი ფორმიდან 3 „ამირან-დარეჯანიანში“ არის, თითო-თითო — „ეისრამიანსა“ და ვეფხისტყაოსანში“). აღნიშნულ ძეგლებში წარმოდგენილი ვითარების ასეთი შეფარდება თავისთავად საინტერესოა.

ადგილის სიმცირის გამო საშუალო ქართულის დასაწყისი პერიოდის ძეგლებიდან საილუსტრაციო მასალას წინადადებების გარეშე მოვიყვანთ.

ერთპირიანი ზმნები

ღებ

1. ეღგა, ვისრ. 260,4; ეღგათ, ვეფხ. 1034,4. 2. სღგა, იქვე 271,8; სღგათ, ვეფხ. 449,2; ვისრ. 109,11 ქვ.

ზი, სხედ

1. ვზი, ვისრ. 78,8; ვეფხ. 858,4; 1300,1; 2. ჰზი, ვისრ. 146,9 ქვ.; ვეფხ. 529,4; სხედთ, ვისრ. 53,17.

ჩან

1. ვჩანთ, თამარ. XII,55,3; 2. სჩან, თამარ. III, 10,4; იქვე V, 35,3; იქვე XII, 26,3; ვეფხ. 517,3.

წევ

1. ვწევ, ვისრ. 248,19; 2. სწევ, იქვე 62,9.

კამ

1. ეკამ, ვეფხ. 784,1; 2. ჰკამ, ვისრ. 261,9 ქვ.; იქვე 146,12 ქვ.

ორპირიანი ზმნები

გავ, მი-

1.3. ეჰგავ, ვისრ. 56,8; იქვე 56,10; იქვე 56,17; იქვე 57,13; იქვე 60,16 ქვ.; ვეფხ. 317,4; ეჰგავთ, ვისრ. 317,6; მივჰგავ, ვისრ. 56,16.

2.3. ჰგავ, აბღულმ. 9,1; ვისრ. 70,4; იქვე 123,12 ქვ.; იქვე 196,7; ვეფხ. 955,2; იქვე 80 3; ჰგავთ, ვისრ. 189,15 ქვ.; ამირან-ღარეჯ. 43,7; იქვე 84,11 ქვ.

ზი

2.1. გუიზი, ვისრ. 318,9 ქვ.

მიძი

2.1. მიძიძი, ვეფხ. 433,3.

ნღ

1.2. გინდი, ვისრ. 184,3 ქვ.; იქვე 218,5; იქვე 276,4 ქვ.

1.3. უნდი (მე მას), ვისრ. 97,2; იქვე 281,5 ქვ.; ვეფხ. 556,2.

2.1. მინდი, ვისრ. 307,18 ქვ.; ვეფხ. 714,4.

2.3. უნდი (შენ მას), ვეფხ. 750,3.

ყავ

1.2. გყავ, ვისრ. 165,3 ქვ.; გყავთ, ქრონიკ. II, 166,14; 1280 წ.

1.3. გყავთ, ქრონიკ. II, 166,6.

2.1. მყავ, ვისრ. 80,2 ქვ.; იქვე 153,16 ქვ.

ყუარ

1.2. გიყუარ, ვისრ. 276, 8.

1.3. ვუყვარ (მე მას), ვეფხ. 360,1.

2.1. მიყუარ, ვისრ. 72,10 ქვ.; იქვე 79,8 ქვ.; მიყუართ, ამირან-ღარეჯ. 97,14 ქვ.; გუიყუართ, იქვე 88,12.

2.3. უყუარ (შენ მას), ვისრ. 45,17; იქვე 70,19 ქვ.; იქვე 70,18 ქვ.

(ა)ხლავ

1.2. გახლავ, ვეფხ. 920,3.

1.3. ვახლავ, ვისრ. 191,7 ქვ.; ვეფხ. 886,4; იქვე 658,3; ვახლავთ, ვეფხ. 1390,3.

2.1. მახლავ, ვეფხ. 106,4.

2.3. ახლავ, ვისრ. 171,3 ქვ.; იქვე 103,20.

ხსოვ

1.3. ვახსოვ, ვეფხ. 284,4.

ჯობ

1.2. გჯობ, ვეფხ. 79,1; იქვე 201,3.

1.3. ვსჯობ, ვისრ. 116,3; ვსჯობთ, ვეფხ. 202,2.

ახალი ფორმებია: 1. ვღგავარ, ამირან-დარეჯ. 25,28; ვღგევარ, იქვე 29,4 ქვ.; ვღგევართ, ამირან-დარეჯ. 19,6; 2. სღგახარ, ვისრ. 17,23.

2.1. მჭობხარ, ვფხ. 1275,3.

XV საუკუნისა და განსაკუთრებით კი, XVI-XVII საუკუნეთა ძეგლებში მეშველზმნიანი და უმეშველო ფორმები თითქმის თანაბრად გამოიყენება (ცოტათი სჭარბობს აღწერიით). სხვანაირი მდგომარეობაა XVIII საუკუნეში: აქ ძველი ფორმები უკვე იშვიათია, თუმცა ისევ მოიპოვება. ორივენაირი წარმოების პარალელური ჩვენება, ვფიქრობთ, ნათელს გახდის საქმის ვითარებას.

ერთპირიანი ზმნები

ზი, სხედ

1. მე ლაპარაკად აქა ვზი, შავნ. I,2933,3; ასევე შავნ. II, 3139,1; იქვე 3188,4; შვიდი მთ. 190,2; იქვე 708,4; იქვე 1585,2; თეიმ. I, 160,4 ქვ. და სხვ. შდრ. მზესთან მთუარე ვითა ვზივარ, შავნ. I, 1659,4; ასევე: იქვე 1242,4; შავნ. II, 4289,3; რუსულ. 57,21; შვიდი მთ. 208,3; შავნავაზ. 602,4 და სხვა.

მზიარულნი ტახტზედ ვსხედვართ, შავნ. II, 5392,2; ასევე: იქვე 4431,2.

2. ეტლსა ჰზი, თეიმ. I, მაჯ. III, 1,1; ზღვას ზი, შავნ. II, 3145,4; ასევე: რუსულ. 85,14; იქვე 54,17; იქვე 365,14; არჩილ. II, 226,2 და სხვა. შდრ. ღვინის ნაცვლად ჰზიხარ წართვად, თეიმ. I, მაჯ. IV, 7,4; ტახტსა ზედა ზიხარ, რუსულ. 90,17; ასევე: იქვე 298,20; იქვე 204,16; არჩილ. II, 413,4; იქვე 356,3 და სხვა.

თქვენ... სმად სხედხართ, საბა I, 101,11 ქვ.

წავ

1. შენგან დაჭრილი ლახვრითა ვწევარ, შვიდი მთ. 106,3; ასევე: იქვე 648,4.

2. აფრასიობ, სწევხარ ძილად? შავნ. II, 4342,2; ასევე: რუსულ. 338,9; იქვე 446,36; იქვე 603,23; იქვე 603,33-34 და სხვ.

წუხ

1. თქვეს: ვწუხთო აქ არ დამხდომნი, არჩილ. II, 266,3.

2. ჯიმშედ გაიცინა: ნუ სწუხ, მზეო ჩემო! რუსულ. 194,9; ასევე: იქვე 17,15; იქვე 17,8; იქვე 494,4; საბა I, 61,8. შდრ. რასთვის სწუხ-

ხარ, პირად მზეო? არჩილ. II, 79,2; ასევე: საბა I, 62,12; მან მითხრა: აბა რასა სწუხარო?! რუსულ. 243,19; ასევე: იქვე 111,1; იქვე 551,28.

მაგაზე ნუ სწუხხართ, ძმანო, რუსულ. 584,12; სწუხართ, იქვე 571,8.

ორპირიანი ზმნები

გავ

1.3. ვარდს ვკვავ, შვილი მთ. 1600,3; ასევე: იქვე 1619,2; თეიმ. I, 47,175,4; შდრ. შტო-მოტეხილსა ხესა ვგავარ (რუსულ. 603, 37); ასევე: იქვე 52, 29; შაჰს. I, 1659, 4; რუსულ. 469,11.

2.3. არა ჰგავ სახით ვაჭარსა, შვილი მთ. 942,1; ასევე: იქვე 942,2; იქვე 424,1; შაჰს. I, 2675,4. შდრ. სისრულითა ჰგავხარ ზღვასა, შაჰს. I, 2793,3; ასევე: შაჰს. II, 3070,2; შვილი მთ. 517,4; თეიმ. I, 69,78,3; გავხარ, რუსულ. 101,12; ასევე: შაჰს. II, 3302,1; იქვე 5099,1 და სხვა.

ყვარ

1.2. შვილის წესით არ გიყვარვარ, შაჰს. II, 5044,3; ასევე: რუსულ. 255,20-21.

1.3. ვისაც უყვარვარ, იამოს, შაჰს. I, 1168,4.

2.1. ვით მიყვარ, სრულად დაწერა არ შეუძლიან კალამსა, თეიმ. I, 47,169,3; ასევე: იქვე 82,179,1; შდრ. მას აქეთ... მიყვარხარ, რუსულ. 255,19; ასევე: არჩილ. II, 82,4; ომაინ. 134,1.

2.3. რად უფრო უყუარ მამასა, თეიმ. I, 64,37,3; შდრ. უყვარხარ სრულად ლაშქართა, შაჰს. II, 5059,1; ასევე: იქვე 4471,4; რუსულ. 504,23 და სხვა.

ჯობ

1.2. ბრწყინვალეებითა ცისკარსა „მე გჯობ-ო“ დაუმორევდა, თეიმ. I, 66,50,4); ასევე: იქვე 103,32,2; შდრ. სალხინოდ მე გჯობვარ, იქვე 106,54,3; ასევე: არჩილ. II, 83,1.

2.3. გგავს, მაგრა კიდევ შენ სჯობო, თეიმ. I, 9,48,4; შდრ. შენ სჯობხარ ვარდსა სინათლით, იქვე 21,54,2; ასევე: არჩილ. II, 83,2; შვილი მთ. 626,2.

2.1. ვერც ემად გვჯობ, ვერცა ძალ-გულად, შაჰს. II, 3371,3; შდრ. უთხრეს... შენ გვჯობხარ ფერადო, თეიმ. I, მაქ. II, 3,1.

ზემოთ განხილულ მასალაში წარმოდგენილი არ იყო XVIII საუკუნის ნიმუშები, რადგანაც აქ განსხვავებული მდგომარეობა გვაქვს წინა პერიოდთან შედარებით. მიუხედავად იმისა, რომ ძველი წარმოების (უმეშვლო) ფორმები ისევ გვხვდება, მაინც შეიძლება ითქვას, რომ ფაქტიურად მეშველზმნიან ფორმათა ჩამოყალიბების პროცესი ამ დროისათვის დამთავრებულია. საინტერესო სურათია ამ მხრივ დ. გურამიშვილთან. ძველი და ახალი ფორმების შეფარდება აქ ასეთია: ძველი — 7, ახალი — 26. მხოლოდ მეშველიანი წარმოება გვაქვს XVIII საუკუნის სიგელ-გუჯრებში¹. ამიტომ XVIII საუკუნისათვის ნორმად ვერ მივიჩნევთ ბესიკთან დაცულ ვითარებას: საშუალო გვარის ზმნათა აწმყო ბესიკთან ძველი ქართულისებრია, მეშველ ზმნას არ დაირთავს². უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ შემთხვევაში ანტონ I-ის სკოლის გავლენასთან გვაქვს საქმე³.

დასკვნა. საშუალო გვარის ზმნათა აწმყოში აღწერითი წარმოების თითო-ოროლა ნიმუში გვხვდება XII-XIII ს.ს. ტექსტებში. XV-XVI საუკუნეებიდან კი ასეთი ფორმები იმდენად მრავლდება, რომ თითქმის სპარბობს ძველი წარმოებისას. XVIII საუკუნისათვის ახალი წარმოება უკვე გაბატონებულია.

აღწერით ფორმათა გავრცელების არე დიალექტებში

როცა აღწერით ფორმათა გავრცელებულობაზე ვლაპარაკობთ, მხედველობაში უნდა მივიღოთ ერთი გარემოება: თურმეობითი პირველი ამგვარ ფორმათა გაჩენიდანვე გვიჩვენებს ერთფეროვნებას, რომელიც ახლაც გვაქვს. მეშველი ზმნა აქ ყოველგვარ ზმნას დაერთვის (გარდამავალს, გარდაუვალს)⁴. სხვა ვითარებაა აწმყოში საშუალო გვარის ზმნებთან. აქ აღწერით წარმოებაზე თავდაპირველად გარკვეული აგებულების ზმნები გადავიდა.

როგორც ზემოთაც აღვნიშნავდით, მეშველზმნიანი წარმოება პირველ რიგში, თუ შეიძლება ასე ითქვას, ყველაზე მარტივ ზმნებთან

¹ ადგილის სიმცირის გამო საილუსტრაციო მასალა ვერ მოგვყავს.

² ორიოდ მეშველიანი ფორმა (მიეყარხარ 93, 12; მივეყარ 54, 3) სურათს, რა თქმა უნდა, ვერ შევცლის.

³ შდრ. ბესიკი, თხზულებანი, მეექვსე გამოცემა, ტექსტი, შენიშვნები, ლექსიკონი ა. ლ. ბარამიძისა და ვ. თოფურიას რედაქციით, თბ., 1962, გვ. 283, 287.

⁴ არ გვულისხმობთ ერთპირიან ზმნათა I თურმეობითს, მისი სხვაგვარი შედგენილობის გამო: აქ მეშველი ზმნა მიმღეობას დაერთვის და არა პირიან ზმნას.

გვხვდება. ესენია, ერთი მხრივ, ზი-ს, რბი-ს, ღუმ-ს (ღუმ-ი-ს), წუხ-ს, ყარ-ს, ს-ძულ-ს, ჰ-რწამ-ს, უ-ყვარ-ს, ს-ძაგ-ს და სხვ. მეორე მხრივ, ღგა-ს, ჩან-ს, ჰ-ყავ-ს, ჰ-გავ-ს... ამ უკანასკნელებში თითქოს ხერხდება ზმნურ სუფიქსთა გამოყოფა (ღგას ← *ღგ-ან-ს ← *ღგეგან-ს), მაგრამ, ჯერ ერთი, ეს სუფიქსები სხვა დანიშნულებისა უნდა ყოფილიყო ე. წ. თემატურ სუფიქსებთან შედარებით, შემდეგ, სამეტყველო აზროვნებაში დიდი ხანია უკვე აღარ შეიგრძნობა მათი სუფიქსობა. ეს ზმნები ალიქმება, როგორც მარტივ ფუძიანები, ვერც საშუალ ქართულში და ვერც ახალ სალიტერატურო ქართულში ვერ შეხვდებით მეშველ ზმნას ებ, ავ, ობ და სხვა სუფიქსების მქონე ზმნებთან. მათ არ სჭირდება მეშველი ზმნა. ეს გვაფიქრებინებს, რომ ანალოგიის გზით საშუალი გვარის გარკვეულ ზმნებში აღწერილი წარმოების გავრცელებისათვის ზმნურ ფუძეთა აგებულებასაც უნდა შეეწყო ხელი.

სხვანაირი სურათია დიალექტებში. დამხმარე ზმნა აქ დაერთვის თითქმის ყოველნაირ ფუძეს (განსაკუთრებით ზოგიერთ კილოში, მაგ., ინგილოურში) და, რაც საყურადღებოა, არა მხოლოდ საშუალი გვარის ზმნებს, არამედ მოქმედებითისასაც (აგრეთვე ინგილოურში, გურულში...).

საილუსტრაციო მასალას დავალაგებთ სუფიქსთა მიხედვით. ამასთან, ჯერ გარდაუვალ ზმნათა ფორმებს მოვიყვანთ, შემდეგ — გარდაშალი ზმნებისას.

გარდაუვალი ზმნები

ი სუფიქსიანები

საშუალ ქართულსა და ახალ სალიტერატურო ქართულში საშუალი გვარის ზმნათა ერთ ნაწილს, რომელსაც ბოლოში ი სუფიქსი მოუდის, მეშველი ზმნა არ დაერთვის. ესენია: ტირ-ი-ს, კვნეს-ი-ს, ძრწ-ი-ს, ყვირ-ი-ს, ყვავ-ი-ს, ჩივ-ი-ს, ტყუ-ი-ს და სხვა. დიალექტებში, აგრეთვე სასაუბრო მეტყველებაში, აღწერილი წარმოება ამათხევ გავრცელებულა.

ბღავ-ი-ს: რა ვბოსავით ბღავიხარ (ინგილ.: ქართ. დიალექტ. 246,4).

კვნეს-ი-ს: ორი დღეა ვკვნესივარ (საუბრიდან).

ტირ-ი-ს: მე რომ ვტირივარ და შევჩივივარ, ვინ მაძლევს რამეს? (საუბრიდან); რათ ტირიხარ, მალე მოვა შენი ძმაო (ჯავახ.).

ქართ. დიალექტ. 346,1-2 ქვ.); ასევე: ჯავახ., იქვე 347,1-2; ინგლ.: ღამბ. ინგლ. კილო 282,1.

ტყუ-ი-ს: ტყუეხარ, მელა! (ინგლ.: მ. ჯანაშვილი, სიანგ. 182,13); ასევე: ღამბ., ინგ. კილო 289,3 ქვ.

ყვირ-ი-ს: შენ რომ ყვირიხარო, ქვეყანა უნდა შემოიყარო? მესხური: ქართ. დიალექტ. 368,3.

ჰყოფნ-ი-ს: შენ ჩვენს მეტი არავინ გივლის? რა, თქვენ არ მყოფნიხართ თუ? საუბრიდან.

იცინ-ი-ს: რას იცინიხარ? რას იცინიხართ¹? (ქართლური: მცხეთის რ-ნი, სოფ. ნიჩბისი; ასევეა გარეკახურშიაც).

შესცქერ-ი-ს: თვალ-გულ-ღამშეული შევცცქერივარ, ვაჟა III, 171,3; რა წამსაც ავდარს დაიწეებს, მთებს შევცცქერივართ ჭალითა, ვაჟა I, 305, VII, 2).

ღერ-ოვ-ს (= "მღერობს") = მღერის: უჩუმრად დადექ, მე ღეროვვარ, ინგლ., კახის რ-ნი. შდრ. ღორივარ // ღეროვ // ღოროვ (= ვმღერი), იქვე.

ობ-იანი ზმნები

კოჭლ-ან-ს (= კოჭლობს): კოჭლანხარ (= კოჭლობხარ = კოჭლობ) (მესხური) (ძიძიგური, 1954, გვ. 142).

ავ-იანი ზმნები

გორ-ავ-ს: რა არის, რომ ყოლგან გორავხარ? გურული.

კუთ-ავ-ს (= კვნისს): შენ რაღას კუთავხარ? იქვე.

სტვინ-ავ-ს (= სტვენს): ნუ სტვინავხარ, ბიჭო! იქვე.

ღელ-ავ-ს: ვწერ და მე ამ დროს ისე ვღელავარ... (გურული: გაზ. სოც შრომა, 13. VIII, 1961, მე-4 გვ.); მომითმინე, კაცო, ნუ ღელავხარ (გურული).

ლოღ-ავ-ს: სა ღოღავხარ, ბიჭო, თელი ღღეი? (იქვე).

ხტუნ-ავ-ს: თელი ღღეი რომ ხტუნავხარ, საქმეს როის გააკეთეფ? (იქვე).

მის-იანი ზმნები

მისდ-ევ-ს: შენ მიდევხარ? (= მიჰყვები, გამოძვ. განმარტებით: აკარა დიალექტ. 24, 27); ძველი მარხვის ჩვეულებით იმ წესსა მივსდევართ (მოხეური: ქართ. დიალექტ. 39, 17-18).

¹ მაგალითები მომწოდია ასპ. კლარა გაგუამ.

გარდამავალი ზმნები

ჰყრის: მარილს ჩემში ვყრივარ (= მარილს ჩაიში ვყრი; ინგლ., სოფ. ალიაბათი); სიმინდს ჰყრუვარ (= სიმინდს ვთესავ; ინგლ., სოფ. კახი).

იცის: დამიყურ, მე ვიცევარ ნადირი ყაფდამ (ლამბ., ინგლ. კილო 252,11); ასევე: იქვე 279,20; იქვე 290,1; ქართ. დიალექტ. 230,11-12); უცუვარ (= ვიცი; ლამბ., ინგლ. კილო 290,10 ქვ.); ახლა იციხარა, ჩემ ბიზამ რაა თქო? (ინგლ., ქართ. დიალექტ. 230,4 ქვ.); ასევე: ლამბ., ინგლ. კილო 274,6; ქართ. დიალექტ. 231,25; თქოს, ჩონ ვერ ვიცევართ, ხაბარ არ გოქავ, ლამბ., ინგლ. კილო 267,3 ქვ.; არ იციხართ, იქ რა დრვლათ არისავ, იქვე 282,12 ქვ.

ძებნის: შეველ შიგ შაარში, ზობნივარ (= ვძებნი), ნოხო, ერ ჰენ-გილავ დამიხტრვავ? ლამბ., ინგლ. კილო 261,7.

ჰამს: პურს (// პურ) ვჰამვარ, თავ გამანებ, და! ინგლ., კახი; ჰჰამხარ, იქვე.

ამბობს: ეს რაუმ იქნეს? ჰომბოვვარ (= ვამბობ), ემაგრა ბოლრია-ლოვს, ლამბ., ინგლ. კილო 259,6 ქვ.

საერთოდ, უნდა ითქვას, რომ ტექსტებში გაცილებით ნაკლები მასალაა წარმოდგენილი (იმის გამო, რომ I და II სუბიექტურ პირებთან მიმართებები თხრობისას იშვიათია), ვიდრე ამა თუ იმ დიალექტში სინამდვილეში გამოიყენება. და, მაშასადამე, სრული ვითარების გასათვალისწინებლად დიალექტთა ადგილობრივ შესწავლაა საჭირო. ერთი რამ ამ მცირე მონაცემებითაც ირკვევა: აღწერით ფორმათა გავრცელების არე ბევრად უფრო ფართოა კილოებში, ვიდრე სალიტერატურო ქართულში. ამასთან, იმ დიალექტებში, სადაც სალიტერატურო ქართულის გავლენა სუსტია, ასეთ ფორმათა გავრცელებას ანალოგიის გზით მეტი გასაქანი აქვს. ასეთი გზა უნდა ჰქონდეს გავლილი ჰანურ-მეგრულსა და სვანურსაც: აღწერითი წარმოება ამ ენებში აწმყოდან სხვა მწკრივებშიაც გადასულა; არც გვარის მიხედვით გარჩევა შემოგვრჩენია.

დიალექტების გზით აღწერითი წარმოება ზოგიერთ შემთხვევაში¹ ლიტერატურაშიაც იჩენს თავს. მაგ., ვტყუივარ, შემინდე! (ლიტ. გაზ. 10.VI.1960, „დროის შესაფერისად“, გვ. 4); რას ჩადიხარ, ხამსის! (იქვე 17.VI.1960); რას ჩადიხარ, თამარ! (იქვე 14.IV.1961, გვ. 2); შენ აღარ ტირიხარ? (ყურნ. „საბჭ. ქალი“, № 2, 1961,

¹ განსაკუთრებით ინიან ზმნებთან.

გვ. 23); ხედავ, შენ კი ყოველთვის ჩივიხარ, რომ შენზე არ ვფიქრობ (იქვე გვ. 23). ვფიცავარ, არ ვიცი... აწყმეტუნდა მელია (მნათობი, 1962 წ., № 10, გვ. 5); ექსპრეს-მატარებლით მიჰქროლავხარ სივრცეში (კ. გამსახურდია, რჩ. თხზ., ტ. II, 1959, 7, 12).

ნაწილი მესამე

მეშველზმნიან ფორმათა გაჩენის მიზეზების შესახებ

მეშველზმნიან ფორმათა წარმოშობის მიზეზების რკვევისას ქართულში არ შეიძლება არ გავითვალისწინოთ სხვა ქართველურ ენათა მონაცემები¹. ამ მხრივ ქართულის სრულ ანალოგიას ეპოულობთ როგორც სვანურში (ქვემოსვანურში), ისე კოლხურში (ჭანურში, მეგრულში). სვანურში სურათი ნათელია: მეშველი ზმნა სრული სახით (ისევე როგორც ქართულში) და პირთა მიხედვით დაერთვის აღებულ ზმნურ ფორმას (სგურ-ხტი, ვზივარ; სგურ-ხი, ჰზიხარ); მეგრულ-ჭანურში სხვანაირი მდგომარეობაა: დამხმარე ზმნა აქ ისე გაცვეთილა, რომ სუფიქსად ქცეულა და მხოლოდ საგანგებო კვლევა-ძიების შედეგად ხერხდება მისი თავდაპირველი სახის გათვალისწინება (ქ. ლომთათიძე, 1946, გვ. 131-139).

სვანურზე როცა ვლაპარაკობთ, მხედველობაში გვაქვს მხოლოდ ქვემოსვანური; ზემოსვანურში (განსაკუთრებით ბალსზემოურში) უძველესი მდგომარეობაა დაცული, ისეთივე, როგორიც ძველ ქართულში გვქონდა შესაბამის ზმნებთან. რაც შეეხება ქვემოსვანურს, აქ მოვლენა ისე შორს წასულა, რომ აღწერით ფორმათა გავრცელების თვალსაზრისით იგი ყველა ქართველურ ენას უსწრებს წინ. ქართულში მეშველი ზმნა, როგორც ვნახეთ, მხოლოდ აწმყოს ფორმით დაერთვის სათანადო ზმნებს. აღწერითი ფორმები, სადაც მეშველი ზმნა ნამყოს ფორმით გვექნებოდა, ქართულმა არ იცის². სვანურში ასეთიც გვაქვს. გაცილებით მეტია სვანურში მწკრივთა რაოდენობაც (თოფურიი, 1931,

¹ შრომის ამ ნაწილში გამოყენებულია ის ტერმინოლოგია, რომელიც ამ ენათა შესახებ არსებულ ლიტერატურაში გვაქვს.

² რა თქმა უნდა, არ იგულისხმება მიმდებარე აღწერითი ფორმები და ამათი ანალოგიით აღმოსავლურ დიალექტებში გავრცელებული II თურმეობითის ისეთი წარმოება, როგორიცაა ჰქონიყო, სკოდნიყო და სხვა (ჰქონოდა, სკოდნოდა-ს მაგიერ).

გვ. 183) და, რაც საყურადღებოა, ქართულისაგან განსხვავებით (და მეგრულის მსგავსად) მეშველი ზმნა სვანურში ყოველგვარ ზმნას შეიძლება მოუდიოდეს.

მეშველი ზმნა აწმყოს ფორმით დაერთვის შემდეგ მწკრივებს:

1. აწმყო;
2. კონიუნქტივი I, II, III;
3. მყოფადუსრული;
4. მყოფადსრული;
5. თურმეობითი I;
6. ნამყოსრული (= ქართ. თურმეობით I-ს).

ნამყოს ფორმით:

1. ნამყოსრული;
2. პირობითი;
3. აორისტი;
4. ნამყოწინარეწარსული (= ქართ. თურმეობით II-ს).

მოვიყვანთ რამდენიმე მაგალითს მწკრივთა მიხედვით.

აწმყო

ლენტ.	1. ლუგ-ხუი ლაშხ.	ლზგ-(ლ გ-)ხუი ¹	ბალსზ.	ხუგ (ვღგავარ)
	2. ლზგ-ხი			ხზგ (სღგახარ)
	3. ლზგ			ლზგ (ღგას).

ლაშხ.	1. თერა-ხუი (ეჩანგარ) (იქვე, 11).	1.2. ჟაყა-ხუი (გყავარ)
	2. თერა-ხი	1.3. ხუაყა-ხუი (გჟყავარ)
	3. თერა	2.1. მაყა-ხი (მყავახარ)
		2.3. ხაყა-ხი (ჰყავახარ).

და ასე სხვა ტიპის ზმნებთანაც:

	ლაშხ.	ლენტ.
1.3.3.	ხოტხე-ხუი	ხუტხე-ხუი (ეუბრუნებ) (იქვე, 183)
2.3.	ხამარე-ხი	ხამარე-ხი (ამზადებ)

ლაშხ. ხამურაჩი-ხი (აპირებ) (სი ლოქ ერ ხამურაჩიხი „შენ რომ აპირებხარ-ო“) (იქვე, 184); ხუადგარე-ხუი (ცკლავ); ხუაჟნე-ხუი (გხნავ);

¹ სვანური მაგალითები მოყვანილია ვ. თოფურიას წიგნიდან, სვანური ენა, I, ზმნა, 1931, გვ. 2.

ხტიგნალ-**“ხტი”** (ვდგები); ხიგნალ-**“ხი”** (სდგები) (ხიგნალხი ესა? სდგები?).

კონიუნქტივი I

- ლაშხ. გუეჰნოლდე (// ე)-**“ხტი”** (ვძლებდე) (იქვე, 214);
 ხუადგარდ-**“ხტი”** (ვკლავდე)
 ხუეშეჰ-ხტი (იქვე, 215) (ვახსოვდე) ხადგარდ-**“ხი”**
 ხეშეჰ-ხი ადგარდეს.
 ხეშეჰეს.

მყოფადუსრული

- ლაშხ. 1.3. ხუადგარდ-**“ხტი”** (ვკლავდე იქნება)
 2.3. ხადგარდ-**“ხი”**
 3.3. ადგარნი

მყოფადსრული

ლაშხ. სი ქოხიედნი-ხი ← ლენტ. ქახოიედნი-ხი „შენ წამოუხვალ, გამოეჰქევი“ (თოფურია, 1931, 192); ჯოდ ლოქ სი აჰდენი-ხი ეჩაჰ, ფიშირ... მარას ლოქ ეთლაჰი-ხი „ვიდრე შენ მიხვალ (ააწვე) იქამდეო, მრავალ... კაცს წააწყდებიო“ (იქვე, 208); სი ლოქ ლახ ჟი მესგერ-ხი „შენ რომ ზედ მეჰდომები“ (იქვე, 184); ოდგ-ხტი, ლენტ. აღუგ-ხტი (გავაჰრობ) (იქვე, 183) და სხვა.

I თურმეობითი

- ლაშხ. 1.3. ხუაბოლნ-ხტი // ხუაბმ/ნოლნ-ხტი
 (ვებმებოდი თურმე), (იქვე, 197).
 1.3. ხუაჰუშენოლნ-ხტი (ვუტყდებოდი თურმე) (იქვე)
 1.3.3. ხუაგმინ-ხტი
 ლენტ. ხუაგმინა-**“ხტი”** (ვუშენებდი თურმე).
 2.3.3. ხაგმინ-ხი ხაგმინა-**“ხი”** (უშენებდი თურმე) (იქვე, 133).
 შდრ. ბალსზემ. ხუაგმინა, ხაგმინა.

II კონიუნქტივი

- ლაშხ. 1.3. ლოხუე (// ე-ხტი) შდრ. ლენტ. ლახუეჰე
 (მოვაგონდე).
 2.3. ლეხუე (// ე-ხი) ლახუეჰე
 3.3. ლეხუეს ლახუეჰეს (იქვე, 215)
 ლაშხ. 1.3. ხუეწი-ხტი (ვნახო) (იქვე, 207)
 2.3. ხეწი-ხი (ნახო).

ნამყოსრული

ზემოსვანურში მეშველი ზმნა არც აქ გვაქვს, „ხოლო ქვემოსვანურში მხ. რ. I და II პირის ფორმებს ქართულის მსგავსად მეშველი ზმნა ხტი („ვარ“) და ხი („ხარ“) დაერთვის“ (თოფურია, 1931, გვ. 175).

ლაშხ. 3.1. მი ეჯის, ეჯმარს ხომარა-ხტი,

ლენტ. ხუმარა-ხტი (მე მას, მათ ვუმზადებივარ).

„ „ „ ოთმეჩა-ხტი

ათუმეჩა-ხტი (მე, მას, მათ დაუბერებია)

3.2. სი „ „ ოთმეჩა-ხი

ათომეჩა-ხი (შენ მას, მათ დაუბერებია)

(თოფურია, 1931, გვ. 175)

ასეთივე მდგომარეობაა ორპირიან გარდაუვალ ზმნებშიაც:

ლაშხ. 1.3. ლოხტეხა-ხტი ზსვ. ლოხტეხა ← ლენტ. ლახტეხა-ხტი (მოვბრუნებივარ)

2.3. ლახტეხა-ხი ლახტეხა ← ლახატეხა-ხი

3.3. ლახტეხა ლახტეხა ← ლახატეხა (იქვე, 208).

ზემოთ მოყვანილ ნიმუშებში მეშველი ზმნა აწმყოშია ყოველთვის. განსაკუთრებით საინტერესოა ის შემთხვევები, სადაც მეშველი ზმნა ნამყოს ფორმითაა დართული. მოვლენა საკუთრივ სვანურია (იგი არ იცის სხვა ქართველურმა ენებმა, არც ქართულის დიალექტებმა) და საყურადღებოა აღწერით ფორმათა განვითარება-გავრცელების ტენდენციების თვალსაზრისით.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მეშველი ზმნა ნამყოს ფორმით დაერთვის ნამყოუსრულს, პირობითს, აორისტსა და ნამყოწინარეწარსულს (= თურმეობით II-ს ქართულისას). მოვიყვანთ რამდენიმე მაგალითს.

ნამყოუსრული

ლაშხ. 1. თერონდ-ხუა/ეს (ეჩანდი). ხუალტჯნდ-ხუას (ვუყვარდი)

2. თერონდ-ხა/ეს ხალტჯნდ-ხას

3. თერონდა ხალტჯნდა (იქვე, 99).

1.3. ხუაშედჯნდ-ხუას (ვახსოვდი) (იქვე, 214)

3.3. ხაშედჯნდა.

პირობითი

ლაშხ. ონტხენოლ-ხუას (დავბრუნდებოდი) შდრ. ლენტ. ანტჟეხენდას ანტხენოლ-ხას ანტხენდას (იქვე, 196)

აორისტი

ლაშხ. ლახლატგნდ ხას (შეუყვარდი) (იქვე, 164).

ოთკალაჲ ხუეს // ხუას (გავლეწე).

ლენტ. აღუაშ ხუეს (დავთესე) (იქვე, 3).

ათკალაჲ ხეს // ხას (გაჰლეწე).

ალაშ ხეს (დასთესე).

ლენტ. ახუასე ხუეს (გავაჲეთე) (იქვე, გვ. 3, შნშ. 1)

ლაშხ. ჩოდაგრ-^ახუას^ა (მოჲკალ)

ახასე ხეს (გააჲეთე).

ჩუადაგრ-^ახას^ა (მოჲკალ)

ჩუადგრ (მოკლა).

ნამყო წინარეწარსული

ლაშხ. ოთქაჩან/ენ-^ახუეს^ა (დაჲჲროდი) (იქვე, 179) შდრ. ლენტ. ათუქაჩან
ათქაჩან/ენ-^ახეს^ა (დასჲროდი) ათაქაჩან.

ოთდაგრან/ენ-^ახუეს^ა (მოჲკეცდომოდი)

ოთდაგრან/ენ-^ახას^ა (მოჲკეცდომოდი).

სვანურში (და მეგრულ-ჭანურშიც) ერთი საყურადღებო ფაქტი იქნეს თავს, ქართულისაგან განსხვავებული: მეშველი ზმნა აქ მრავლობითში არ დაერთვის, იგი მხოლოდ მხ. რ. I და II პირებისთვისაა დამახასიათებელი. მაგ.:

მი სი, სგამ ლენტ. ჯალატ-ხუი, ლაშხ. ჯალატ-ხუი (გიყვარვარ)

მი ეჩას, ეჲმარს ლენტ. ხუალატ-ხუი, ლაშხ. ხუალატ-ხუი (ვეყვარვარ)
მაგრამ:

ნამ სი, სგამ ლენტ. ჯალატ-დ, ლაშხ. ჯალატ-დ (გიყვარვართ)

ნამ ეჩას, ეჲმარს ლენტ. ხუალატ-დ, ლაშხ. ხუალატ-დ (ვეყვარვართ).

სპეციალურ ლიტერატურაში მოიპოვება ამ მოვლენის ახნის ცდა, რომელსაც ქვემოთ განვიხილავთ.

აღწერითი ფორმები ქვემოთსვანურის ორი დიალექტიდან (ლაშხურიდან და ლენტეხურიდან) თითქოს უფრო გავრცელებულია ლაშხურში. ქართულისაგან განსხვავებულ ფორმებში მეშველი ზმნის გამოყენება ფაქულტატურია ორივე დიალექტში (ლაშხურშიცა და ლენტეხურშიც), შედარებით მტკიცე — ქართულის იდენტურ ფორმებში.

ქართულ-სვანურის მონაცემების მიხედვით სავსებით მოსალოდნელია მსგავსი მდგომარეობა გვერდეს მეგრულ-ჭანურშიც, მაგრამ ეს, ერთი შეხედვით, თითქოს არ დასტურდება. კოლხურში ქართულ-სვანურის

შესაბამის ფორმებში მეშველი ზმნის ადგილას გვაქვს ცალი თანხმობიანი (მეგრულში ქ, ჰანურში რ), რომელსაც სხვადასხვანაირ კვალიფიკაციას აძლევდნენ სპეციალურ ლიტერატურაში (ქ. ლომთათიძე, 1946). ქ. ლომთათიძის აღნიშნული სტატიის შემდეგ, ვფიქრობთ, სადავო, არ უნდა იყოს, რომ ეს სუფიქსები მეშველი ზმნის ფუნქციითაა გამოყენებული და მისივე (ე. ი. მეშვლის) გაცვეთის გზით მიღებული (ქ. ლომთათიძე, 1946, 136-137). მაშასადამე, მეშველი ზმნა ქართულის შესაბამის ფორმებში მეგრულ-ჰანურშიც გვქონია.

მეშველი ზმნის გამოყენების მიხედვით ქართველური ენები პრინციპულად მსგავს ვითარებასთან ერთად განსხვავებასაც გვიჩვენებენ. თითოეულ მათგანში სხვადასხვანაირია, მაგალითად, აღწერითი წარმოების გამოყენების არე. ქართულისა და სვანურის შესახებ ზემოთ იყო ნათქვამი, განსხვავებული მდგომარეობაა ამ მხრივ კოლხურში.

მეგრულში მეშველი ზმნა, ამჟამად სუფიქსის სახით წარმოდგენილი ქ, რომელიც ქორენისაგან მიღებულად მიაჩნიათ (ქ. ლომთათიძე, 1946, 136-137), დაერთვის ორ მწკრივს — აწმყოსა და I თურმეობითს, მაგრამ არა მხოლოდ გარკვეული ტიპის ზმნებს (როგორც ქართულშია), არამედ — ყოველნაირს (როგორც სვანურის ზოგ კილოში გვაქვს) (ყიფშიძე, 1914, 056).

ჰანურში იგივე მეშველი ზმნა -ორე(ნ) // რე(ნ) -რ სუფიქსად ქცეულა (ქ. ლომთათიძე, 1946, 136-137). მისი საშუალებით აღწერითად ნაწარმოებ მწკრივთა რაოდენობა მეგრულთან და ქართულთან შედარებით აქ მეტია: დაერთვის, აწმყოსა და I თურმეობითს გარდა, უწყვეტელსა და I კავშირებითსაც (მარი, 1910, 58): აწმყოში (აგრეთვე მასზე დაყრდნობილ მწკრივებში) — მხოლოდ გარდაუვალ ზმნებს (საშუალო და ვნებითი გვარისას), თურმეობითში — ყოველნაირს.

სვანურის მსგავსად და ქართულისაგან განსხვავებით მეგრულ-ჰანურში მეშველი ზმნა მრავლობითში არ დასტურდება (ქ. ლომთათიძე, 1946, 133, 135)¹. მოვიყვანთ მცირეოდენ საილუსტრაციო მასალას.

¹ ჰანურის მრავლობითის მეშვლიანი ფორმები მეორეული უნდა იყოს, როგორც სამართლიანად ფიქრობს ქ. ლომთათიძე.

მეგრული აწმყო

მხ. რ.

მრ. რ.

1.2. რყუნ-ქ (გყავარ)	2.1. პუნ-ქ (მყავხარ)	რყუნ-თ (გყავართ)
1.3. პუნ-ქ (ვეუნ-ქ) (ვყავარ)	2.3. ეუნ-ქ (ყავხარ)	პუნ-თ (ვეუნ-თ)
(ვყავართ)
და შემდგომი.

სხვა მაგალითები:

მხ. რ.

მრ. რ.

1. იმგარ-ქ (ეტირი)	ბხე-ქ (ვზივარ)	ბხე-თ (ვსხედვართ)
2. ინგარ-ქ	ხე-ქ	ხე-თ
3. ინგარს (ყიფშიძე, 1914, 055,063)	ხე	ხენა (იქვე, 072).
- ასევეა ვნებითისა და მოქმედებითი გვარის ზმნებიც:

მხ. რ.

მრ. რ.

1.3. ვულურუ-ქ (ვუკვლები)	ვულურუ-თ
2.3. ულურუ-ქ	ულურუ-თ
3.3. ულურუ(ნ)	ულურუნა(ნ) და სხვა.
1.3. ვოჯლონან-ქ (ვგზავნი, ვაგზავნი)	ვოჯლონან-თ (ვგზავნით)
2.3. ოჯლონან-ქ	ოჯლონან-თ
3.3. ოჯლონანს	ოჯლონანა(ნ).

სხვა მაგალითები: ფთასგნ-ქ (ვთესავ), ფხაშგნქ (ვხარშავ), ფქუნ-ქ (ვფქვავ) (იქვე, 055), ვიჭყან-ქ (ვიწყებ), ვოცქვან-ქ (ვაქებ) (იქვე, 058) და სხვა.

I თურმეობითი

მეგრულში თურმეობითების ორგვარი წარმოება გვაქვს. ერთი ძველია და ქართულისნაირი (მიჰარგ, გიჰარგ, უჰარგ „მიწერია“... მიცვილგ(ნ), გიცვილგ(ნ), უცვილგ(ნ) (ყიფშიძე, 087), მეორე — უფრო ახალი, მიმღეობა + მეშველი ზმნა [ნოძირუე(ნ) „უნახავს“, ნოჩქვე(ნ) „სცოდნია“] (ჩიქობავა, 1936, 143-144; როგავა, 1953, 17) და უფრო გავრცელებულია ამჟამად, ვიდრე პირველი. ჩვენ ამჟერად ძველი წარმოება გვაინტერესებს. აქ კი -ქ სუფიქსი იმავე შემთხვევებშია გამოყენებული, როგორც ქართულში.

მაგ.: 1.2 დორღურუ-ქ (მოგკვდომივარ)

2.1 დობღურუ-ქ (მომკვდომიხარ);

1.3 დოვღურუ-ქ (მოვკვდომივარ);

2.3 დოლურუ-ქ (მოკცდომიხარ).

მრავლობითში ამ ფორმებს -ქ ჩამოსცილდება და მრავლობითის -თ სუფიქსი დაერთვის მხოლოდ: დორღურუ-თ (მოგკცდომივართ) და სხვა. მიდაგიჯლონუ-ქ (გაგიგზავნივარ), მიდამიჯლონუ-ქ (გამიგზავნი-
ხარ); გიძირუ-ქ (გინახავარ), (ე)უძირუ-ქ (ეუნახავარ), მიძირუ-ქ (მინა-
ხავარ) და სხვ.

მრავლობითში აქაც მხოლოდ სუფიქსი -თ დაერთვის, -ქ აღარ ჩანს: მიდაგიჯლონუ-თ (გაგიგზავნივართ) და შემდგ.

ჭანური

აწყო

მხ. რ.	1. ბხე-რ (ვზივარ)	ბტუბუ-რ (ვთბები)	შდრ. ვიყოფუ-რ (ვიყოფები)
	2. ხე-რ	ტუბუ-რ	იყოფუ-რ
	3. ხენ	ტუბუნ	იყოფუნ
მრ. რ.	1. ბხე-რ-თ	ბტუბუ-რ-თ	ვიყოფუ-თ
	2. ხე-რ-თ	ტუბუ-რ-თ	იყოფუ-თ
	3. ხერან//ხენან	ტუბურან//ტუბუნან	იყოფუნან (იქვე, 67)

(მარი, 1910, 58).

და ასე: ბლურუ-რ (ვკვდები), ლურუ-რ (ვკვდები)... ვიჰვე-რ (ვიწვი),
იჰვე-რ (იწვი) ... ვულუ-რ (ვვალ), ულუ-რ (ხვალ)... (ჩიქობავა, 1936,
112).

უწვეთელი

1. ბხე-რ-ტი (ვიჩექი)	ბხე-რ-ტით (ვისხედით)	ბტუბუ-რ-ტი (ვთბებოდი)
2. ხე-რ-ტი	ხე-რ-ტით	ტუბუ-რ-ტი
3. ხე-ტუ	ხე-ტეს	ტუბუ-ტუ (მარი, 1910, 58)

და სხვ.

თურმეობითი I

თურმეობითების წარმოებით ჭანური მეგრულისაგანც განსხვავდება და ქართულისაგანც. მეგრულის ტიპის აღწერითი თურმეობითები (ნოჯე „ჰყოლია“) აქ არა გვაქვს. ჭანურში გავრცელებულია ქართული-
სა და მეგრულის თურმეობითებისაგან განსხვავებული ფორმები ნამყო-
უსრულის თურმეობითისა და აორისტის თურმეობითისა, რომლებიც
ნამყოუსრულისა და აორისტის მზამზარეულ ფორმებზე მეშველი ღო-
რენ // ერე ზმნის დართვითაა მიღებული. მაგ.: ნანამყ. თურმეობითი: მა
ბზუმმტი-ღორენ ჰეა (მე თურმე ვზომავდი მას); ნააორისტ. თურმეო-

ბითი I: მა ბზუმი-დორენ ჰეა (მე მიზომავს ის, მე ნაზომავარ მას) (ჩი-ქობავა, 1936, 141-144).

ნანამყოუსრულარი თურმეობითი მიჩნეულია მეგრულისათვის დამახასიათებელი ნო- პრეფიქსიანი აღწერითი წარმოების ბადლად (გ. როგავა, 1953, 27), ნააორისტალი თურმ. I კი თუმცა ფუნქციით ქართულის ინვერსიულ თურმეობითს უდრის (იქვე), მაგრამ სხვანაირადაა ნაწარმოები, ვიდრე ქართულის აღნიშნული ფორმები. ამიტომ ჩვენთვის ამჟამად ნაკლებ საყურადღებოა. რაც შეეხება ქართულის შესატყვის ინვერსიულ თურმეობითს, ჭანურში ის ჯერ კიდევ არსებობს, მაგრამ გზას უთმობს თურმეობითის ახალ ტიპს (იქვე). ამგვარ თურმეობით პირველში ჭანური მხარს უჭერს ქართულ-მეგრულს და მეშველი ზმნის ფუნქციით იმავე -რ სუფიქსს იყენებს, რასაც აწმყოში (იქვე).

მაგალითები¹: ეშო ზოპონანქი, სი მა გიბახუ-რ (ამბობენ, რომ შენ მე გიცემივარ); მა სი მიბახუ-რ (მე შენ მიცემიხარ); სი მა გიძირა-მუ-რ, ალა ვარ გშუნს (შენ მე გინახავარ, მაგრამ არ გახსოვს); მა სი სოთხანი რენ მიძირუ-რ (მე შენ სადღაც მინახავხარ) და სხვ.

ამგვარად, ირკვევა, რომ ამჟამად მეშველზმნიანი ფორმები სამსავე ქართველურ ენაში გვაქვს, ამასთან თითოეულ მათგანში ამ მოვლენის განვითარების განსხვავებული საფეხურებია დაცული. ამოსავალი მდგომარეობა შემონახულია ზემოსვანურში (რომელიც ძველი ქართულის ვითარებას გვიჩვენებს), მაშინ როცა ქვემოსვანური ამ მხრივ ყველა სხვა ქართველურ ენაზე წინაა წასული.

რამდენიმე კითხვა ისმის: 1. ყველა ქართველურ ენაში დამოუკიდებლად ჩაისახა ეს მოვლენა, თუ რომელიმე მათგანში ასეთი ფორმების გაჩენისათვის სხვა, მონათესავე ენის გავლენამ შექმნა ხელსაყრელი პირობები? 2. ამოსავალში რა შეიძლებოდა ყოფილიყო ასეთ ფორმათა წარმოშობის მიზეზი?

პირველი საკითხის დასმა სვანურის დღევანდელი ვითარებით არის ნაკარანახევი. სხვა ქართველურ ენათა მიმართ რაიმეს გადაჭრით თქმა გაძნელებოდა, მაგრამ სვანურის შესახებ შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ მოვლენა აქ სხვა ქართველურ ენებთან შედარებით გვიანაა გაჩენილი და რომ მონათესავე ენებს (მეგრულს, ქართულს) გარკვეული როლი შეიძლებოდა შეესრულებინა ამ საქმეში. ამას ის გვაფიქრებინებს, რომ

¹ მაგალითები განმარტებულით მომწოდა თბილისის უნივერსიტეტის ლექტორმა, ლაზმა ჰასან ჰალიმიშვილმა.

ზემოსვანურში უძველესი ვითარებაა შემონახული, ახალი ფორმები კი სვანურის სწორედ იმ დიალექტებშია გავრცელებული, რომლებიც ქართულსა და მეგრულს ემეზობლებიან ტერიტორიულად. საკითხის ასე გადაწყვეტას თითქოს ხელს უშლის ერთი რამ: სვანური ზოგი თავისებურებით ქართულს უკერს მხარს, ზოგიერთით კი — მეგრულს. მეგრულის მსგავსად (და ქართულისაგან განსხვავებით) სვანურში მეშველი ზმნა მრავლობითში არ დაერთვის. მეორე მხრივ, ქართულის მსგავსად (და მეგრულისაგან განსხვავებით) მეშველი ზმნა აქ სრული სახითაა დაცული (სკურ-ხუი ვზივარ, სკურ-ხი ჰზიხარ...). თუ მხოლოდ მეგრულის გავლენას ვიგულისხმებთ, მაშინ ეს გავლენა ძალიან ადრინდელად უნდა მივიჩნიოთ, იმ დროისად, როცა თვით მეგრულში გაირჩეოდა აღნიშნული სუფიქსის თავდაპირველი სახე, ე. ი. როცა ჭერ კიდევ ნათელი იყო, რომ იგი წარმომავალია მეშველი ზმნისაგან¹. საერთოდ კი როგორიც უნდა ყოფილიყო ამოსავალი მდგომარეობა, ჩვენთვის საინტერესო მოვლენის განვითარების ტენდენციების თვალსაზრისით სვანური გვერდით უდგას სხვა ქართველურ ენებს.

ზემოთ წარმოდგენილ აღწერით ფორმებში მეშველი ზმნის ფუნქციის (და, მაშასადამე, წარმოშობის მიზეზების) შესახებ სპეციალურ ლიტერატურაში ნათქვამია: „ხსენებულ სუფიქსებს (-ქ, -რ) იგივე ფუნქცია უნდა შეესრულებინა, რასაც მეშველი ზმნა ასრულებს სტატიკურ ზმნებთან (resp. სტატიკურ ფორმებთან) აფხაზურსა და ყაბარდოულში. ... მათ ისე, როგორც მეშველ ზმნებს აფხაზურსა და ყაბარდოულში, ეკისრებოდათ **სტატიკურობის**, „**მდგომარეობის**“, არსებობის აღნიშვნა...” (ლომთათიძე, 1946, 134). როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, მეგრულ-ჰანურის ეს სუფიქსები (ქ, რ) ქართული მეშველი ზმნის ტოლფარდ ოდენობადაა მიჩნეული იმავე ავტორის მიერ და, მაშასადამე, რაც ითქვა მათ შესახებ, ვრცელდება ქართულის (აგრეთვე სვანურის) შესაბამის ფორმებზე. ქვემოთ სწორედ ამის შესახებაა მსჯელობა.

აფხაზურისა და ყაბარდოულის საანალოგო ფორმათა შესახებ იქვე ნათქვამია: „აფხაზურში, და ყაბარდოულშიც, ე. წ. მდგომარეობის, ანუ სტატიკურობის გამომხატველი ზმნებს ერთვით სუფიქსები, რომლებიც თავისთავად მეშველი ზმნებისაგან მომდინარეობენ. მაგ., რომელიმე „არსებობა“ ზმნას აფხაზურში, რომელიც -ყა- ძირით გამოიხატება, აწ-

¹ ასეთ შემთხვევაში (და საერთოდაც) მეშველი ზმნა მეგრულში (ჰანურშიც) III პირის ფორმით კი არ უნდა დაპართოდა ყველა პირს, არამედ შესაბამისი პირის ფორმით.

მყოში ერთვის იგივე -**უბ**, რაც დამახასიათებელია პირის აფიქსის შემცველი მეშველი ზმნისათვის: სოუბ ← სა-უბ „ვარ“, ბოუბ ← ბა-უბ „ხარ“ ... და სხვა. და ამ ნიადაგზე გვაქვს ფორმები:

სგ-ყა-უბ (→ სგ-ყო-უბ) „ვარ“ (უკეთ: „მე-ვარ-არს“)

სგ-უოჴ-უბ „მე კაცი-ვარ“ (უკეთ: „მე-კაცი-არს“)

სგ-გგლა-უბ „მე ვლგა-ვარ“ (უკეთ: „მე-ვლგა-არს“)¹ და სხვა.

ასევე ყაბარდოულში სათანადო ფორმებს ერთვის სუფიქსი -სი, რომელიც თავის მხრივ მომდინარეობს „დგომა“ ზმნისაგან („სი, გთ „დგას“) „არსებობის“ მნიშვნელობით და გვაქვს:

სგ-წგჰ-სი მე კაცი-ვარ (მე-კაცი-არს)

სგ-სგთ-სი მე ვლგა-ვარ (ვლგა-არს)“ (ლომთათიძე, 1946, 134).

„ახალ ქართულშიც ხსენებულ ფორმებზე მეშველი ზმნის დართვისას ამოსავალი უნდა ყოფილიყო აგრეთვე **სტატიკურობა**“ (ლომთათიძე, 1946, 135. ხაზი ავტორისაა).

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ აფხაზურსა და ყაბარდოულთან ანალოგია ამ შემთხვევაში არ უნდა იყოს მართებული.

თვით სტატიკური ზმნები აფხაზურში სხვა აგებულებისაა, ვიდრე ქართულის (resp. კოლხურ-სვანურის) აწმყოს მეშველზმნიანი ფორმები. სტატიკურ ზმნათა ფუძედ აფხაზურში სხვადასხვანაირი მასალაა გამოყენებული. ძირითადი და დამახასიათებელი კი აფხაზურისთვის არის სახელის გამოყენება სტატიკური ზმნის ფუძედ. „ყოველი სახელი (თავისი შედარებით მარტივი ფუძით) აწარმოებს სტატიკურ ზმნას პირისა და დრო-კილოთა აფიქსების დართვით“ (ლომთათიძე, 1955, 207). სტატიკურ ზმნათა ფუძედ შეიძლება შეგვხვდეს აგრეთვე ე. წ. ფუძე-წინდებულები (რომლებიც თავის მხრივ ისევ სახელებისაგან მომდინარეობენ). მხოლოდ რამდენიმე სტატიკური ზმნა იყენებს თითქოს ზმნურ ფუძეს. ესენია მარტივი ძირები -ყა, -შა და სხვა.

მაგ.: -მა-: ისგ-მო-უბ მაქვს (მყავს).

-ყა-: სგ-ყო-უბ (ვარ, ვარსებობ)

-გ-: ისგ-გ-უბ მაკლია ის (რაღაც)².

„მაგრამ ჩვენ რომ ამ შემთხვევაში ვიცოდეთ აღნიშნულ ფუძეთა წარმომავლობა, შესაძლებელია ისინიც პირველ ჯგუფში¹ მოგვექცია. სა-

¹ ხაზი ავტორისაა.

² მაგალითები (განმარტებებითურთ) აქაც და ქვემოთაც მოყვანილია პროფ. კ. ლომთათიძის შრომებიდან აფხაზურის შესახებ.

ფიქრებელია, რომ ეს ფუძეებიც სახელთაგან მომდინარეობენ“ (ლომთათიძე, 1956, 196).

მაშასადამე, აფხაზურის სტატიკური ზმნები წარმოადგენენ სახელურ ფუძეს, რომელსაც ზმნად აქცევს პირისა, მწკრივისა და სხვა ზმნური აფიქსები და მათ შორის -**უბ**² (ლომთათიძე, 1954, 111). ქართულის შესაბამისი ფორმები კი **ზმნაა დასრულებული სახისა**, რომლებიც საუკუნეების განმავლობაში გამოიყენებოდა მეშველი ზმნის გარეშე იმავე ფუნქციით, რადაც ახლანდელი მეშველზმნიანი ფორმები³.

ამ ბოლო დროს სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია ვარაუდი, რომ სტატიკურ ზმნათა ფინიტობის -**ბ** სუფიქსი „უნდა უკავშირდებოდეს ქართულის აწმყოს ფუძის -**ე-ბ**, -**ო-ბ** სუფიქსს“ (ლომთათიძე, 1955, 227). მაშასადამე, **უბ** აფიქსს საეკვოა, რომ თვით აფხაზურშივე შეჰქონდეს ზმნაში სტატიკურობის გაგება. ქართულის (ან ქართველურის) მეშველზმნიანი ფორმების მეშველ ზმნაზე კი იმ თვალსაზრისის გავრცელებას, რომ თითქოს სწორედ ის ანიჭებდეს მთლიანად ფორმას სტატიკურობას, სხვა რამეც უშლის ხელს. მეშველი ზმნა, როგორც აღნიშნული იყო, ქართველურ ენებში ძირითადად ორ მწკრივს დაერთვის — აწმყოსა და I თურმეობითს⁴. სტატიკურობა, მდგომარეობის ჩვენება ძირითად თვისებათაგანია ორივეგან⁵, რომელიც იმთავითვე ჰქონდა აღნიშნულ ფორმებს⁶. მეშველი ზმნის დართვა კი მეორეული და ჩვენს თვალწინ გაჩენილი, გვიანდელი მოვლენაა. გასარკვევია არა ის, თუ რა შინაარსისაა აღებული მეშველი ზმნა (ან ამ მეშველ ზმნა-დართული ფორმა ზმნისა), არამედ ის, თუ რატომ დასჭირდათ ამ ისედაც სტატიკურობის გამომხატველ ზმნებს, მეორე ასეთივე მნიშვნელობის მქონე ზმნის (მეშვლის) დართვა. ეს საკითხი კი სხვანაირ გადაწყვეტას მოითხოვს.

¹ იგულისხმება სტატიკურ ზმნათა ის ჯგუფი, რომელსაც სახელი აქვს გამოყენებულ ფუძედ.

² ეს -**უბ** იშლება: -**უ**, -**ბ**; -**უ** აწმყო დროს გადმოსცემს, **ბ** — ფინიტობას“.

³ ამის გამო აფხაზურის ყა, მა ტიპის ფუძეთა სახელთაგან წარმომავლობა თუნდაც არ დამტკიცდეს, მაინც ამათი ქართულის აღნიშნულ ფორმებთან გათანაბრება შეუძლებელია.

⁴ სხვა მწკრივებში ასეთი ფორმები გვიანდელია და ანალოგიით აიხსნება.

⁵ აწმყოში ეს გარკვეული ტიპის ზმნების მიმართ იგულისხმება მხოლოდ.

⁶ ამიტომაც სპეტ. ლიტერატურაში I თურმეობითს პირველ შედეგებრივსაც უწოდებდნენ: ა. შანიძე, ქართული გრამატიკა, I, მორფოლოგია, 1930, გვ. 124; „დამიწერია, მინახავს... ამას ნიშნავს: დაწერილია ჩემ მიერ, ნახულია ჩემ მიერ“... იქვე, გვ. 154.

აფხაზურ-ყაბარდოულისა და ქართულის (ან კოლხურ-სვანურის) აღნიშნული ფორმების ურთიერთ დაკავშირებას სხვა დაბრკოლებაც ელობება წინ, როგორც აღნიშნულია კიდევ სპეციალურ ლიტერატურაში (ლომთათიძე, 1946, 134-135). აფხაზურ-ყაბარდოულში მეშველ ზმნებად მიჩნეული სუფიქსები ყველა პირში გაჰყვება, ქართველურ ენებში მეშველი ზმნა მხოლოდ I და II სუბიექტურ პირებს დაერთვის, მესამეს — არა. კოლხურ-სვანურში მეშველი ზმნა არა გვაქვს მრავლობითშიაც. ე. ი. კოლხურ-სვანურში მეშველი ზმნა მხოლოდ მხოლობითი რიცხვის I და II პირებს ახასიათებს. მითითებულ სტატიაში ეს გარემოება ასეა ახსნილი: „ერთი შეხედვით თითქოს ჭირს სათანადო აფხაზურ და ყაბარდოულ ფორმებთან ანალოგია მეგრულსა და ჭანურში წარმოდგენილი ვითარებისა იმ მხრივ, რომ იქ მეშველი ზმნა ყველა პირში გაჰყვება, მეგრულში, და ჭანურშიც, ეს სუფიქსები მხოლოდ I და II პირში და ისიც მხოლობითში გვხვდება. მაგრამ ეს შემდეგით აიხსნება: აფხაზურსა და ყაბარდოულს პირის ნიშანთა პრეფიქსაცია ახასიათებს, მეგრულსა და ჭანურში პრეფიქსით მხოლოდ I და II პირია წარმოდგენილი. III პირში იმიტომ არ დაერთო მეგრულსა და ჭანურში ეს სუფიქსები, რომ მესამე პირის ნიშანი სუფიქსად მოუღიო ზმნებს. მრავლობითის ნიშნის სუფიქსობამვე შეუშალა ხელი -ჟ ' ს დართვას მრავლობითს რიცხვში მეგრულში“ (ლომთათიძე, 1946, 135). და ცოტა ქვემოთ: „... მეშველი ზმნის გამოყენებაში ამ ენათა მიხედვით ის სხვაობაა, რომ ქართული და სვანური მეშველ ზმნას იყენებს I და II პირის ფორმათა მიხედვით, მეგრული და ჭანური კი იღებს მხოლოდ III პირის ფორმას და ურთავს მას „ყველა“ პირს (ტექნიკური პირობების გამოა, რომ III პირში მხოლობითსა და მრავლობითში არ ჩანს ხოლმე მეგრულში ეს მეშველი ზმნა¹), როგორც ეს გვაქვს ყაბარდოულში“ (ლომთათიძე, 1946, გვ. 139).

ის გარემოება, რომ ქართველურ ენებში მესამე პირი და მრავლობითი რიცხვი (ყველა პირისა) სუფიქსებითაა წარმოდგენილი, ვფიქრობთ, არ უნდა იყოს მიზეზი ამ შემთხვევებში მეშველი ზმნის დაურთველობისა. მეგრულშიც და ჭანურშიაც მეშველი ზმნის საშუალებით მწკრივთა წარმოებას ფართო გასაქანი აქვს. ამ საფუძველზე აქ ქართულისაგან განსხვავებული რამდენიმე მწკრივია ჩამოყალიბებული (ა. ჩიქობავა,

¹ III პირში მეშველი ზმნა არა ჩანს მარტო მეგრულში (და ჭანურში) კი არა, არამედ არცერთ ქართველურ ენაში.

1936, 140 და შემდგ.). ესენია: პირობითი პირველი და მეორე, ნანამყოფსრულარი თურმეობითი და სხვა. ქართულისაგან განსხვავებით, მეშველი ზმნის საშუალებითაა ნაწარმოები კოლხურში ქართულთან საერთო მწკრივებიც — თურმეობითი II, კავშირებითი III. მეშველიანი ფორმებითაა გამოხატული მყოფადიც ჰანურში. ყველგან, ყველა მწკრივში მეშველი ზმნები ერთნაირადაა გამოყენებული სამივე პირის ორსავე რიცხვში. ამას ხელს არ უშლის ასევე სუფიქსებით წარმოდგენილი პირისა და რიცხვის ნიშნები. მაგ.,

1. პ ი რ ბ ი თ ი I:

ჰან. ემუქ ზუმუმტი-უ-კონ ჰეა (ის რომ ზომავდეს)

ჩქუნ ბზუმუმტი-თ-კონ ჰეა

თქვან ზუმუმტი-თ-კონ ჰეა

ჰემთეფექ ზუმუმტი-ეს-კონ ჰეა¹.

ასევეა მეგრულშიც.

პირობით მეორეში ფუძეა განსხვავებული, წარმოება კი იგივე რჩება, რაც პირობით პირველში, ამიტომ ნიშნებს ალარ მოვიყვანთ.

2. ნანამყოფსრულარი თურმეობითი, რომელიც ნამყოფსრულზე მეშველი დორენ ზმნის დართვითაა მიღებული.

ჰან. მა ბზუმუმტი-დორენ ჰეა (მე თურმე ვზომავდი)

ჩქუნ ბზუმუმტი-თ-დორენ ჰეა

ჰემთეფექ ზუმუმტი-ეს-დორენ ჰეა.

ასევეა ნააორისტალ თურმეობით პირველში, სადაც უწყვეტლის მაგიერ წყვეტილის ფუძეა გამოყენებული: ჰემთეფექ ზუმ-ეს-დორენ ჰეა (მათ უზომავს ის) და სხვა.

ზოგჯერ მეშველი ზმნა მრავლობითის სუფიქსის წინაა ზმნაში. ამას ადგილი აქვს ხოფურში თურმეობითების წარმოების დროს. ნანამყოფსრულარი თურმეობითი: ჩქინ ბზიმფუტ-ერე-თ... ენთეფექ ზიმფუტ-ერე-ნ-ან; ნააორისტალი თურმეობითი: ჩქინ ბზიმ-ერე-თ და სხვა.

ჰანურში -რ სუფიქსი აწმყოდან I სერიის სხვა მწკრივებშიაც გადასულა.

მხ. რ.

მრ. რ.

უწყვეტელში გვაქვს: 1. ბხე-რ-ტი

ბხე-რ-ტი-თ

2. ხე-რ-ტი

ხე-რ-ტი-თ

3. ხეტუ

ხეტეს (მარი, 1910, 58).

¹ ჰანურის მაგალითები აქაც და ქვემოთაც ამოღებულია ა. ჩიქობავას „ჰანურის გრამატიკული ანალიზი“-დან.

როგორც ვხედავთ, მეშველი ზმნა (-რ) აქ მოთავსებულია არა მხოლოდ რიცხვის გამოხატველი სუფიქსის წინ, არამედ უწყვეტლის მაწარმოებელი -ტ სუფიქსის წინაც კი.

მაშასადამე, გამოდის, რომ პირისა და რიცხვის ნიშნების სუფიქსობა ვერ იქნება დამაბრკოლებელი მეშველი ზმნის დართვისათვის ამა თუ იმ პირსა და რიცხვში.

შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მეგრულში მეშველი ზმნის მრავლობითში ქონას ხელს უშლის ის გარემოება, რომ ზმნის ბოლოში იქმნება აქცესიური კომპლექსი (-ქთ) (როგავა, 1949, გვ. 506)¹, მაგრამ სვანურის მარტივ ფორმებს ასე ვერ ავხსნით: **მალატ-ხი** („მიყვარხარ“), **მალატ-ღ** („მიყვარხართ“)².

მეშველი ზმნის პირთა მიხედვით გავრცელებას ამდენი ყურადღება იმიტომ ექცევა, რომ ამას დიდი მნიშვნელობა აქვს დასმული საკითხის გადაწყვეტისათვის. თუ დავუშვებდით, რომ მეშველი ზმნა სტატიკურობის გამოხატვას ემსახურება, მაშინ ის აუცილებლად უნდა გვქონდეს ყველა პირში, პირთა ყოველგვარ კომბინაციაში მოცემული მწკრივის ფარგლებში მაინც. ჩვენს შემთხვევაში კი მეშველი ზმნა მხოლ. რიცხვის I და II სუბიექტურ პირებს გარდა სხვა შემთხვევაში არა გვაქვს³.

მაშ, რა შეიძლება იყოს მეშველი ზმნის გაჩენის მიზეზი ქართველურ ენათა აღნიშნულ ფორმებში? ზემოთ ნაჩვენები იყო, რომ ქართულის მეშველზმნიანი ორი მწკრივიდან ასეთი ფორმები პირველად თურმეობითში გაჩნდა. ასეთივე ვითარებაა სავარაუდებელი სხვა ქართველურ ენებშიც. აქედანაა ის გადასული აწმყოში — ჯერ სტატიკურ ვნებითში და შემდეგ საშუალო გვარის გარკვეულ ზმნებში. ამიტომ, ცხადია, მოვლენის ჩასახვის მიზეზებიც I თურმეობითში უნდა ვეძიოთ⁴. ახალი ზმნური ერთეული, ამოსავალი ფორმისაგან განსხვავებული, მეშველი ზმნის დართვის შედეგად ამ შემთხვევაში არ მიგვიღია⁵. ამგვარი რამის

¹ შღრ. მეგრ. თირუა („გაცლა“) ← *ქთირუა, შღრ. ჰან. ოქთირუ.

² ჰანურიც არ დაუჭერდა მხარს ასეთ ახსნას.

³ ქართულში, როგორც ვიცით, ცოტა სხვანაირი ვითარებაა.

⁴ და არა აწმყოში, როგორც თითქმის ყოველთვის ვარაუდობენ სპეც. ლიტერატურაში.

⁵ ჩვეულებრივ მეშველი ზმნის ფუნქცია სწორედ ესაა ბევრ ენაში. მეშველი ან სახელთან ერთად (ან ზმნის უპირო ფორმებთან — ინფინიტივთან და სხვ.) ქმნის ახალ ერთეულს, ან ზმნას დართვის და სხვა მწკრივის ფორმა მიიღება (ასე ნაწარმოები, მაგალითად, ჰანურ-მეგრულის პირობითი I და II და რამდენიმე სხვა ახალი მწკრივი).

დაშვებას ხელს შეუშლიდა ის გარემოებაც, რომ აღწერითი ფორმები მთელი მწკრივის ფარგლებში არ ვრცელდება. ამასთან, მეშველი ზმნის დამატება არავითარ გრამატიკულ ცვლილებას არ იწვევს აღნიშნულ მწკრივში: ძველი (მარტივი) და ახალი (აღწერითი) ფორმები ამ მხრივ რაიმე განსხვავებას არ გვიჩვენებს.

მეშველზმნიან ფორმათა გაჩენა პირის გამოხატვასთან უნდა იყოს დაკავშირებული. ამიტომაც უნდა გვქონდეს პირთა მიხედვით გარჩევა მეშველი ზმნის დართვისას. ეს დებულება ერთი შეხედვით შეიძლება უცნაურად მოგვეჩვენოს, რადგან სწორედ მეშველი ზმნის დართვის გამოა, რომ აღნიშნულ ფორმებში I და II სუბიექტური პირები ორმაგად დაა გამოხატული: ვ-დგა-ვ-არ, ვ-წუხ-ვ-არ... შე-ვ-ვედრები-ვ-არ, და-ვ-ვიწყები-ვ-არ და სხვა. I თურმეობითს სხვადასხვანაირად აწარმოებენ გარდამავალი და გარდაუვალი ზმნები, უკანასკნელთაგან — ერთპირიანები და ორპირიანები. ერთპირიან ზმნათა I თურმეობითის შესახებ ზემოთ ნათქვამია, რომ შედგენილობით ის სხვაგვარია, ვიდრე გარდამავალ და ორპირიან გარდაუვალ ზმნათა ამავე მწკრივის ფორმები: მეშველი ზმნა აქ მიმღეობას დაერთვის და არა პირიან ზმნას. ამიტომ ამჟამად არ გვაინტერესებს. რაც შეეხება ორპირიან გარდაუვალ ზმნათა I თურმეობითს, როგორც ვნახეთ, ეს ფორმები გვიან ჩნდება. მარტივი, უმეშველო წარმოება ასეთ ზმნებთან ვერ დავადასტურეთ. მეშველიანი ფორმები კი გარდამავალ ზმნათა I თურმეობითის მსგავსია და საერთოდ ამ უკანასკნელის გავლენით ჩანს შექმნილი. გვჩვენა გარდამავალ ზმნათა I თურმეობითი. მაშასადამე, ჩვენი აზრით, მეშველი ზმნის გაჩენის მიზეზები კიდევ უფრო კონკრეტულ პირობებს შეიძლება დაუკავშირდეს, ე. ი. ამ მხრივ მხოლოდ გარდამავალი ზმნის I თურმეობითის ფორმებს უნდა მივაქციოთ ყურადღება.

გარდამავალი ზმნები I თურმეობითში უღლებიას საინტერესო ვითარებას გვიჩვენებს. სხვადასხვა ტიპის ზმნებს ამა თუ იმ მწკრივში პირთა კომბინაციების განსხვავებული შესაძლებლობები აქვს. მწკრივის წევრთა რაოდენობისათვის მნიშვნელობა აქვს იმასაც, მეორდება თუ არა ფორმა მწკრივის ფარგლებში (შანიძე, 1953, 230). რაც უფრო ნაკლებია გამეორებულ ფორმათა რიცხვი, მით უფრო მდიდარია ზმნა ფორმებით. გარდამავალი ზმნის I თურმეობითში ასეთი სურათია¹:

¹ გამეორებულ ფორმებს ვარსკვლავით აღვნიშნავთ.

ობიექტური პირი						
სუბიექტური პირი	1 (მე)	2 (შენ)	3 (ოგი)	1 (ჩვენ)	2 (თქვენ)	3 (ივინ)
1 (მე)	—	შემიპყრიე	შემიპყრის	—	შემიპყრიეთ	შემიპყრიან
2 (შენ)	შეგიპყრიე	—	შეგიპყრის	შეგიპყრიეთ	—	შეგიპყრიან
3 (მას)	შეუპყრიე	შეუპყრიე	შეუპყრის	შეუპყრიეთ	შეუპყრიეთ	შეუპყრიან
1 (ჩვენ)	—	შემიპყრიე // შეგიპყრიე	შემიპყრის // შეგიპყრის	—	შემიპყრიეთ // შეგიპყრიეთ	შემიპყრიან // შეგიპყრიან
2 (თქვენ)	შეგიპყრიე	—	შეგიპყრის	შეგიპყრიეთ	—	შეგიპყრიან
3 (მათ)	შეუპყრიე	შეუპყრიე	შეუპყრის	შეუპყრიეთ	შეუპყრიეთ	შეუპყრიან

ცხრილის მიხედვით ჩანს, რომ აღებულ შემთხვევაში მწკრივში არა გვაქვს არცერთი გაუმეორებელი ფორმა¹: შემიპყრიე — 2 (მე შენ, ჩუენ შენ)², შემიპყრიეს — 2 (მე იგი, ჩუენ იგი), შემიპყრიეთ — 2 (მე თქუენ, ჩუენ თქუენ), შემიპყრიან — 2 (მე იგინი, ჩუენ იგინი), შეგიპყრიეთ — 2 (შენ ჩუენ, თქუენ ჩუენ), შეგიპყრიან — 2 (შენ იგინი, თქუენ იგინი), შეუპყრიე — 4 (მას მე, მას შენ, მათ მე, მათ შენ), შეუპყრიეს — 2 (მას იგი, მათ იგი), შეუპყრიეთ — 4 (მას ჩუენ, მას თქუენ, მათ ჩუენ, მათ თქუენ), შეუპყრიან — 2 (მას იგინი, მათ იგინი).

ამ ფორმათა განსხვავების საჭიროება³, როგორც ჩანს, იგარძნობოდა ენაში⁴. ყველაზე მეტად ამისი აუცილებლობა უნდა გვქონოდა I და II სუბიექტურ პირებში, სადაც სხვადასხვა მიზეზების გამო ერთ ფორმას ოთხი სხვადასხვა მნიშვნელობის გადმოცემა ეკისრებოდა: შეუპყრიე მას მე, მას შენ, მათ მე, მათ შენ; შეუპყრიეთ მას ჩუენ, მას თქუენ, მათ ჩუენ, მათ თქუენ. ამასთან დაკავშირებით ერთი ფაქტი იქცევს ყურადღებას ძველ ქართულში: გარდამავალი ზმნის პირველი თურმეობითის I და II პირის ფორმებთან უმეტეს შემთხვევაში იხმარება შესაბამისი ნაცვალსახელები; მაგ.: მოუვლინებოე მე, შეუვდებოე მე, შეურაცხოე მე, დაუტევებოე მე, შეუპყრიე მე, უხილაოე მე, მოუცაოე მე და სხვა. ასევე: შეუპყრიე შენ, აღუდგენიე შენ, უშობიე შენ... წარმოუვლინებოეთ ჩუენ, გარე-მოუცავთ ჩუენ... შეურაცხ-უყოფიეთ თქუენ, შეუყენებოეთ თქუენ და სხვა. იშვიათ შემთხვევაში, როცა ასე არაა გარჩეული პირი, კონტექსტი უჩვენებს, თუ რა ფორმასთან გვაქვს საქმე. პირთა გარჩევისათვის რომ მეშველი ზმნა იქნა გამოყენებული და

¹ ფორმათა გამეორება სხვადასხვა მიზეზითაა გამოწვეული, მაგრამ ახლა ამაზე ვერ შევჩერდებით.

² ფორმასთან მიწერილი რიცხვი აღნიშნავს გამეორების რაოდენობას.

³ რომ მორფოლოგიურ ომონიმიას ენა თავს არიდებს, ამისი საინტერესო შემთხვევები არის განხილული ფ. ერთელიშვილის სტატიაში „მორფოლოგიური ომონიმია და მისი შედეგები ქართულში“ (წაკითხულ იქნა ახალი ქართული ენის კათედრის საჭარო სხდომაზე 16.V.58წ.).

⁴ შეიძლება ეს იყოს მიზეზი იმისა, რომ ტექსტებში ხანდახან ეს ფორმები (განსაკუთრებით I და II პირისა) დამახინჯებულია: აღდგე და წარემართე, სადა-იგი მოუვლინებოა (= მოუვლინებოე) მეფესა (ხელნაწ. A 397, 263 რ, ზემ. 9); ... რამეთუ მე უფალსა მიუვლინებოეს (= მიუვლინებოე) ვიდრე ბეთელდმდე (4 მეფ. 2,2; ხელნაწ. 167 რ, 2 სვ.); ღმერთი ჩემი ხარი შენ, შენ გიშობიეს მე (= გიშობიე) (ხრონოლრ. 202, 27); არა-მე მაგას უშობიესა (= უშობიე) შენ? (კმ. I, 136,29-30) და სხვა (თუ ეს ორი უკანასკნელი ხელნაწერიდან მომდინარეობს).

არა სხვა რაიმე, ამას უთუოდ ხელი შეუწყო ერთპირიან ზმნათა აღწერითმა ფორმებმა პირველი თურმეობითისა¹. აქედან შემდეგ ანალოგიის გზით აღწერითი წარმოების სხვა შემთხვევებში გავრცელება სავსებით ბუნებრივია და დასაშვები. ამგვარად, მეშველზმნიანი ფორმები თავდაპირველად გარდამავალი ზმნის I თურმეობითში ჩნდება. მისი დანიშნულებაა დააზუსტოს რომლობა პირისა. მსგავსი მდგომარეობა უნდა გვექნოდეს სხვა ქართველურ ენებშიაც. ინვერსიული თურმეობითი გარდამავალი ზმნებისა ერთნაირად გავრცელებული იყო ყველა ქართველურ ენაში. ამჟამად ქანური მეტ წილად სხვანაირ წარმოებას მიმართავს, მაგრამ იშვიათად ქართულისნაირი თურმეობითიც გვხვდება. მეგრულსა (ა. ჩიქობავა, 1936, გვ. 145, შნშ. 2) და სვანურში კი ახლაც ინვერსიული თურმეობითია ძირითადი. მაშასადამე, ყველა ქართველურ ენაში ისეთივე საფუძველი არსებობდა მეშველზმნიანი ფორმების გაჩენისათვის, როგორც ქართულში. ოღონდ არაა გამორიცხული შესაძლებლობა, რომ რომელიმე მათგანში ამ ფორმათა წარმოებისათვის მეზობელ ენათა ვითარებასაც შეეწყო ხელი. რატომ არა გვაქვს მეშველი ზმნა მესამე პირსა (ყველა ქართველურ ენაში) და მრავლობით რიცხვში (მეგრულ-სვანურში)? — იმიტომ, რომ პირთა და პირისპირება ისედაც ნათელი იყო, პირები გარჩეული იყო და ენამ აღარ მიმართა დამატებით საშუალებებს².

II. გარდაუვალ ზმნათა ერთი ტიპის აღწერითი ფორმების შედგენილობისათვის ქართული ენის დასავლურ კილოებში

მხედველობაში გვაქვს „ვარგილარიენ“, „ჯდილარიენ“, „წევლარიენ“, „ყავლარიენ“ ტიპის წარმოება. ამგვარი ფორმები დიალექტურია, გვხვდება ზოგიერთ დასავლურ კილოში: იმერულში, გურულში, ლეჩხუმურში. გასარკვევია მათი აგებულება. კერძოდ, თუ რას წარმოადგენს მათი პირველი ნაწილი, რომელსაც მეშველი „არიან“, „არიენ“ ზმნა დაერთვის.

¹ ერთპირიან ზმნათა I თურმეობითის ფორმების ანალოგიით აქვს ახსნილი საერთოდ მეშველზმნიან ფორმათა წარმოშობა ქართულში პროფ. ა. შანიძეს: ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 181.

² რომ ასე არ იყოს, არაფერი შეუშლიდა ხელს მეშველი ზმნის დართვას ამ შემთხვევაშიაც.

სპეციალურ ლიტერატურაში ეს ფორმები შენიშნულია, მაგრამ არსებული გამოკვლევები ჩვეულებრივ ეხება ერთი რომელიმე სოფლის (ან რამდენიმე სოფლის), რაიონის ან, უკეთეს შემთხვევაში, კილოს ვითარებას. ლიტერატურაში არაფერია აღნიშნული ამ ფორმების შესახებ ლეჩხუმურში. არ არსებობს ყველა საჭირო მასალის ერთიანი მიმოხილვა, რის გამოც ამ ფორმათა შესახებ მოცემული დასკვნები არ არის დამაჯერებელი. ყოველივე ამან განაპირობა ჩვენი ინტერესი აღნიშნული საკითხისადმი.

„წველარიენ“ ტიპის აღწერითი წარმოება ზმნათა გარკვეულ ჯგუფს ახასიათებს, კერძოდ, საშუალო გვარის ზმნათა ერთ ნაწილს და სტატიკურ ვნებითებს. ეს არის ამ ზმნათა აწმყოს მესამე პირის მრავლობითი რიცხვის ფორმა. გვხვდება როგორც ერთპირიანი, ისე ორპირიანი ზმნები. საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ამ ზმნათა 1-ლი და მე-2 სუბიექტური პირებიც აღწერითია თანამედროვე ქართულსა და დიალექტებში.

აღნიშნული ფორმები ჯერ კიდევ არ არის გავრცელებული მთელს იმერულსა და გურულში, ისინი ძირითადად გვხვდება ქვემოიმერულსა და ქვემოგურულში, მაგრამ შეინიშნება ტენდენცია მათი გადასვლისა ზემოიმერულისა და ზემოგურულის იმ სოფლებში, რომლებიც ესაზღვრებიან ქვემოიმერულსა (ქ. ძოწენიძე, 1973, 217) და ქვემოგურულს.

მოვიყვანთ ნიმუშებს:

ქვემოიმერული: წლისთავზე დაბრუნდენ და მოდილარიენ, (შ. ძიძიგური, 1956) დიალექტ. ქრესტ. 317,31; მოდილარიენ და ერადგილზე ბოფშია, იქვე 317,32; ზილარიენ სტუმრები (ქ. ძოწენიძე, 1973, 250); დათვრენ და წევლარიენ, იქვე; ლურჯი ჩამლარიენ, იქვე 253; ქალები დგალარიენ, იქვე 255; სახთან დგილარიენ, იქვე; პურის საკმელად ჯილარიენ / ჯდილარიენ, იქვე.

იმერულსა და გურულში ორპირიან ზმნებში „არიან“, „არიენ“ ხშირად მიცემითში დასმული სახელის მრავლობითს შეესაბამება, მოსალოდნელი თ აფიქსის ადგილას გვხვდება. სუბიექტი ჩვეულებრივ მხოლოდითშია. განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ფორმები, რომლებშიაც „არიან“ მე-2 ობიექტური პირის მრავლობითობას გამოხატავს:

შევიდა სახში მელამ და კითხა: — როგორ მოგწონარიენ, ბატონო? (= მოგწონთ), ა. ჯამბ.; არ ახსობლარიენ, თუ არის პროგრამაში (= ახსოვთ), ვანის რ-ნი; ე ქვესკნელის ქალები სულ ლესტან-დარეჯანს გავლარიენ, იმისანეებია, დიალექტ. ქრესტ. 314,2; იგინი

ჯობლარიენ (იქვე 255); მიჩერებლარიენ, როის მოკტებაო, იქვე.

ზემოიმერული: ახლა თურმე საკმელად ჯილარიენ, ზემოიმ. კილ. 543,1 ქვ.; სტუმრები წევლარიენ, იქვე 217; ბევრი დგალარიენ, იქვე; ქათმები ჩალარიენ, იქვე; აქ წევლარიენ, იქვე.

გურული: ჯილარიენ უსაქმოდ და უსაქმობამ იგი იცის, ნენა, კობალ. 1,2; ჟილარიენ აი ფართუკიანი ქალები იქინე, რეიზა ჟდანარიენ, მითხარი ელანძე, იქვე 1,38; მაგენი თფილიში დგანარიენ, იქვე 1,41; ბოვშები აი იქინე დგანარიენ¹; წვეილენ საცხა გზავრათ. ცხენზე ჟილარიენ, ქართ. დილექტ. 427,9; ბავშები არ ჩანარიენ; ბინიზა წუხლარიენ ძალიან; თურმე იქავე გვერდით, ევერში ყაჩაღები ჟილარიენ და მოპარულ ვოქროს იყოფენ, გურ. ფოლკ. 225,16.

დღეი კარში ყრილარიენ და რა სვრის ამ ოდას, კობალ. 1,3.

რა გინდებლარიენ, რეიზა მობრუნდით? (= გინდათ); რეიზა გიკვილარიენ მაი ამბავი? (= გიკვირთ); იგენს მოწონარიენ ნამეტანი, კობალ. 2,53 (= მოსწონთ); ნენა, მერი უკვილარიენ მაგენს, რაფერი ენისაო, იქვე 1,45 (= უკვირთ); სახლიდან რომ გადავლიენ, აფერი აღარ ახსოვლარიენ; ღმერთი არ ახსოვლარიენ, ჩემი შვილის არ იყოს, იქვე 1,25 (= ახსოვთ); რა უჭილარიენ, ნენა, ყველა მის საქმეს იკეთეფს, იქვე 1,19 (= უჭირთ); რომ ქე უყვალარიენ, რეიზა არ იციენ მოვლა? იქვე 1,20 (= უყვართ); თქვენ, კალანდაძნებს, სახელი გიყვალარიენ, იქვე 1,12 (= გიყვართ); ბინა უჭილარიენ, თვარა ბაღნების მოვლა ქე იციენ, იქვე 2,64 (= უჭირთ); ამ ბაღნებს რა ტკივლარიენ, ნეტე, იქვე 1,4 (= სტკივათ); ქალიშვილს რომ მივე ყურბალიშე, საცხა უდენარიენო, ნინამ თქუა, იქვე 1,21 (= უძევთ); გურამიზა ბზეი ამოუვლარიენ მაგენს, იქვე 1,4 (= ამოსდით, ამოუდით); აი ქონება რომ დაგელიონ, ჩემი სახელი ახსენეთ და ფული მოგივლარიენ იქინეფო, გურ. ფოლკ. 212,4 ქვ. (= მოგივათ); ტიქაში ღვინო ჩაასხა, მაგრამ კი ვეღარ დალია, რადგანაც ხედავს ეზღში სტუმრები მოუვლარიენ, იქვე 65,10 (= მოუღიან)².

¹ სადაც წყარო მითითებული არ არის, იგულისხმება ჩემ მიერ ლანჩხუთის რაიონში ჩაწერილი მასალები.

² ვალ ფუძეს დილექტებში ზოგჯერ შენარჩუნებული აქვს ძველი მნიშვნელობა, ახლანდელ დროს გამოხატავს.

ლენინური: ლენინურში აღწერითი ფორმების ხმარება იმერულის გავლენით შეიძლება აიხსნას, თუმცა არც დამოუკიდებელი გზა არის გამორიცხული.

ესენი კოსტასას დგალარიან, სოფ. ლუხვანო; ბოჭუმები იქანე ზილარიენ, იქვე; იგი რო თვრალია, ვერავინ ვერ გაჩერდება ზერე, მორბილარიენ ქალები აკავანებით, სოფ. ალვი; არ მოდილარიენ ჯერ, იქვე; ნიანგის კორესპოდენტები მოდილარიენ და გაგხატავენ ნიანგშიო, იქვე; დადილარიან // დადილარიენ, — რავაც მოქხეთება, ისე ვიტყვით, ქართ. დიალექტ., 486, 10; ჩამოდილარიენ, სოფ. ალვი.

შვილიშვილები უნდა ნავხო, მიყვალარიან, სოფ. ლუხვანო; ალავიძეებს არ გავლარიენ ისინი, სოფ. ალვი; სტუმრები გვყავლარიენ, როვა გეკადრებათ, იქვე: შვილები მყავლარიან დაკარგული, ერთი დამრჩა, სოფ. ლუხვანო (შდრ. იქვე: ორი რძალი მყავს, ერთს კვდარი და ერთს დაკარგული ყავთ ქმარები).

ჩვენი მასალების მიხედვით ლენინურის ორპირიან ზმნებში „არიან“ მხოლოდ სუბიექტის მრავლობითობას გამოხატავს, განსხვავებით იმერულისა და გურულისაგან, რაც თავდაპირველ ვითარებას უნდა შეესაბამებოდეს.

შესაძლოა, აღწერითი წარმოება ზოგიერთ სხვა კილოშიც არსებობდეს, მაგრამ ეს არ ჩანს გამოქვეყნებული მასალების მიხედვით. სავარაუდოა, რომ ამგვარი ფორმები მოეპოვებოდეს ქვემოთაშუა და ქვემოაქართულს.

ზემოთ მოყვანილ აღწერით ფორმათა პირველი ნაწილის ილ / ლ ელემენტმა იმთავითვე მიიქცია მკვლევართა ყურადღება. სალიტერატურო ქართულში ამ ზმნათა აწმყოს სხვა პირები აღნიშნულ ელემენტებს არ შეიცავს. ვლ. ფანჩიძე თავის „ქართული ენის იმერული კილო“ შრომაში ამ ტიპის ფორმათა შესახებ ამბობს: „ახსნას საჭიროებს -ილ / ლ ელემენტი, რომელიც ამ შემთხვევაში ფუძესა და არიენ / არიან-ს შორის ჩაერთვის: ვარგ-ილ-არიენ, უნდა ვიფიქროთ, რომ იგი მიძლეობის მაწარმოებელ ფორმანტს წარმოადგენს, მაგრამ ამას ცალკე განხილვა ესაჭიროება“ მოგვყავს პ. გაჩეჩილაძის ნაშრომთა მიხედვით (პ. გაჩეჩილაძე, 1951, 133-134; 1956, 142).

მეორე, უფრო მოგვიანო, ნაშრომში იგივე ავტორი კვლავ შეეხო აღნიშნულ ფორმებს და ზმნის ფუძე მიჩნეულია მესამე სერიის ფორმათა ანალოგიით შექმნილად: „რაც შეეხება ზმნის ფუძეს, იგი მესამე სერიის

ფორმათა ანალოგიით უნდა იყოს ნაწარმოები (დაწერილ ვართ...), ოღონდ არაჩვეულებრივი წარმოებისაა და ასახსნელია ფუძის შედგენილობა, მისი ელემენტი -ილ: ჯდ-ილ-არიენ... ვარგ-ილ-არიენ..." (ელ. ფანჩიძე, 1945, 846).

ილ-ის მიმღეობის მაწარმოებლად მიჩნევას მხარს უჭერს პ. გაჩეჩილაძე: „-ილ რომ ჯდ-ილ-ში მიმღეობის საწარმოებელი ელემენტია, ეს საეჭვო არ უნდა იყოს, რამდენადაც -ილ-ით ნაწარმოები მრავალი ფორმა მოიპოვება ძველსა და ახალ ქართულში (შდრ. გარე-მოდგომილ-ი, ლ. 21,20; აღდგომ-ილ-ი, მრ. 16,14; აღრაცხ-ილ-ი, მ. 10,30C; ბან-ილ-ი, ი. 13,10C...).

საკითხი შეიძლება დადგეს თემის ნიშან-მოკვეცილი ფუძის გამოყენების შესახებ. გვაქვს და-ჯდ-ომ-ილ-ი, ა-დგ-ომ-ილ-ი, მაგრამ ზმნის აღწერითი ფორმების წარმოებისას¹ თემის ნიშანი -ომ იკარგება: ჯდ-ილ-არიენ... თემის ნიშნის მოკვეცა მიმღეობის წარმოების¹ დროს სხვა შემთხვევებშიც შეინიშნება (შდრ. მომზადილი). ხ.- ზეგნურის დგალარიენ მიღებული ჩანს ასე: მ-დგ-არ-არიენ → მ-დგ-ალ-არიენ (დისიმილაცია) → დგ-ალ-არიენ (მ-ს დაკარგვა). ამის ანალოგიით უნდა იყოს მიღებული წევლარიენ, ვარგლარიენ / ვარგილარიენ“ (პ. გაჩეჩილაძე, 1956, 142).

აქ ორი სხვადასხვა საკითხია ერთმანეთში არეული: 1. თემის ნიშნის მოკვეცა ზმნის აღწერითი ფორმების წარმოებისას, რის მტკიცებისთვისაც ავტორს არავითარი საბუთი არ აქვს და 2. თემის ნიშნის მოკვეცა მიმღეობის წარმოების დროს. ავტორის ვარაუდით, „მომზადილი“ და მისთ. ფორმები ამის დამადასტურებელია. დიალექტებში მართლაც გვხვდება ამგვარი, თუ შეიძლება ითქვას, „მოკლე“ ფუძიანი მიმღეობები (მოტაცილი, დაწყილი... (ქ. ძოწენიძე, 1952-53, 87), შდრ. მომზადება, მოტაცება, დაწყება...), მაგრამ ეს მხოლოდ იმას უჩვენებს, რომ მათი ამოსავალი ზმნური ფუძე ყოფილა განსხვავებული. ცნობილია, რომ დიალექტებში ზოგჯერ გვხვდება მსგავსი ფუძეები. მაგ., გურულში მიუთითებენ ასეთი ფორმების არსებობაზე: ნახს, დახედს, ვხოცდით, ვთესდით, მორეკს... (პ. ჯაჭანიძე, 1956, 306). ასევეა იმერულში: მოვბოქდი, დაკეტდა, მოვხარშით და მისთ. (ქ. ძოწენიძე, 1973, 62). აქვე გვხვდება გამომჩხილი, დატოვილი, დაწყილი, ანთილი... და ქ. ძოწენიძე ფიქრობს, რომ შესაბამის აწმყოსაც არ უნდა ჰქონოდა სუფიქსი (იქვე). მა-

¹ ხაზი ჩვენია — ლ. ბ.

შასაღამე, მიმღეობის წარმოების დროს თემის ნიშნის მოკვეცა ამ საბუთით ვერ დამტკიცდება.

პ. გაჩეჩილაძის ვარაუდით, ყველა სხვა ილ-იანი ფორმისათვის საანალოგოა ერთადერთი ზმნა *ჯღილ-არიენ*, რომელსაც თითქოს „მიმღეობა“ + არიენ აწარმოებს, *ლ* ელემენტისანი ფორმებისათვის კი — ასევე ერთადერთი *დგალ-არიენ*, რომელიც აგრეთვე მიმღეობური წარმოებისა ჰგონია მას: *მ-დგ-არ-არიენ* → *დგალ-არიენ*. მაგრამ კითხვა ისმის: როგორ მოხდა, რომ ორ ერთნაირ ზმნაში სხვადასხვა ტიპის მიმღეობაა გამოყენებული ერთი და იმავე მიზნისათვის?

ცნობილია, რომ *დგ* (დგე), *ჯღ* (ჯღე) ფუძეთაგან მიმღეობა ჩვეულებრივ ამგვარია: *მ-დგ-არ-ი*, *მ-ჯღ-არ-ი*¹. თუ ერთ შემთხვევაში აღწერითი წარმოებისას *მ-დგ-არ* ტიპს ვივარაუდებთ ამოსავლად, რატომ არა გვაქვს ტიპურად მსგავს მეორე ზმნასთან ასეთივე ვითარება? (შდრ. *ჯღ-ილ-ი*, მიღებული თითქოს *ჯღომილ-ი-საგან* და *მ-დგ-არ-ი*).

ვარაუდი, რომლის მიხედვითაც „წველარიენ“, „ჩილარიენ“ ტიპის წარმოება ახსნილია ერთბირიან ზმნათა პირველი თურმეობითის ანალოგიით, სხვა მეკლევრებმაც გაიზიარეს (ქ. ძოწენიძე, 1973, 293; 239; მ. ძიძიშვილი, 1958, 197), მხედველობაში აქვთ ქართული ენის დასავლურ კილოთა ერთბირიანი ზმნის პირველი თურმეობითი, კერძოდ, მისი მრავლობითი რიცხვის მესამე პირი, რომელიც აღწერითი წარმოებისაა და ძველი ქართულის მსგავს სრულ სახეს ინარჩუნებს დღესაც (შ. ძიძიშვილი, 1938, 130; ქ. ძოწენიძე, 1973, 293; მ. კობალაძე, 1958, 245; მ. ძიძიშვილი, 1958, 197). გვაქვს ასეთი ფორმები: წასულარიან / წასულარიენ, დაწოლილარიან / დაწოლილარიენ, ჩამოსულარიენ, ყოფილარიენ, გაპარულარიენ, გაქცეულარიენ და მისთ. შდრ. სალიტერატურო ქართულის წასულან, დაწოლილან, ჩამოსულან, ყოფილან, გაპარულან, გაქცეულან. მოყვანილ დიალექტურ ფორმებში საუღლებელი ზმნის წარსული დროის მიმღეობას ემატება მეშველი „არიან“, „არიენ“ ზმნა სრული სახით. ერთი შეხედვით, ეს ფორმები თითქოს ჰგვანან წველარიენ, ჩილარიენ, გავლარიენ, ყავლარიენ და მისთ. ფორმებს, მაგრამ სინამდვილეში მათ შორის არსებითი განსხვავებაა. ეს ფორმები ერთმანეთის მსგავსი მაშინ იქნებოდნენ, თუ აღმოჩნდებოდა, რომ წვე-

¹ ძველი ქართულის ილ-დგომ-ილ-ი ისევე, როგორც სხვა სახის მიმღეობები ამავე ზმნებისა (მ-დგომ-არე, მ-ჯღომ-არე) სხვა ფუძეს ეყრდნობა.

ლარიენ, ჭილარიენ ტიპის ზმნათა პირველი ნაწილი მიმდებარა, რაც მოსალოდნელი არ არის.

ქ. ძოწენიძემ იმერული კილოს გამოწვლილვითი შესწავლის დროს არაერთხელ მიაქცია ყურადღება აწმყოს ზემოთ აღნიშნულ აღწერით ფორმებს. პირველად ის ამ ფორმებს ეხებოდა ნაშრომში „იმერული კილოს უხუთური მეტყველება“ (1948 წ.), რომელიც გადაბეჭდილია ამავე ავტორის წიგნში: ზემოიმერული კილოკავი, თბ., 1973. ის ჭერ მსჯელობს ერთპირიან ზმნათა პირველი თურმეობითის „წასულარიენ“ ტიპის ფორმებზე, შემდეგ კი აღნიშნავს, რომ „საშუალო გვარისა და სტატისკური ვნებითის ზოგიერთი ზმნა თურმეობითის ანალოგიით იწარმოება აწმყოში“ და ნიმუშებად მოჰყავს მოდილარიენ, გვიჭილარიენ, დგანარიენ, ყრილარიენ, წევლარიენ ზმნები (იქვე 293).

1964 წ. გამოქვეყნებულ ნაშრომში, რომლის სათაურია „უნიფორმაციის ტენდენციის მოქმედების ერთი ნიმუში ზემოიმერულ კილოკავში“, მკვლევარი კვლავ უბრუნდება ამ საკითხს და ახალ, ჩვენი აზრით, მართებულ ახსნას იძლევა. მისი დაკვირვებით, ამ ზმნათა ერთ ნაწილს ზემოიმერულში აღმოაჩნდა ალ, არ დაბოლოება (ნაცვლად ან-ისა). „დგარიენ / დგალენ“, „გავარიენ / გავლენ“... ფუძეს ემატებაო „არიენ“ მეშველი ზმნა და, ბუნებრივია, თუ ამ პოზიციაში დისიმილაციას აქვს ადგილი. შემდეგ მკვლევარი განაგრძობს: „ფვიქრობთ, ამ კონტექსტში შეიძლება გასაგები გახდეს ქვემოიმერულის დგალარიენ, ჩალარიენ, წევლარიენ, გავლარიენ, ყავლარიენ და მსგავს ფორმათა წარმოება (მოდილარიენ, ჭილარიენ ამგვარი ფორმების ანალოგიური წარმოების შედეგი უფრო ჩანს, ვიდრე ერთპირიან ზმნათა მესამე სერიის აღწერითი ფორმებისა). საკითხს საგანგებო შესწავლა სჭირდება და გადაჭრით რისამე თქმა ძნელია. ამჟამად ჩვენთვის მხოლოდ სავარაუდო მსჯელობაა შესაძლებელი“ (იხ. წიგნში: ქ. ძოწენიძე, 1973, 275-276; შდრ.: ლ. ბარამიძე, 1965, 147-152).

ცოტა მოგვიანებით ქ. ძოწენიძემ რატომღაც ისევ ანალოგიის თეორიას დაუჭირა მხარი: „ქვემოიმერულისათვის ნიშანდობლიობად უნდა გამოიყოს ერთპირიან ზმნათა თურმეობითი პირველის ასეთი წარმოება: წასულარიენ, გაზდილარიენ, დაწოლილარიენ...“

ამგვარი ფორმების ანალოგიითაა ნაწარმოები სტატისკურ ზმნათა აწმყოც: მოდილარიენ, გვიჭილარიენ, დგალარიენ, წევლარიენ“ (ქ. ძოწენიძე, 1973, 227-241).

ზემოთ აღინიშნა, რომ სპეციალურ ლიტერატურაში გამოყოფდნენ აღწერით ფორმათა ლ, ილ ელემენტებს და მათი ახსნის ცდა იყო მოცემული. ქვემოთ ვუჩვენებთ, რომ ილ ელემენტი არ არსებობს, ის იშლება **ი** და **ლ** ნაწილებად, რომლებიც სხვადასხვა წარმოშობისა არიან:

ლ ელემენტიანი ფორმები ორ ჯგუფად შეიძლება გაიყოს. პირველ ჯგუფში მესველი „არიენ“ ზმნა დაერთვის აწმყოს ფუძეს, რომელსაც გარკვეული ფონეტიკური ცვლილებები განუცდია. მეორე ჯგუფში **ლ** ფუძისეული არ ჩანს, ანალოგიით უნდა იყოს გადმოსული პირველი ჯგუფის ზმნათაგან.

გურულში აღწერითი ზმნები რამდენიმე ჯგუფად შეიძლება დაიყოს: 1. **ლ** ელემენტი არა გვაქვს: 2. **ლ** მიღებულია ფორმაში ფონეტიკური ცვლილებების გზით: 3. **ლ** გაჩენილია მეორე ჯგუფის ზმნათა ანალოგიით.

ამოსავალი ვითარება დაცულია სწორედ პირველი ჯგუფის ზმნებში. ესენია: ჯდანარიენ, ღდანარიენ, ჩანარიენ, მოწონარიენ, უდენარიენ (მაგალითები ნახეთ ზემოთ). ამათ მიხედვით ჩანს, რომ „არიან“, „არიენ“ მესველი ზმნა დაერთვის ზმნის აწმყოს ფუძეს, რომელიც თავის მხრით დიალექტურია. ეს ფორმები გამკვირვალეა და ცხადია, რომ მათ შედგენილობაში მიმღეობა არ მონაწილეობს.

გურულის მეორე ჯგუფს მიეკუთვნება გიკვილარიენ (უკვილარიენ), უქილარიენ, უყვალარიენ (გიყვალარიენ)... ზმნები, რომელთა აგებულება და წარმოშობა, აგრეთვე, ნათელია: გიკვირ-არიენ → გიკვილ-არიენ, უკვირ-არიენ → უკვილ-არიენ, უქირ-არიენ → უქილ-არიენ, უყვარ-არიენ → უყვალ-არიენ, გიყვარ-არიენ → გიყვალ-არიენ. აქ მოქმედებს ქართულ ენაში კარგად ცნობილი წესი ორი რ-ს დისიმილაციისა.

ლ ფუძისეულია და იმთავითვე გვექნებოდა ამოუვლარიენ, მოგივლარიენ, მოუვლარიენ ფორმებში¹, რომლებშიც ვალ ფუძე ძველი ქართულის მსგავსად ახლანდელი დროისაა, აწმყოშია გამოყენებული.

მესამე ჯგუფში შედის სწუხლარიენ, გინდებლარიენ, ახსოვლარიენ, ტკივლარიენ, ჟილარიენ / ჯილარიენ, ყრილარიენ... ტიპის ზმნები. როგორც აღინიშნა, ამ ფორმათა **ლ** ფუძისეული არ ჩანს, ის მეორე ჯგუფის ზმნათა ანალოგიით უნდა იყოს წარმოშობილი.

ექვს იწვევს სწუხლარიენ / წუხლარიენ ფორმა: შესაძლებელია, მისთვის ამოსავალი იყოს დიალექტური წუხნან, შდრ. წუხლან (ქ. ძოწენი-

¹ მათი მნიშვნელობა ნ. ზემოთ მაგალითებში.

ძე, 1973, 258), თუ ეს უკანასკნელი კონტამინაციის შედეგი არაა: წუხან, წუხლარიენ → წუხლან. შდრ. ჟიან, ჟილარიენ → ჟილან (პ. გაჩეჩილაძე, 1956, 137).

იმერულსა და ლეჩხუმურში ამოსავალი ვითარება უფრო დაბნელებულია ფონეტიკურ პროცესთა წყალობით. გურულში გამოყოფილი პირველი ჯგუფის ფორმები (დგანარიენ...) აქ აღარ შემორჩენილა¹, ფონეტიკური ცვლილებები განუცდიათ. მათ ნაცვლად გვაქვს: წველარიენ, გავლარიენ, დგალარიენ, ჩალარიენ, ყავლარიენ..., რომლებიც გვერდით უდგანან გურულის მეორე ჯგუფის ფორმებს: უყვალარიენ, უკვილარიენ, უჭილარიენ და მისთ. ეს უკანასკნელები იმერულსა და ლეჩხუმურშიც დასტურდება² (შ. ძიძიგური, იქვე 130).

დგალარიენ, წველარიენ და მისთ. ფორმები დისიმილაციის მოქმედების შედეგი უნდა იყოს ისევე, როგორც უყვალარიენ ტიპის ზმნები.

სპეციალურ ლიტერატურაში შენიშნულია ზემოიმერულის ერთი საინტერესო ფაქტი (ლ. კიკნაძე, 1946, 166-167): სალიტერატურო ქართულის დგ-ან-ან, წვე-ან-ან. მყვ-ან-ან, ჩ-ან-ან ფორმათა მაგიერ აქ გვხვდება დგარან, წვერან, მყავრან... ფორმები. ვარაუდობენ, რომ რ ამ ფორმებში მიღებულია თავდაპირველი ნ-საგან დისიმილაციის ნიადაგზე: დგანან → დგარან, წვენან → წვერან, მყავნან → მყავრან (იქვე 167-168).

დისიმილაციური მონაცვლეობის ამგვარი მაგალითები უხვად არის გამოვლენილი ქ. ძოწენიძის ნაშრომებში ზემოიმერულის შესახებ, გვხვდება მის მიერ შეკრებილ ტექსტებში: იმ სერზე დგარან გლეხები, ზემოიმერ. კილ. 490,21: ჩემი ბოვშები ერთათ წვერან, იქვე 529,24: ასევე: 511,35: ბოვშები მხეცები მყავრან, იქვე 511,27: არც ერთი არ გავრან ერთმანეთს, იქვე 29: სტუმრები მოჩარან, იქვე 250.

სუფიქსად გვხვდება ენ ფორმანტიც: გევიხედე, აგერ დგარენ, ზემოიმერ. კილ. 384,15: ნინას გოგოები ერთმანეთს ძან გავრენ, იქვე 527,36; არ ჩარენ, იქვე.

¹ იშვიათად, როგორც ჩანს, მაინც შეიძლება შეგვხვდეს დგანარიენ (შ. ძიძიგური, 1938, 131).

² უკვილარიენ კონტამინირებული ფორმაა: უკვირთ / უკვილარიენ → უკვირლარიენ.

ქ. ძოწენიძე აღნიშნავს, რომ „მთელ ზემოიმერულ მეტყველებაში დასახელებულ ზმნებს მრავლობითი რიცხვის წარმოებისას ნ-ს ადგილას რ აღმოაჩნდება“ (ქ. ძოწენიძე, 1973, 275).

ზემოიმერულშივე, ზესტაფონის რაიონში, მას შეუნიშნავს რ-ს გვერდით ლ-ის ხმარება: ე კაცები ფეხზე დგალენ (ქ. ძოწენიძე, 1973, 216); გოგოები არც ერთი არ გავლენ ამ ბიჰს, ზემოიმ. კილ. 533,6 ქვ. იშვიათად დაცულია ნ-იანი ვარიანტიც: წევნან (იქვე 275). ზოგჯერ ამ ტიპის ზმნათა ფუძეში არა გვაქვს არც ერთი: არც ნ, არც მისი მონაცვლეები რ და ლ: ესენი, რძალი და მაზლი ერთათ წევან, ზემოიმ. კილ. 442,2; ასევე, იქვე 443,12. ფუძე უქუმშველია და ნ დაკარგულია სხვა კილოებშიც: ყავან, დიალექტ. მას. 385,27 (აჭარული); გყავან, ქართ. დიალექტ. 397,18 (აჭარ.); წევან, დიალექტ. ქრესტ. 377,40 (იმერ.); მყავან, ყავან, ქართ. დიალექტ. 527,22-23 (მთარაჭული).

როგორც აქედან ჩანს, იმერულის აღწერით ზმნათა ფუძეში რამდენიმე ფონეტიკური პროცესი მომხდარა, წველარიენ, გავლარიენ, ყავლარიენ ზმნათა ფუძე უქუმშველია ამ კილოში. ამოსავალი წევ-ნ-ან → წევ-რ-ან / წევ-ლ-ან, მყავ-ნ-ან → მყავ-რ-ან / მყავ-ლ-ან, გავ-ნ-ან → გავ-რ-ან / გავ-ლ-ან. ასევე ამოსავალი დგ-ან-ან → დგა-რ-ან / დგ-ალ-ან, ჩან-ან → ჩარ-ან / ჩალ-ან დისიმილაციის გზით. რ და ლ ზოგჯერ გადასულია მხოლობითის მესამე პირში, იშვიათად სხვა პირებშიაც (იქვე 193-194, 216): დგარს, ჩარს; სხვა მაგალითები: ზემოიმერ. კილ. 436,2 ქვ.; იქვე 436,10; იქვე 526,14; ვდგარვართ¹.

ქვემოიმერულის აღწერითი ფორმებისათვის გამოყენებული უნდა იყოს ლ-იანი ვარიანტი: წველან → წველარიენ, გავლან → გავლარიენ, დგალან → დგალარიენ, ჩალან → ჩალარიენ, ყავლან → ყავლარიენ. ამას გვაფიქრებინებს ის გარემოება, რომ, როგორც ქ. ძოწენიძეს აქვს შენიშნული (1973, 216), ლ გვხვდება მხოლოდ ზესტაფონის რაიონში, ე. ი. ქვემოიმერულის უშუალოდ მოსაზღვრე კუთხეში, რომელშიაც აღწერითი ფორმებიც გვაქვს ქვემოიმერულის მსგავსად. თუმცა არც რ ელემენტის ფორმები არის გამოირიცხული, მაშინ „არიან“, „არიენ“ მეშველი ზმნის მიმატება დისიმილაციას გამოიწვევდა ფუძეში: წვერ-არი-

¹ დულრან, დუმრან (ქ. ძოწენიძე, 1973, 275), შესაძლებელია მიღებული იყოს დულნან, დუმნან ფორმათაგან (შესაბამისად, ეს უკანასკნელი კი — წევნან და მისთანა ანალოგიით).

ენ → წევლარიენ (ქ. ძოწენიძე, 1973, 276). ჩვენ უფრო პირველი გვგონია.

რაც იმერულის შესახებ ითქვა, ეხება ლეჩხუმურსაც, რადგან აქაც მსგავსი ვითარებაა.

იმერულსა და ლეჩხუმურში ზემოთ აღნიშნულ ფორმათა გვერდით გვხვდება სხვებიც. ესენია: ჯობლარიენ, მიჩერებლარიენ, წუხლარიენ... და ე. წ. „ილ ელემენტანი“ ფორმები: დადილარიენ, მოდილარიენ, მორბილარიენ, ზილარიენ, ჯდილარიენ / ჯილარიენ, გვიჯილარიენ, ვარგილარიენ... ზოგი ამათვანის მსგავსი ფორმები გურულშიც გვქონდა (ზილარიენ, ყრილარიენ...) და მათ შესახებ ზემოთ აღინიშნა, რომ ისინი „დგალარიენ“ ტიპის ფორმათა ანალოგიით არიან მიღებული, ე. ი. ამათში ლ გაჩენილია. ლ-ს წინ მდგარი • კი ფუძისეულია. იგივე • გვაქვს ამავე ზმნათა ყველა პირში: 1-ლსა და მე-2 პირებში, აგრეთვე მე-3 პირის მხოლოდით რიცხვში: დავდივარ, დადის; მოვრბივარ, მორბის; ვზივარ / ვეივარ / ვჯდივარ / ვჯივარ და: ზის, უის, ჯდის, ჯის; ყვრივარ, ყრია...

ამიტომ ცოტა უცნაურია, როცა ლ-ს გვერდით ამ ი-საც გამოყოფენ და არარსებული „ილ ელემენტის“ ახსნას ცდილობენ. ამ შეცდომას მოჰყვა მეორეც: „ილ ელემენტანი“ ზმნები სწორედ ამ „ილ“-ით აღმოჩნდა მიმღეობით ნაწარმოები აღწერითი | თურმეობითის „მსგავსი“: ჯილარიენ, შდრ. ყოფილარიენ.

თითქოს ცალკე დგას „ვარგილარიენ“, შდრ. ვარგვარ, ვარგა. მას გვერდით ამოუდგება დგილარიენ, ადგილარიენ (თავს), უდგილარიენ (გვერდით) და მისთ. რა შეიძლება ამათ შესახებ ითქვას? როგორც ცნობილია სპეციალური ლიტერატურიდან (ა. შანიძე, 1973, §§ 392; 564; ლ. ბარამიძე, 1965, 99-104), სტატიკურ ზმნათა •ა დაბოლოებაზე გადავიდა მედიოპასიური ზმნებიც. ეს პროცესი ძველსავე ქართულში დაიწყო და დღესაც გრძელდება: დგას → დგია, ადგას → ადგია, უდგას → უდგია, აკლს → აკლია, ჯდის → ჯდია, სჯობს → ჯობია და სხვ. •ა დაბოლოებაზე გადასვლა საშუალო გვარის ზმნებისა კილოებში დღესაც მიმდინარეობს. იმერულში გვხვდება ასეთი ფორმები: წვია, ჯდია / ჯია, აჯდია, დვია, დგია (ლ. ლეჟავა, 1958, 186-187) ჯდია ვინმე? ზემო-იმ. კილ. 437,3: უჯდია, დიალექტ. ჭრესტ. 302,31: უდგია, იქვე 308,16: უყვარია (საუბრიდან).

აქვე გვხვდება „ვარგია“ ფორმაც: ორპირათ გადააბრუნეფ, ცალპირი არ ვარგია, ზემოიმ. კილ. 432,23.

ანალოგიური ფორმები დასტურდება გურულშიც: დგია (საუბრიდან); მიღგია, გურ. ფოლკ. 109,13 ქვ.; ზია: მივედი და ბუნხართან ზია აი მთვრალი კაცი (საუბრიდან). ასევეა ლეჩხუმურშიც: დგია, ჯდია, გვიჯდია.

ამათ გვერდით ორივე კილოში გვხვდება სხვა ტიპის ფორმები, რომლებშიაც უძველესი ვითარება ჩანს დაცული.

იმერულში: დგანა, დენა, წვენა/წენა, ჯდენა (ქ. ძოწენიძე, 1973, 293). ენ დაბოლოების მქონე ფორმები, შესაძლოა, დისიმილაციით იყოს მიღებული: წვენა / წენა /= წვეს /← წვანა; დენა /= დევს, ძევს /← დვანა; ჯდენა /= ზის, ჯდის /← ჯდანა.

გურულში: დგანა, დიალექტ. ქრესტ. 336,35; გურ. ფოლკ. 156,6; მიღგანა, იქვე 123,4; ადგანა, ქართ. დიალექტ. 428,28; უდანა, იქვე 434,2; უჯდანა, გურ. ფოლკ. 260,22¹.

მსგავსად არის ნაწარმოები იმერულსა, გურულსა და ლეჩხუმურში 1-ლი და მე-2 პირის ფორმები:

იმერულში: ვჯივარ, ზემოიმ. კილ. 438,2; იქვე 438,9; ვჯდივარ, იქვე 527,20; 363,10; ვარგახარ, იქვე 529,11; ჯდანხარ, იქვე 220; ვჯდენვარ, ეწენვარ, იქვე 293.

გურულში: ვჯივარ, გურ. ფოლკ. 130,19; იქვე 109,12 ქვ.; ვჯივართ, კობალ. 3,119; ვჯდენვარ (საუბრიდან); კობალ. 1,22; იქვე 3,110; უდანხარ, იქვე 2,59; ვდგანვართ, გურ. ფოლკ. 100,5 ქვ.

ლეჩხუმურში: ვჯივარ, სოფ. ალვი: ვჯდივარ, სოფ. ლუხვანო; ვჯდივარ, სოფ. ალვი; ვჯდივართ, იქვე; უდინხარ, იქვე; უდინხართ, იქვე.

მაშასადამე, ვარგილარიენ, დგილარიენ ია დაბოლოების მქონე ფორმათა მრ. მე-3 პირია და, ბუნებრივია, ი ფუძისეული იქნება.

ზემოთ თქმულის მიხედვით აწმყოს მრავლობითის მე-3 პირის აღწერით ფორმათა შესახებ შეიძლება დავასკვნათ, რომ ეს ფორმები არის გამოხატულება ენაში არსებული უნიფორმაციის ტენდენციისა: 1-ლი და მე-2 პირების შემდეგ მეშველი ზმნა უჩნდება მე-3 პირსაც:

¹ შდრ. დგანს, ჯდანს აპარულისა: დგანს, ქართ. დიალექტ. 366,16; ჯდანს, დიალექტ. მას., 385,18.

ვღანვარ	ვღანვართ	ვღგივარ	ვღგივართ
ღგანხარ	ღგანხართ	ღგიხარ	ღგიხართ
ღგანა	ღგანარიენ	ღგია	ღგილარიენ

ამგვარად, რამდენიმე დასავლურ დიალექტში დადასტურებული აწმყოს მრავლობითის მე-3 პირის მეშველიანი ფორმები კანონზომიერი გაგრძელებაა ამავე ზმნათა 1-ლი და მე-2 პირების წარმოებისა: აქაც ისევე, როგორც 1-ლსა და მე-2 პირებში, მეშველი „არიან“, „არიენ“ ზმნა აწმყოს ფუძეს ემატება. ირკვევა, რომ აღწერით ფორმათა გამოყენების არე თანდათან ფართოვდება. არის ცდა მეშველი ზმნის დართვისა აწმყოს მხოლობითის მე-3 პირშიაც, ოღონდ მიღებულია ძალზე თავისებური ფორმები: ჟილარია, უღგილარია (= ზის, უღგას). მაგალითები: მოდის კაცი, ჟილარია ცხენზე და ნაბადი ახურია, ქართ. დიალექტ. 472,18 (წულუკიძის რაიონი); ცაგერს რო უღგილარია, აგია (ცაგერის რ-ნი, სოფ. ლუხვანო).

მეშველი ზმნა გადასულა ორპირიან გარდაუვალ და გარდამავალ ზმნათა თურმეობით პირველშიც, მრავლობითის მე-3 პირში.

გარდაუვალი ზმნები: გაროუჭრიათ გზაი თათრებიზა და მოქცევლარიენ წინ (= მოქქევიან), ქართ. დიალექტ. 470,2 (წყალტუბოს რ-ნი); მერე ისთევლე თათრები დახვთერლარიენ წინ (= დაჰხვედრიან, დიალექტური დახვთერიან), იქვე 470,3. შდრ. დახვთერია (ის მას); ისტე ქალებმა ქე მითხრეს, რომეო შენ გოგუეფს ბიჭები კიღო მოყოლარიენო, მარა რას ვიფიქრებდი (= მოჰყოლიან), ცაგერის რ-ნი, სოფ. მახაში; მოფერებილარიენ პირში (= მოჰფერებიან), ზემოიმ. კილ. 255.

გარდამავალი ზმნები: მასკვან აღარ მინახავლარიენო. არ მინახავლარიენ დიდიხანია (= მინახავს, მინახავან), ზემოიმ. კილ. 255.

ეს ფორმები ენაში ერთხელ გაჩენილი ტენდენციის ბუნებრივი განგრძობაა: მეშველი ზმნა მე-3 პირში ჩნდება იქ, სადაც 1-ლსა და მე-2 პირში უკვე გვაქვს. მაგ.: მოვჰყოლი-ვართ, მოჰყოლი-ხართ და მოყოლ-არიენ; მოფერები-ვართ, მოჰფერები-ხართ, მოფერები-ლ-არიენ: მინახავ-ხართ, მინახავ-ლ-არიენ.

მაგრამ, როგორც ჩანს, ენა აქ არ ჩერდება. ანალოგიური წარმოება გვხვდება იმ შემთხვევებშიც, სადაც მოსალოდნელი არ იყო, კერძოდ, ენიანი ვნებითის აწმყოს მე-3 პირში: ბავშვებო, ბავშვებო... რა გაჩხუბებთ? გეყოფლარიენ ახლა, თ. დრაიზერი, ფინანსისტი, თბილისი, 1966 წ., 13, 8; დედა, დედა, რამდენჯერ გითხარი — „გეყოფლარიენ“

არა თქვა-მეთქი, იქვე. დედანში, ინგლისურში, ამ წინადადებაში ნახმარია დიალექტური ფორმა სხვა სიტყვისა და მთარგმნელს (მოსე ქარჩავას) შესაფერისი კუთხური ფორმა მოუნახავს მეორე სიტყვისათვის. მაშასადამე, დიალექტური ფორმა შეგნებულად არის მოხმობილი, მაგრამ, უნდა ვიფიქროთ, რომ ის ცოცხალი მეტყველებიდან არის აღებული, ალბათ გურული ან ქვემოიმერული ფორმაა გამოყენებული. სპეციალურ ლიტერატურაში მოყვანილია ეხმარებილარიენ ფორმაც (ქ. ძოწენიძე, 1973, 255): ეხმარებილარიენ გოგოები ძმას, იქვე.

ცალკე უნდა შევჩერდეთ აღწერით ფორმებთან დაკავშირებულ ერთ საკითხზე.

ზემოთ ყურადღება მივაქციეთ იმ გარემოებას, რომ ორპირიან აღწერით ზმნათა ერთი ნაწილის აწმყოს ფორმებში „არიენ“ გამოხატავს მიცემითში დასმული სახელის მრავლობითობას: მოწონარიენ = მოსწონთ (მათ ის). უკვილარიენ = უკვირთ (მათ ის), ახსოვლარიენ = ახსოვთ (მათ ის), უჭილარიენ = უჭირთ (მათ ის), უყვალარიენ = უყვართ (მათ ის) ტკივლარიენ = სტკივათ (მათ ის).

მოყვანილ მაგალითებში მიცემითში დასმული სახელი მე-3 პირია. კიდევ უფრო საინტერესოა ის გარემოება, რომ „არიან“, „არიენ“ ზმნა გვაქვს მეორე პირის მრავლობითობის აღსანიშნავად. ვგულისხმობთ ობიექტურ პირს, რომელსაც „არიენ“ მეშველ ზმნასთან ერთად გ პრეფიქსი შეესაბამება ფორმაში: გ-იკვილ-არიენ = გ-იკვირ-თ (თქვენ ის), გ-იყვა-ლარიენ = გ-იყვარ-თ (თქვენ ის) და მისთ.

შეიძლება გვითხრან: ამ ზმნებთან მიცემითში შეწყობილი სახელი სუბიექტად გაიგება და იმიტომ დაერთვისო „არიენ“ ზმნა. მაგრამ მაშინ ის არ უნდა იყოს მე-2 პირში. ამასთან, ასეთივე ვითარება გვაქვს იმ ფორმებშიც, რომლებიც სადავო არაა და რომლებშიც სუბიექტი სახელობითში დასმული სახელია: უდენ-არიენ = უძევ-თ (მათ ის), ამო-უვლ-არიენ = ამო-უდი-თ (მათ ის), მო-გ-ივლ-არიენ = მო-გ-ივა-თ (თქვენ ის). ამ ფორმებში მრავლობითში ობიექტია და მისი რიცხვია გადმოცემული „არიენ“ მეშველი ზმნით.

ამათთან ერთად, რა თქმა უნდა, გვხვდება მაგალითები, რომლებშიც „არიენ“ გამოხატავს სუბიექტის მე-3 პირის მრავლობითობას: უყვალარიან = უყვარან (მას ისინი), მოუვლ-არიან = მოუდიან (მას ისინი). სწორედ აქ იყო მოსალოდნელი მისი ხმარება. სხვა შემთხვევებში კი ის ენაცვლება ობიექტის მრავლობითობის თ აფიქსს.

ცნობილია, რომ იმავე იმერულსა და გურულში სუბიექტის მე-3 პირის **ენ** სუფიქსი გამოყენებულია ობიექტის მრავლობითობის გამოსახატავად, სალიტერატურო ქართულის **თ**-ს ნაცვლად: მოაქვ-ენ (= მოაქვ-თ), გა-ქვ-ენ (= გაქვ-თ), მოყავ-ენ (= მოჰყავთ) გინდები-ენ (= გინდა-თ) და სხვ. (ა. ჩიქობავა, 1936, 102; ვლ. ფანჩიძე, 1945, 847). ეს ზანურის გავლენით არის ახსნილი (ა. ჩიქობავა, 102).

ორპირიან აღწერით ფორმებში „არიან“, „არიენ“ მეშველი ზმნის ხმარების არის გაფართოება ამ ტენდენციის გამოხატულებად უნდა მივიჩნიოთ. ამ მხრივ საგულისხმოა, რომ ლეჩხუმურში „არიან“, „არიენ“ მხოლოდ მაშინ იხმარება, როცა სუბიექტის მე-3 პირის მრავლობითობა არის გამოსახატავი¹: ის გვხვდება ან ერთპირიან ზმნებში, ან კიდევ ორპირიან ზმნათა სუბიექტის მრავლობითი რიცხვის მე-3 პირში. მაგალითად: შვილიშვილები უნდა ნავხო, მიყვალარიან (= მიყვარან ისინი მე); სტუმრები გვყავლარიენ (= გვევანან ისინი ჩვენ); შვილები მყავლარიან დაკარგული (= მევანან ისინი მე); ალავიძეებს არ გავლარიენ ისინი (პევანან ისინი) და მისთ.

III. აწმყოსა და I თურმეობითის წარმოების ზოგი თავისებურება ქართული ენის მთის კილოებში (პირთან დაკავშირებით)

გარდამავალ ზმნათა თურმეობითი პირველის წარმოებას ძველი ქართულიდანვე დაჰყვა ერთი თავისებურება: ზმნათა ერთი, დიდი ნაწილი დაირთავს იე სუფიქსს, რომელიც ამ მწკრივის ნიშნად შეიძლება ჩაითვალოს, მეორე კი სპეციალურ სუფიქსს არ შეიცავს, იმეორებს ამ ზმნათა აწმყო-მყოფადის ფორმებს (დამიწერი-იენ-ს... მომიკლ-ავ-ს). იე სუფიქსიანია ყველა ზმნა, გარდა ავ და ამ თემისნიშნიანებისა. წარმოების პირველ ტიპში გაერთიანებულია სრულიად სხვადასხვა აგებულების ზმნები — როგორც თემისნიშნიანები, ისე უთემისნიშნოები, ხმოვანმონაცვლეები და სხვ. თემისნიშნიანთაგან აქ შემოდის **ი**, **ებ**, **ობ**, **ოფ** და **ემ**-იანი ზმნები. როგორც ძველ, ისე ახალ ქართულში ეს თემისნიშნები ზმნას შეიძლება გადმოჰყვეს პირველ თურმეობითშიც. მაშინ მწკრივის აფიქსი (ძველი ქართ. **იე**, **ახ**. **ქ**. **ი**) მას მიერთვის (ძვ. **ქ**. **მიმიც-ემ-იენ-ს**, **მიუ-ოფ-იენ-ს**... **ახ**. **ქ**. **ამიშენ-ებ-ი-ა**... **გამიკეთ-ებ-ი-ა**...).

¹ რამდენადაც ეს ჩვენი მასალის მიხედვით ჩანს.

ცალკე ჯგუფს ქმნიან ავ და აშ თემისნიშნიანი ზმნები, რომელთაც პირველი თურმეობითის საწარმოებლად სპეციალური აფიქსი არ სჭირდებათ (ძვ. ქ. მიხილ-ავ-ს, მითქუ-ამ-ს). ავ, აშ-იანი ზმნები სხვა მხრივაც იქცევენ ყურადღებას. როცა საშუალ ქართულში გარდამავალ ზმნათა თურმეობითი პირველის 1-ლსა და მე-2 პირს მეშველი დაერთო, ავ, აშ-იანი ზმნები ერთხანს განზე იდგნენ და შედარებით მოგვიანებით შეუერთდნენ დანარჩენ ზმნებს (ლ. ბარამიძე, 1964, 116-119). გარკვეულ პერიოდში ერთმანეთის გვერდით იხმარებოდა უშობივარ, უშობიხარ... და მოუკლავ მას მე, მოუკლავ მას შენ... ნაცვლად მოსალოდნელი მოუკლავარ, მოუკლავხარ ფორმებისა.

ენაში აღრევე დაწყებული პირველ თურმეობითში ავ, აშ-იან ზმნათა უღლების გათანაბრება სხვა გარდამავალ ზმნებთან. პირველი ნიმუშები მე-3 პირში შეინიშნება: დამისახავს → დამისახია, დაგითვისავს → დაგითვისია (ზ. ჭუმბურიძე, 1976, 29). შემდეგ ეს მოვლენა მოედო მთელს ენას, გავრცელდა როგორც აღმოსავლურ, ისე დასავლურ დიალექტებში და შემოვიდა სალიტერატურო ქართულშიც (ა. ჩიქობავა, 1944, 129; ზ. ჭუმბურიძე, 1976, 30-32). ავ და აშ თემისნიშნიან ზმნებში ი დაბოლოების გაჩენა ახსნილია ენაში უნიფიკაციის ტენდენციის არსებობით. ენაში გამოყენებული ორი პარალელური ფორმიდან გაბატონდა ერთ-ერთი და ფორმათა წარმოება ერთგვაროვანი გახდა (ვ. თოფურია, 1955, 58; გრ. იმნაიშვილი, 1974, 210-211; ზ. ჭუმბურიძე, 1976, 32).

პირველი თურმეობითის მსგავსი ვითარებაა სტატიკურ ზმნათა აწმყოში, რაც განსაზღვრულია მათი გენეტური კავშირით (ა. შანიძე, 1953, 445-446; ნ. ნათაძე, 1955, 98). აქაც გამოიყოფა ზმნათა ორი ჯგუფი — იე ბოლოსართიანი და ავ და აშ თემისნიშნიანები. ეს უკანასკნელი მწკრივის აფიქსს არ დაირთავს. სტატიკურ ზმნათა ავ დაბოლოება იცვლება გარკვეული დროიდან, ირთავს ი სუფიქსს: კ-კიდ-ავ-ს → კ-კიდ-ი-ა, ახლ-ავ-ს → ახლ-ი-ა (ლ. ბარამიძე, 1965, 98-102).

თურმეობითი პირველის წარმოების მიხედვით ქართული ენის დიალექტებს ორ ჯგუფად ყოფენ სპეციალურ ლიტერატურაში: პირველში მოქცეულია დიალექტთა უმეტესობა, ე. წ. ბარის კილოები, მეორეში — მთის კილოები. თუ ბარის კილოებში ი-ა დაბოლოება იკაფავს გზას, მთის კილოებში პირიქით, ავ იფართოებს გამოყენების არეს, გვხვდება როგორც ი-ა დაბოლოებიანი წარმოების ადგილას, ისე ავ, აშ-იანებში. ვ. თოფურია წერს: „უნიფიკაცია გატარებულია თურმეობითი I-ის

ფორმებისა თითქმის ყველა დიალექტში. აღსანიშნავია, რომ აქ ორი მიმართულება იჩენს თავს: ერთი მიმართულებაა — გააბატონოს -**ო-ა** სუფიქსები და მოშალოს -**ავ** და -**ამ** თემატური ნიშნები, მეორე კი, პირიქით, გაავრცელოს -**ავ** და გარკვეულ შემთხვევებში -**ივ**. პირველი ტარდება ბარის კილოებში — ქართლურში, კახურში, იმერულში და სხვაგან — და აქედან ლამობს ლიტერატურულ ენაშიც შემოჭრას (მინახია, უთქვია...), -**ავ** კი მოდებულია ხევსურულში, ფშაურში, თუშურში და ფშაურიდან ვაჟას შემოტანილი აქვს სალიტერატურო ენაში“ (ვ. თოფურია, 1955, 458).

აღმოსავლეთ საქართველოს მთის კილოებს, დასახელებულთ გარდა, მიეკუთვნება მთიულური, მოხეური, თიანური, გუდამაყრული. პირველი თურმეობითის წარმოების მიხედვით ესენი ბარის კილოებს უჭერენ მხარს. ხევსურულში, თუშურსა და ფშაურში გავრცელებული ავ (ავის) დაბოლოების ნაცვლად, რომელიც ყოველგვარ ზმნაში გვხვდება, ზემოაღნიშნულ კილოებში **ო-ა** სუფიქსები გვაქვს. მაგ., მოხეურში: შე-უ-კ-ო-რ-ე-ბ-ი-ა, დიალ. ქრესტ. 172,26; დაუბოვია სტრაენიკები, იქვე 172,29; გაუგია, იქვე 172,28; დაუსონია, იქვე 174,39; გაუკუთებიათ, იქვე 175,1; მოუყვანია, იქვე 177,12; უბოვნია, იქვე 184,18 და სხვ. **ოა** გვხვდება ავ და ამ-იან ზმნებშიც: უნახია, იქვე 172,27; უჩეგრია (უჩაგრავს), იქვე 176,5; შაუკრია (შეუკრავთ), იქვე 172,29; უწნიათ, ქართ. დიალ. 29,23; შაურთია (შეურთავს), იქვე 27,21; გოგიმართია (გაგვიმართავს), იქვე 36,21... უთქმიათ, დიალ. ქრესტ. 181,16; 184,17; 184,19; წამაუსხმია (წამოუსხამს), ქართ. დიალ. 27,12...

მთიულურში: მოურეკია, ქართ. დიალ. 63,4; მიუცია, იქვე 62,15; აულია, წამაულია, იქვე 62,17; უყიდნია, გამაუგზავნიათ, იქვე 63,17; მოუტაცნიათ, კაიშ. 160,24; მიუტანია, აუშენებია, უვლია, იქვე 160,27...

• გვაქვს ამ-იან ზმნებშიც: მოუსვია ნაბდის ბეწვი, ქართ. დიალ. 63,11; ჩაუსვია, იქვე 63,37; ცხენზე შემოუსვია, იქვე 63,36.

გვხვდება სხვა ტიპის ფორმებიც, რომლებსაც სუბ. პირის ნიშანი **ხ** მოკვეცილი აქვთ: ჩაუსომ **ო** ქალი (ჩაუსვამს), იქვე 63,28; ჩაუცომ (ჩაუცვამს), იქვე 63,26; 63,29; 63,35; უთქომ, იქვე 63,4. გვინახავო, იქვე 76,35; გინახავთო, იქვე 76,34...

მთიულურის შესახებ სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ „არის შემთხვევები -ია წარმოებისა -ავს- ტიპის ნაცვლად, აგრეთვე -ნ-ია-ს გამოყენებისა“ (ა. ჩიქობავა, 1937, 53).

თიანურში ავ და ამ თემისნიშნისანი ზმნები ია დაბოლოებითაც იხმარება და მეორე, ძველი ყალიბითაც, ოღონდ ამ უკანასკნელ შემთხვევაში მესამე სუბიექტური პირის ნიშანი ს, როგორც წესი, დაკარგულია: ა) დაუკლია, დამიწნია, დამიხნია, დამიდგია... ბ) დაგინახავ ბალები, ვაჟასა წამოუკრავ, საკლავიც დაუკლავ, კარგა უთქომ... (გ. ცოცანიძე, 1970, 203).

მაშასადამე, გამოდის, რომ თურმეობითი პირველისა და სტატიკური აწმყოს წარმოების მხრით ქართული ენის კილოთაგან ცალკე დგას მხოლოდ სამი დიალექტი — ხევსურული, თუშური და ფშაური. როგორც აღინიშნა, ამ კილოთა თავისებურება ის არის, რომ პირველი თურმეობითისა და სტატიკური ვნებითის აწმყოს ფორმებში საყოველთაოდ გატარებულია ავ ან მისი ვარიანტი ავის (ა. შანიძე, 1957, 16; ვ. თოფურია, 1955, 458; ნ. ნათაძე, 1955, 84; ა. ჭინჭარაული, 1960, 120-126; თ. უთურგაიძე, 1960, 51-52). სპეციალური ლიტერატურის მიხედვით ჩანს, რომ ავ (ავის) დაბოლოების ხმარება განსაკუთრებით დამახასიათებელია ხევსურულისათვის, რომელშიც ის ნორმას წარმოადგენს; თუშურსა და ფშაურში ავ (ავის) შეიძლება შეგვხვდეს აგრეთვე ყოველგვარი ზმნის თურმეობით პირველსა და სტატიკურ აწმყოში, ოღონდ ამის გვერდით საკმაოდ გავრცელებულია ი-ა დაბოლოება (თ. უთურგაიძე, 1960), რომელიც სალიტერატურო ქართულისათვის არის დამახასიათებელი გარკვეული ტიპის ზმნებში და კილოთა უმრავლესობაშიც გაბატონებულია.

ხევსურულსა, თუშურსა და ფშაურზე დაკვირვებამ გამოავლინა სხვა თავისებურებანიც, რომელთაგან უმთავრესია ის, რომ ავ (ავის) დაბოლოება ამ დიალექტებში მხოლოდ მესამე პირს ახასიათებს, 1-ლი და მე-2 პირები (სუბიექტური სტატიკური ვნებითისათვის, პირდაპირობიექტური გარდამავალ ზმნებში) გადასულია • დაბოლოებაზე ისევე, როგორც ქართული ენის სხვა კილოებში. ამასთან, მხოლოდ • გვაქვს პირდაპირი ობიექტის მრავლობითობის შემთხვევაშიც, როცა ფორმაში ჩნდება მრავლობითი რიცხვის გამომხატველი ან სუფიქსი.

მაგრამ სანამ ამ საკითხზე გადავიდოდეთ, თურმეობით პირველსა და სტატიკურ აწმყოში ზმნათა უღლების სრული სურათის წარმოსადგე-

ნად საჭიროდ მიგვაჩნია მესამე პირის საკითხის განხილვაც აღნიშნულ კილოებში.

მესამე პირის წარმოება

1. ხევსურული

1 თურმეობითი. როგორც ცნობილია, ხევსურულში ავ (ავის) გვაქვს ყოველგვარ ზმნაში, მათ შორის იმათშიც, რომლებსაც სალიტერატურო ქართულში უძველესი დროიდან **ი** (იე) დაბოლოება აქვთ. ავ და ამ თემისნიშნაანებში, რომლებსაც სალიტერატურო ენაში დღემდე შემოუნახავთ უნიშნობა, განსხვავებული ვითარებაა. ავ-იან ზმნებს მეორე ავ თითქოს საერთოდ არ დაერთვის, ამ-იანებში კი ზოგჯერ ავ-იც გვხვდება. ეს ავ ემატება თემისნიშნაან ფუძეს, რომელსაც ჩვეულებრივ კუმშავს კიდეც (იარაღები აუსხამ, უთქვამ... უთქ-მ-ავ, აუსხ-მ-ავ). ხევსურული სათავის იმ შემთხვევებში, სადაც ავ არის გატარებული სალიტ. ქართულის **ი**-ს ნაცვლად, ამოსავალი სწორედ ავ და ამ თემისნიშნაანი ზმნებია: ამათ ემსგავსება ყველა დანარჩენი ფორმა და არა გვგონია, რომ ავ მთის კილოებში უძველესი ვითარების გადმონაშთი იყოს და მწკრივის ნიშნად იყოს გამოყენებული იმათივე. ამაზე მიგვიბრუნებს ის გარემოება, რომ თვით ავ და ამ თემისნიშნაანი ზმნები ჩვეულებრივ არაფერს დაირთავს: უხილ-ავ, უნახ-ავ... უსვ-ამ (უსვამს), დაუდგ-ამ (დაუდგამს). ავ-იანებზე შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მათი თემის ნიშანი საკმარისად იქნა მიჩნეული და მეორე ავ აღარ დაერთო, მაგრამ ამ-იანი ზმნები? რატომ იხმარება ისინი, როგორც წესი, ამ დაბოლოებით, რატომ მათაც არ დაემატა ავ? გადახვევა ამ გზიდან გაერთფეროვნების ტენდენციის ახალი ნაკადის მოქმედების შედეგია: უთქვ-მ-ავ, დაუდგ-მ-ავ... გვხვდება მხოლოდ შატილურ-მიღმახეურში, არხოტული ამ-იან ზმნებში ავ-ს არ იყენებს (ა. ჭინჭარაული, 1960, 122). როგორც ჩანს, შატილურში ამ-ავ დაბოლოება ახალია, ის ჯერ კიდევ არ გავრცელებულა მთელს ხევსურულში.

მოვიყვანთ საილუსტრაციო მასალას:

1. სალიტ. ქართ. **ი**, ხევს. ავ (ავის): სალიტერატურო ქართულში **ი** მოსდევს ან უთემისნიშნო ფუძეს (მიუც-ი-ა), ან თემისნიშნაანს, თუ ზმნა ებ-იანია (აუშენ-ებ-ია). ამ ტიპის ზმნებს სხვა თემის ნიშნები პირველ თურმეობითში არ გადაჰყვება (ა. შანიძე, 1953, 447-448).

ხევისურულში ებ-ის გარდა, პირველ თურმეობითში გვხვდება სხვა თემის ნიშნებიც: ობ, ემ.

ა) უთემისნიშნო ზმნები¹: უჟოცავ აზნაურები, ხევს. პოეზ. 6,4; აუტანავ, იქვე 13,3; სისხლ... უღვრავ, იქვე 52,13; შაუყრავ... ლაშქარი, იქვე 81,3; მიგიღავ, იქვე 330,1; უპოვნავ, იქვე 517,19...

ბ) ებ-იანი ზმნები: მაუტყუებავ, გაბ. 157,11; თავ დამინებებავ, იქვე 135,20; დაუბარებავ, ხევს. პოეზ. 674,3; შაგიშინებავ, იქვე 388,9...

გ) ობ-იანი ზმნები: ცუდ კაც არ უშობავ გზაზე, გაბ. 174,11; დედისერთა არ უშობავის თარეშში, ჭინჭ. 372,7 (სალიტ. ქართ. უშვია, გაუშვია); უანობავ ეშმას, გაბ. 157,1; უამბობავ, იქვე 175,31; 185,15 (სალიტ. ქ. უამბია). ზოგი ობ-იანი ზმნა პირველ თურმეობითში ებ-ს გვიჩვენებს, რადგან მყოფადის ფუძეს იყენებს და არა აწმყოას². ამ იონეურს ძალიან უუკადროებავ, გაბ. 186,1. უკადროობს, მაგრამ იუკადროებს, იქვე 188,13.

დ) ემ თემისნიშნიანი: ახალ ქართულში ემ პირველ თურმეობითში აღარ გადაჰყვება. ხევისურულში პარალელური ფორმები გვაქვს: ემ-იანი და ემ სუფიქსის გარეშე: მიუტემავე, გაბ. 158,4; 164,16; მიუცავ, იქვე 176,5; მიგიცავ, ხევს. პოეზ. 588,12. ორივენიანი ფორმა ზოგჯერ ერთმანეთის გვერდით გვხვდება: შენდ მაუცავის უფალსა, ხევს. პოეზ. 617,2 და შენდ მაუცემავე უფალსა, იქვე 617,10. პარალელური ფორმები სხვაც შეინიშნება, ოღონდ თემის ნიშანია ებ: გაუგონებავ, ხევს. პოეზ. 106,9; 536,15; 610,2; გამიგონავ, იქვე 334,5; გაგიგონავა, იქვე 160,2...

ე) მოსალოდნელი ავ თემის ნიშნის მაგიერ ზოგჯერ გვხვდება ებ: შაუკაზმებავ, ხევს. პოეზ. 607,4 (შეუკაზმავს); გაუმართებავ სიათი, იქვე 38,15; 38,8 (გაუმართავს); შაუხენებავ, გაბ. 158,26 (შეუხედავს).

ვ) ახალი ქართულის უთემისნიშნო ფორმათა ნაცვლად იხმარება ებ-იანი ფორმები: ჩაუღდებავ, ჭინჭ. 352,6 (ჩაუღდია); უომებავ, გაბ. 203,22 (უომია); უვნებავ, იქვე 156,12 (უვნია); დაუღდებავ, ქართ. დიალ. 24,32 (დაუღდია); უფიქრებავ, გაბ. 176,9 (უფიქრია) და სხვა.

2. ავ და ამ თემისნიშნიანი ზმნები:

¹ ივლისხმება ის, რომ თემის ნიშანი არ აქვთ პირველ თურმეობითში, საერთოდ შეიძლება ჰქონდეთ.

² როგორც საერთოდ გვაქვს მედიოაქტივში.

ა) ავ-იანი ზმნები: ავ-იან ზმნებს პირველ თურმეობითში მე-3 სუბ. პირის ნიშანი **ხ** ეკარგებათ. ვარაუდობენ, რომ ამის მიზეზია აღნიშნულ ფორმათა დამთხვევა სასხვისო ქცევის აწმყო-მყოფადთან: (უკლავს) და-უკლავს მეზობელი სტუმარს ქათამს და დაუკლავს მეზობელს ქათამი სტუმრისთვის (ა. მარტიროსოვი, გრ. იმნაიშვილი, 1956, 108-109; გრ. იმნაიშვილი, 1974, 210-211; ზ. ჭუმბურიძე, 1976, 32).

მსგავსი მოვლენა შენიშნულია ბარის კილოებშიც: ქართლურში (გრ. იმნაიშვილი, 1974, 210-211), კახურში (ა. მარტიროსოვი, გრ. იმნაიშვილი, 1956, 108-109), აგრეთვე მთიულურსა (ა. ჩიქობავა, 1937, 53) და თიანურში (გ. ცოცანიძე, 1970, 188) და იგივე კვალიფიკაცია ეძლევა. მაგ., კახური დიალექტის შესახებ გამოკვლევაში ავტორები წერენ: „კახურში, როგორც ქართლურსა და ზოგიერთ სხვა აღმოსავლურ კილოში, მესამე სუბიექტური პირის ნიშანი **ხ** არა აქვს ზოგჯერ ავ და ამ თემისნიშნიან ზმნებს პირველ თურმეობითში და ამ სახით განემსგავსებიან ამავე თემატური ნიშნების მქონე აწმყოს თუ მყოფადის ზმნებს“ (ა. მარტიროსოვი, გრ. იმნაიშვილი, 1956, 108).

ხევესურულში ეს წესი მკაცრად არის გატარებული.

მაგალითები: ავ: უნახავ, ხევს. პოეზ. 33,1; მაუკლავ, იქვე 49,30; შეუკრავ, იქვე 103,6; თორმეტ პატრონა დაუწვავ, იქვე 216,24; ვის გაუწირავ მკვდარია? იქვე 224,45; დაუკრავ თოფი, გაბ. 174,20...

ავის: ეს დაბოლოება საერთოდ ცოტაა, ამ ტიპის ზმნებთან კი ექვსიოდე მაგალითიდან ხუთი ერთ სიტყვაზე მოდის: გაუბედავის, გაბ. 158,13; ხევს. პოეზ. 475,3 და სხვ. მეორეა გამიკილავის, იქვე 670,19.

ბ) ამ-იანი ზმნები: გვაქვს ამ, ამის, ამავე დაბოლოებანი:

ამ: იარაღები აუსხამ, ხევს. პოეზ. 49,5; სისხლ უსვამ, იქვე 95,3; დაუდგამ (დაუდგამს), იქვე 215,2; მაუსხამ... ჯარ, იქვე 158,6; შაურტყამ ჰმალ, იქვე 160,28...

თუ ფუძე ბოლოვდება უ → ვ-თი, ის თემის ნიშნის ა-სთან ერთად გვაძლევს ო-ს: ვ + ამ → ომ. მაგ.: ჩაუცომ, გაბ. 204,7 (← ჩაუცვ-ამ);

უთქომ, იქვე 159,35 (← უთქვ-ამ); გვხვდება ნარევი ფორმაც, ვ-თი¹: უთქვომ, გაბ. 183,19.

ამ-ის ძალზე იშვიათია; უთქვამის, ჰინჟ. 330,23; ხევს. პოეზ. 223,5; იქვე 265,14; შეგბამის, იქვე 163,2. სულ ოთხიოდე მაგალითია.

¹ უთქვამ, უთქომ → უთქვომ, (შდრ. ა. ჰინჯარაული, 1960, 20).

ამ-ავ: უნიფორმაციის პროცესი მე-3 პირში ენას ბოლომდე მიჰყავს, როცა ამ-იან ზმნებსაც ურთავს ავ-ს. მაშასადამე, ჭერ ი-ა დაბოლოებიანი ზმნები დაემსგავსა ავ, ამ-იანებს და გაიჩინა ავ, ხოლო შემდეგ იწყება ამ-იან ზმნათა დამსგავსება ყველა დანარჩენთან იმით, რომ მასაც გაუჩნდა ავ დაბოლოება. ეს უკანასკნელი, როგორც ჩანს, დასრულებული არ არის.

მაგალითები: უთქმავ, ქართ. დიალ. 15,33; მაუსხმავ, იქვე 15,9; გამაურთმავ, იქვე 14,3 (← გამაურთვ-ამ-ავ); დაუღმავ, ჰინტ. 351,19; დაუსმავ, იქვე 430,13 (დაუსვამს) ...

ამ + ავ + ის ერთ სიტყვაში გვხვდება: უთქმავის, ქართ. დიალ. 14,12; უთქომავის, ჰინტ. 353,5 (← უთქვ-ამ-ავ-ის, ფუძე აქ არ იკუმშება). ეს ფორმა სულ ახალი ჩანს, ის არ გვხვდება „ხევსურულ პოეზია-სა“ და ბ. გაბურის ხევსურულ მასალებში.

3. ი-ა დაბოლოება:

ა) სალიტ. ქართულის ი სუფიქსიან ფორმებში არც თუ იშვიათად ხევსურულშიც ი გვხვდება: გვიბრუნებია, ხევს. პოეზ. 479,15; გამაუვლია, ქართ. დიალ. 23,42; გიქნია, წაგიტანია, მოგიტანია, მოგიყვანია, აგიტანია, ხევს. პოეზ. 273,1-5; ჩაგიბრუნებია, იქვე 746,24; შაუცდენია, იქვე 541,28; წაუყაფიაებია, იქვე 162,33 და სხვა¹.

ბ) ი-ა სუფიქსებივე დაერთვის ზოგჯერ სალიტ. ქართულის ავ, ამ-იან ზმნებსაც: მომიკლია, ქართ. დიალ. 23,22; უჩეგრია, ხევს. პოეზ. 745,4 (უჩაგრავს); გაგითელია, იქვე 463,11; გაგვიწირია, იქვე 469,25; გითქმია, იქვე 568,2.

აწმყო: 1. სტატიკური ვნებითი

როგორც აღინიშნა, პირველი თურმეობითის მსგავსი ვითარებაა სტატიკური ვნებითისა და სტატიკური შინაარსის მქონე საშუალო გვარის ზმნათა აწმყოში: სალიტ. ქართულის ი-ა დაბოლოებიანი სტატიკური ზმნები ავ-ს დაირთავენ, ხოლო ავ-იანები მე-3 სუბ. პირის ს-ს იკვეცენ იმავე მიზეზით, რითაც გარდამავალ ზმნათა პირველ თურმეობითში.

ა) სალიტ. ქართ. ი-ა, ხევს. ავ (ავის): ღბავ, ხევს. პოეზ. 545,10; გიბავ, იქვე 378,4; მბავ... ვმალთ, იქვე 674,29; ღგონავ, იქვე 135,23; კელ ხკიდავ, იქვე 142,4; მიკიდავ, იქვე 258,8; აჩნავ, გაბ.

¹ ნახე აგრეთვე ა. ჰინჭარაული, 1960, 129.

143,27; 188,20; ხყრაგ, იქვე 243,6; უგავ (უგია), ხევს. პოეზ. 727,24; ღრევაგავ (პრევიאו, ურევიאו), ჰინჯ. 354,33; ტალავარი სცავ, ხევს. პოეზ. 209,17; შდრ. სცოვ (← სცავ), იქვე 403,1...

ა) სალიტ. ქართ. აგ, ხევს. აგ (ავის); გვიჰერავ, ხევს. პოეზ. 478,5; მხურავ (მხურავს), იქვე 187,9; მიხურავ, იქვე 436,2; წითელ ხყრაგ ჭვარია, იქვე 135,9; თოფსავ სპილოს ძვალ უჰრავავ (უჰრავსო), ჰინჯ. 353,31...

გავრცელებულია ორი ზმნა — ღგულავ (აპირებს) და სტანავ (ახლავს, ურევია). ესენი მხოლოდ მთის კილოებში გვხვდება და შესაძლოა, იმთავითვე აგ ჰქონდათ: ღგულავ, ხევს. პოეზ. 150,2; მგულავ, იქვე 345,27... მტანავ, გაბ. 191,21; გიტანავ, ხევს. პოეზ. 539,17...

ავ-ის საკმაოდ ხშირია: მგულავის, ხევს. პოეზ. 308,8; ხკიდავის, იქვე 4,4; გვიწყავის, იქვე 2,7; ღგდავის, გაბ. 195,5; ილღიაში წალდი მჩრავის, ხევს. პოეზ. 726,3; ღგონავის, იქვე 366,6...

2. საშუალო გვარის ზმნები

მდგომარეობის გამომხატველი საშუალო გვარის ზმნების ერთი ნაწილი ფუძეს შეხორცებულ აგ სუფიქსს შეიცავს (ჰყავს, ჰგავს), ან გ აქვს ფუძის ბოლოს (აქვ-ს). ამათ ს ჩამოსცილდება მე-3 პირში, ან ის დაბოლოებას მიიღებენ (ხყავ, ღგავ, აქვ... ხყავის, ღგავის, აქვის...). ამით ასე თუ ისე ეს ზმნები სტატიკურ ვნებითებს ემსგავსებიან ფორმით. ზოგი ზმნა, სალიტ. ქართულში ი-ა დაბოლოებაზე გადასული, ხევსურულში ავ-ს დაირთავს (აკლს → აკლია, აკლავ).

მყავ, გაბ. 191,12; გყავ, ხევს. პოეზ. 135,9; გყვოვ, იქვე 136,2; ღგავ, გაბ. 166,30; გიგავ, ხევს. პოეზ. 261,3; შაღავ, იქვე 695,1; შაუგავ, იქვე 392,5; სძინავ, გაბ. 152,4; აქვ, იქვე 144,10; მაქვ, ხევს. პოეზ. 128,26; გვაქვ, იქვე 165,2; გვაქვავ (გვაქვსო), გაბ. 182,16; გოქვ, ხევს. პოეზ. 136,17; გვოქვ¹, გაბ. 242,8...

ასევეა: გვაკლავ, ხევს. პოეზ. 337, 2; აკლავ, იქვე 223,43; უკლავ, გაბ. 177,10; შამიძლავ, იქვე 134,33; შაუძლავ, იქვე 130,17...

ავ-ის: აქვის, გაბ. 152,18; ხგავის, ხევს. პოეზ. 768,9; ღგავის, იქვე 457,3; მყავის, იქვე 632,6; გყავის, იქვე 65,20...

¹ ნარევი ფორმა: გვაქვ, გოქვ → გვოქვ.

მე-3 სუბ. პირის ს საშუალო გვარის ზმნებში ზოგჯერ შენარჩუნებულია, რაც, როგორც ჩანს, დაუშვებელია სტატიკურ ვნებიტებასა და გარდამავალ ზმნებში¹. მაგ.: გაქვს, ხევს. პოეზ. 38,5; აქვს, იქვე 38,7; მყავს, იქვე 351,10; ქართ. დიალ. 23,29 და სხვა.

ხევსურულის ზემოთ აღნიშნული ყველა თავისებურება მეტ-ნაკლებად დამახასიათებელია თუშურისა და ფშაურისათვის. ამ კილოებს ხევსურულისაგან განასხვავებს თითქოს მხოლოდ ის, რომ ეს თავისებურებები ბოლომდე არ არის მიყვანილი, მაეცრად არ არის გატარებული წარმოების ერთი წესი. ავ და ი-ა დაბოლოებები აქ თავისუფლად მონაცვლეობენ, რასაც ბარის კილოების გავლენით ხსნიან. აღნიშნავენ, რომ „საერთოდ ფშაური სხვა მთის კილოებთან შედარებით უფრო განიცდის ბარის (ქართლური) მეტყველების გავლენას“ (ი. გიგინეიშვილი, ვ. თოფური, ი. ქავთარაძე, 1961, 124). იგივე უნდა ითქვას თუშურის შესახებაც: კახურის გავლენით უნდა იყოს მასში შესული მრავალი სი-ახლე.

II. თუშური და ფშაური

I თურმეობითი. თურმეობითი პირველი თუშურსა და ფშაურში თითქმის თანაბრად იყენებს ავ და ი-ა დაბოლოებებს. მეორე მხრით, გაფართოებულია როგორც ავ (ავის) ხმარების არე, ისე ი-სა: ავ გვხვდება სალიტერატურო ქართულის ი-ა დაბოლოებიან ზმნებში და აშ-იან ზმნებში, ერთი მხრით, ხოლო, მეორე მხრით, ი-ა გვაქვს ავ, აშ-იან ზმნებთანაც და იქაც, სადაც მოსალოდნელი იყო სალიტერატურო ქართულის მიხედვით.

ა) სალიტ. ქართ. ი-ა, თუშ. და ფშაური ავ (ავის):

თუშური: გაღწეტირებაგ, უთ. 41,17; უწუხებაგ, იქვე 39,2; გიჯობებაგ (გიჯობებიო), იქვე 29,29; წუტყიდებაგ, იქვე 26,5; მომიყვანავის, იქვე 180,6; აუტეხავის, იქვე 26,2 და სხვა.

ფშაური: გაუქანებაგ (ლაშჩი), ქართ. დიალ. 143,10; გადმაუხედნებაგ, იქვე 141,6; ყური არ უგდაგ, არც კი დაუცლავის იარალის ჯმარება, იქვე 132,35; მაუქსოვავ, ფშ. მილ. 21,27; გაუტაცებაგ, დიალ. მას. 375,28; უფიქრებაგ, იქვე 375,41 და მისთ.

ბ) სალიტ. ქართ. ი-ა, თუშ. და ფშაური ი-ა:

1 მხოლოდ ორიოდ მაგალითი შეგვხვდა: ა) ტარ უკრავს სპილოს ძელოსაო: ხევს. პოეზ. 225,41 და ბ) მინახავს: იქვე 345,11; უთქვამს: გაბ. 162,2; : ხევს. პოეზ. 471,32.

თუშურში ი-ა დაბოლოების ა მოკვეცილია მახვილის გავლენით¹ (თ. უთურგაიძე, 1960, 51).

თუშური: უფიკრი, უთურგ. 24,9; ღუწყვი, იქვე 24,14; გუწლი, იქვე 41,16; თოლ გამუწთხრი, იქვე 42,42; მიუცი, იქვე 59,2...

ფშაური: ამიჩენია, ფშ. მილ. 27,16; შაგიმჩნევია, იქვე 27,18; დაუჭერია, დიალ. მას. 381,20; ამიცილია, ფშ. მილ. 16,5; გიხსენებია, რაზიკ. 199,36 და სხვა.

გ) სალიტ. ქართ. ავ, ამ — თუშ. ავ (ავის), ფშ. ავ (ავის), ამ (ამის):

თუშური: მუწყლავ, უთურგ. 48,71; ჩუწხედავ, იქვე 42,21; მუწყლავის, იქვე 25,5; გუწყირავის, იქვე 24,23...

ამ-იან ზმნებს თუშურში თითქმის ყოველთვის დაერთვის ავ (ავის), ამ არ იკუმშება, ხევესურულისაგან განსხვავებით (უთქვ-ამ-ავ, შდრ. ხევს. უთქ-მ-ავ). ჩუწდგამავ, უთურგ. 41,26; უთქვამავ, იქვე 45,3; უთქვამავის, იქვე 40,10; 24,27; 24,33; შეგიბამავ, იქვე 88,2...

ფშაური: დაუყლავ (ძროხა), ქართ. დიალ. 143,22; მაუპარავის, იქვე 142,5; მინახავის, იქვე 138,1; დაუქრთამავ, იქვე 137,23; ჩაუწვავ, იქვე 135,8; ჩაუმარხავ, იქვე 134,2...

ამ-იან ზმნებს ფშაურში ავ აღარ მიერთვის. იკარგება მე-3 სუბ. პირის ს და ვ + ა → ლ.

უსხამ რძე, ქართ. დიალ. 140,38; უთქვამ, იქვე 135,26; მაგრამ: უთქომ, დიალ. მას. 375,11; ჩაგიცომ დარაიი, დიალ ქრესტ. 165,9; გაუბამ, ფშ. მილ. 21,3; არ შამიღგამის ფეხია, იქვე 10,26; წაურთომის, იქვე 15,29...

დ) სალიტ. ქართ. ავ, თუშ., ფშაური ი-ა:

თუშური: მომიპარია, უთურგ. 174,3; დაგილიშნია (დაგინიშნავს), იქვე 115,3; მეძროხეებს უნახვ, იქვე 13,10. უნახვ ← უნახ-ვი ← უნახ-ვი-ა (შდრ. უნახვიხარ).

ფშაური: გამიწირია, ფშ. მილ. 53,38; დამითესია, იქვე 46,33; გადუთელია, იქვე 45,32; მინახია, რაზიკ. 87,21...

ასეთი ფორმები შედარებით ნაკლებია.

¹ ზოგჯერ შენარჩუნებულია ლექსებში ან და კავშირის წინ: დაგიტხრია: უთ. 138,1.

აწმყო. სტატისტიკური ვნებებით

სტატისტიკური ვნებითის აწმყოს მე-3 სუბ. პირში თუშურსა და ფშა-ურში თანაბრად გავრცელებული ჩანს როგორც ავ (ავის), ისე ი-ა და-ბოლოება. თუშურში პირველი თურმეობითის მსგავსად ი-ა დაბოლოე-ბის ა მოკვეცილია (თ. უთურგაიძე, 1960, 52-53).

ა) ავ (ავის):

ავ (ავის) თუშურსა და ფშაურში აქვთ როგორც სალიტერატურო ქართულის ავ-იან ფორმებს, ისე სალიტერატურო ქართულში ი სუფიქ-სით ნაწარმოებთ. მაგალითებს ამჯერად მოვიყვანთ ამ მომენტის გაურ-ჩევლად.

თუშური: უკრავ (უკრავს, დაკრული აქვს), უთურგ. 65,2; ჩაჩქანი ზურავ, იქვე 71,7; უჭირავ, იქვე 117,8; გვზურავის, იქვე 71,21; უჭერა-ვის, იქვე 95,5; აკრავის, იქვე 1,14...

უყუდავ, უთურგ. 49,46; გიკიდავ, იქვე 63,3; არტყავ, იქვე 72,10; ხკიდავავ (ჰკიდა), იქვე 48,96...

ფშაური: გიკრავ, დიალ. მას. 378,6; უჭერავ, იქვე 378,18; თავზე ქუდ აღარ გაკრაო, ფშ. მილ. 14,11.

მგონავ, ქართ. დიალ. 127,36; ჰკიდავ, ფშ. მილ. 21,19; ე მანდა მგდავ, დიალ. მას. 380,3 ქვ.; გვინთავის, ქართ. დიალ. 135,10; წვერიც ნუ მსხავის, დიალ. ქრესტ. 157,11...

ბ) ი-ა დაბოლოება:

თუშური: უწყევია, უთურგ. 52,8; გინთი, იქვე 52,14; აგია, იქვე 58,10; გიბი, იქვე 71,4; აშჰვი, იქვე 152,2; მიგდია, იქვე 209,2; ღბია, იქვე 46,160; სტანი, იქვე 147,7...

ფშაური: მგონია, ფშ. მილ. 20,7; წელთამც ნუ გრტყია ხმალიო, რაზიკ. 66,133; მკიდა, იქვე 71,145; სტანია, იქვე 52,92; უბია, იქვე 233,204; უგდია, იქვე 231,198; ჰგონია, იქვე 99,71; გვიწყვია, იქვე 133,179 და სხვა.

რაც შეეხება საშუალო გვარის ზმნებს, სავსებით ისევე იხმარება, როგორც ხევსურულში: აქვ, ჰყავ, ჰგავ... აქვის, ჰყავის, ჰგავის და სხვა. მხოლოდ ხევსურულთან შედარებით უფრო ხშირად გვხვდება სალიტ. ქართულის მსგავსი ფორმები: აქვს, ჰგავს, ჰყავს.

როგორც ცნობილი იყო სპეციალური ლიტერატურიდან და ზემო-თაც ვუჩვენეთ, ხევსურულში, თუშურსა და ფშაურში გარდამავალ ზმნათა პირველი თურმეობითისა და სტატისტიკურ ზმნათა აწმყოს მე-3

პირში ძირითადად გატარებულია ავ (ავის) სუფიქსი, რითაც ეს კილოები განსხვავდებიან ქართული ენის დანარჩენი დიალექტებისა და ქართული სალიტერატურო ენისაგანაც¹. როგორც ჩანს, მთის კილოებში განვითარების სხვა გზა არის დაცული. ამასთან დაკავშირებით, ბუნებრივია, დაისვას კითხვა: ძველია ეს მოვლენა, ადრინდელი ვითარების ნაშთია, თუ — ახალი, გვიან გაჩენილი. ამ კითხვაზე პასუხის გაცემა, ვფიქრობთ, შეიძლება მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მოცემულ ზმნათა უღლების მთლიან სურათს გავითვალისწინებთ.

იჩვენება, რომ პირთა მიხედვით განსხვავებული ვითარებაა, კერძოდ, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, 1-ლი და მე-2 სუბიექტური პირები (გარდამავალ ზმნაში ინვერსიულად პირდაპირი ობიექტი) აღნიშნულ დიალექტებში ქართული ენის სხვა დიალექტების მსგავსად იწარმოება: დაირთავს ი სუფიქსს და მეშველ ვარ, ხარ ზმნას. ძალზე საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ფორმათა უნიფიკაცია აქაც მომხდარა: ი სუფიქსი მეშველი ზმნის წინ იხმარება ყოველგვარ ზმნაში, მათ შორის ავ და ამ თემისნიშნის ზმნებშიც. მაშასადამე, ამ მხრით ქართული ენის დიალექტები განვითარების ერთ ხაზზე დგანან და უპირისპირდებიან ქართულ სალიტერატურო ენას.

პირველი და მეორე პირები

გარდამავალ ზმნათა პირველი თურმეობითი

ა) სალიტ. ქართ. ი-ვარ/თ/, ი-ხარ/თ/ — ხევს., თუშ., ფშაური ი-ვარ/თ/, ი-ხარ/თ/:

ხევსურული: ოსიკას ვულექსებივარ, ნაცვლო, შენსა დედასა, ხევს. პოეზ. 579,1; ნუმც გაუზდივარ დედასა, ჭინჭ. 390,14; დედასამც ნუ გაუზდიოვარ, დავდგა რუსებზედ მდარეო! ხევს. პოეზ. 461,10; მალექსეს ახიელლებმა, ამაუღივარ ძირითა, იქვე 569,1...

მე არცა გამიგონიხარ გადაჩენილი ჯარზედა, ხევს. პოეზ. 520,16; ნეტავინ თქვენსა დედასა, თქვენ დაუზდიხართ შეილადა, იქვე 298,1.

¹ გადახვევა ამ გზიდან (ცვლისხმობთ ი სუფიქსის გამოყენებას აღნიშნულ ფორმებში, ასევე მე-3 სუბ. პირის ხ-ს წარმოღვენას) განვითარების ახალი ტენდენციების მაჩვენებელია და სხვა კილოებთან დაახლოების ან ზოგჯერ სალიტ. ენის გავლენის შედეგია.

ფშაური: ქალებს უშიარებზივარ ლელასა და ზოშიასა, რაზიკ. 247,274; დავითოს ულექსეზივარ, იქვე 197,28.

ფშაურის ზემოთ აღნიშნული თავისებურებანი ძირითადად დაცულია ვაჟას ნაწერებში. მაგ.: თავი დაურჩევ: II ტ., გვ. 89; ბოროტების გზა გაუშვავ, იქვე გვ. 90 და სხვა. ასევეა 1-ლ და მე-2 პირებშიც: არ ვუღესივარ ქართველსა, 1,80; არც ვის უქივართ, 1,154; მე გავუშვივართ, 1,96...

ეხლა ეგრე გამიშვიხარ, საკვლაოდ კი გამიფთხილდი, რაზიკ. 99,74; შენამც ნუ გამიგონიხარ უკლოჩი ჩატირებული, იქვე 136,193.

თუშური: ნეტა შენს დედას, ქალაგო, შენ უზარდიხარ ქალადავ, ცხვა საქმე არა ჰქონია, შენ უწერიხარ წიგნადავ! უთურგ. 132,4-5.

ბ) სალიტ. ქართ. ავ-ვარ/თ/, ავ-ხარ/თ/ — ხევს., თუშ., ფშაური ე-ვარ/თ/, ე-ხარ/თ/:

1-ლი და მე-2 პირის ფორმები გამოქვეყნებულ ტექსტებში ძალზე იშვიათია, ამიტომ ორიოდ მაგალითის მოყვანა შეგვიძლია, მაგრამ ის გარემოება, რომ სხვაგვარი წარმოება თითქოს არ ჩანს, ამათ სასარგებლოდ მეტყველებს¹:

ის აღარა ვარ, ბიძაო, რაც გინახივარ ძველადა, ვაჟა 1,53; ის აღარა ვარ, ძმობილო, რაც გინახივარ წინადა, იქვე 1,114.

შენდ კი უშველავ დიდს არხოტის ჯვარს, რომ არ მოუკლიხარ ავეათ, გაბ. 185,29. შდრ. შენ იმას მოუკლიხარ, მოხ., დიალ. ქრესტ. 185,23.

სტატიკურ ზმნათა აწმყო

სალიტ. ქართ. ე-ვარ/თ/, ე-ხარ/თ/ — ხევს., თუშ., ფშაური ე-ვარ/თ/, ე-ხარ/თ/:

ხევსურული: მგონე, არ ვგონივარ მთელი, ხევს. პოეზ. 459,20; ქალის ჯელში ორავ, ქალს უქერიოროავ (უქერივარო), გაბ. 125,5; მე თუ ყაჩაღი გგონიოროთ, სად მაქვის თოფი, ჯმალია? ხევს. პოეზ. 227,8; სად ვხყრიოროთ, სად? რას ვაკეთებთ აქ? ჭინჭ. 341,26; მამ სოფელ თუ ერთუც არ შავეწიენით, რაად უსახლიოროთ ერთუც, გაბ. 129,30.

¹ იგივე დაგვიდასტურეს ამ კილოებზე მოლაპარაკე გამოკითხულმა პირებმა.

მთაში ნუ ღვდიხარ, ირემო, ბარად ჩამოდი ნისლითა, ხევს. პოეზ. 31,1; მგონიხარ ნახალიზარი, იქვე 42,7; ამინ სწერიხარ ქვასაო, იქვე 723,8.

თუ შური: მევე ცნეჲ ვიქნებივ, თუ თავსთან ვხუდივარივ, ჰელ ნუ მოხილიდივ, თუ ფეკებსთან ვხუდივარივ ცნმ ავადმყოფისივ, მემრ უთხრიდივ, უთურგ. 49,35-36.

ფშაური: ცასა ვკიდივარ შიბითა, რაზიკ. 18,3; წყლისა ნაკვეთსა ვკიდივარ, იქვე 135,191; შამამხედენით, ქალებო, წითელ-ყვითელა ვყუდივარ, იქვე 207,74; ახლა თუ კარგად ვაჩნივარ (მივაჩნივარ), ფშ. მილ. 37,11; ვუპყრივარ, ვაჟა 1,244; ვყუდივარ, იქვე 221.

ერთი მინთიხარ სანთელი, ფშ. მილ. 24,2; რად არა გდიხარ ჰკვითაო?! რაზიკ. 197,28; რატო თქვენ კერაჩი არა პყრიხართ? დიალ. ჰრესტ. 151,28; ჩემს წყლულს ოცნებას ზედ აკერიხარ აღმასის ღილად, ვაჟა 1,162; ჩემს გულში სანთლად ანთიხართ, იქვე 90,5...

ზემოთ მოყვანილი მასალის მიხედვით ჩანს, რომ ხვესურულსა, თუ-შურსა და ფშაურში ჩვენთვის საინტერესო ზმნათა უღლება ასეთია: |
თ უ რ მ :: უშაირებ-ი-ვარ, უშაირებ-ი-ხარ, უშაირებ-ავ // უშაირებ-ავ-ი-ს;

მაუყვან-ი-ვარ, მაუყვან-ი-ხარ, მაუყვან-ავ // მაუყვან-ავ-ი-ს;

ასევე: მაუკლ-ი-ვარ, მაუკლ-ი-ხარ, მაუკლ-ავ // მაუკლ-ავ-ი-ს;

უნახ-ი-ვარ, უნახ-ი-ხარ, უნახ-ავ // უნახ-ავ-ი-ს.

ა წ მ ყ ო : ვღგონ-ი-ვარ¹, ღგონ-ი-ხარ, ღგონ-ავ // ღგონ-ავ-ი-ს;

ვხკილ-ი-ვარ, ხკილ-ი-ხარ, ხკილ-ავ // ხკილ-ავ-ი-ს;

უჰერ-ი-ვარ, უჰერ-ი-ხარ, უჰერ-ავ // უჰერ-ავ-ი-ს და მისთ.

როგორც ვხედავთ, 1-ლ და მე-2 პირში არსად ჩანს ის ავ, რომელიც ასე დამახასიათებელია მე-3 პირისათვის.

ამათი ანალოგია უნდა გვეკონდეს საშუალო გვარის რამდენიმე ზმნა-ში, როგორიცაა ჰყავს, ჰგავს, რომელთაც მე-3 პირი ერთნაირად აქვთ ნაწარმოები (ღგავ, ღგავის, ხყავ, ხყავის), 1-ლ და მე-2 პირებში კი ვარიანტებს გვიჩვენებენ: ა) ვხყევარ, ვღგევარ; ბ) ვხყევივარ, ვღგევივარ; გ) ვხყევივარ, ვღგევივარ.

¹ სუბ. მე-2 და ობიექტ. მე-3 პირის ნიშნების მიხედვით ამ კილოებში, შესაძლოა, განსხვავებული ვითარება იყოს.

მაგალითები:

ა) ფერად შავს ვლგეოროთ ყორანსა, ხევს. პოეზ. 520,40; განჯას თათარსა ვყევარო, რაზიკ. 14,21; ჰყევხარ, იქვე 49,69;

ბ) კარგას ვხყევივარ ვაჟკაცსა, ხევს. პოეზ. 373,3; ვყევივარ ყარაულითა, რაზიკ. 64,129; სამშობლოვ, ჩვენცა ვყევივართ, ფშ. მილ. 62,3; მოტეხილ ხესა ვგევივარ, იქვე 188,4.

გ) სმა-ჰამით ბაჰჰის შევღგვივარ, ხევს. პოეზ. 628,2; იელ-ნაჰამ-სა ვღგვივართ თხასაო, ჰინჰ. 429,18; ქარს ღგვიხარ მაღლის მთისასა, წყალს ღგვიხარ ჩამანადენსა, ხევს. პოეზ. 366,12; შაღ-გვიხარ ლეგათ მყვარათა, იქვე 563,7; ალვის ხეს ღგვიხართ, იქვე 486,2 და სხვა.

ჰყევიხართ, ხევს. პოეზ. 589,11; ველს-პირსამც აბანიებ, უნცროსა-დამც ხყევიხარ, გაბ. 137,32...

ფუძისეული ე ხმოვნინი ვარიანტი უფრო დამახასიათებელი ჩანს ფშაურისათვის ისევე, როგორც უკუშშველი ფორმები (ყევივარ... ვყევივარ). შეკუშშული ფორმები კი თითქმის მხოლოდ ხევსურულში გვხვდება და უფრო გავრცელებულია ვიდრე სხვა ვარიანტები.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ვხყევივარ, ვღგვივარ და მისთ. ფორმები ი სუფიქსიანი სტატიკური აწმყოს ანალოგიით არის გაჩენილი და გვიანდელია: ვღგონივარ, ღგონიხარ, ღგონავის... შდრ. ვღგვივარ, ღგვიხარ, ღგავის. ასევე უნდა იყოს მიღებული ი-ნინი უკუშშველი ფორმებიც: ვხყევივარ, ვღგევივარ... ეს დასკვნა ბუნებრივი გვეჩვენება, თუ გავიხსენებთ, რომ ამ ზმნებმა მე-3 პირშიც სტატიკურ ვნებითებს აუბეს მხარი: ღგავ, ღგავის...

ზემოთ თქმულის მიხედვით ჩანს, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს მთის დიალექტებში გარდამავალ ზმნათა პირველი თურმეობითისა და სტატიკურ ზმნათა აწმყოს ფორმების უნიფიკაცია ორი გზით წარმართულა: 1) ყოველგვარი ზმნა სალიტერატურო ქართულის ი სუფიქსილებს 1-ლსა და მე-2 პირებში და 2) ასევე ყოველგვარი ზმნა ავ (ავის) დაბოლოებას გვიჩვენებს მე-3 პირში. ამასთან დაკავშირებით სხვაგვარად უნდა გადაწყდეს საკითხი იმ ი-სა, რომელიც ზოგჯერ იჩენს თავს მე-3 პირში: ავის დაბოლოების ი იგივე არ არის, რაც 1-ლი და მე-2 პირების ი, რომელიც მეშველი ზმნის წინ ჩანს¹. ავის ასე დაიშლება: ავ თემის ნიშანია, ს — სუბიექტური მე-3 პირისა, ხოლო ი

¹ სხვა თვალსაზრისისათვის ნახე ი. ქავთარაძე, 1954, 124; 160-161.

ფორმათგანმასხვავებელია: გარდამავალ ზმნათა თურმეობითი პირველისა და სასხვისო ქცევის აწმყო-მყოფადის გასარჩევად იხმარება ისევე, როგორც მხოლოდ ავ სხვა შემთხვევებში¹. შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ **ვ** კომპლექსის გამყარია, მაგრამ იგივე კომპლექსი იმავე კილოების აწმყო-მყოფადში არ საჭიროებს გათიშვას, ყოველთვის უცვლელად არის წარმოდგენილი (გაჭირებულს კელს არ გაუმართავს, გაბ. 130,7; ნადირს მაგ იკლავს ჩარგალელი, ხევს. პოეზ. 749,4; ეგეც მაუკნავს ყანასა, იქვე 688,2 და სხვა). ფორმათგანმასხვავება უნდა იყოს მიზეზი აშ-იან ზმნათა პირველ თურმეობითში (რესპ. სტატ. ზმნათა აწმყოში) ს-ს დაკარგვისა, სხვაგან ს ყოველთვის დაცულია (წყალს დაუსხამს, ხევს. პოეზ. 122,7; მაუბომს კარის იარაღს, იქვე 121,4 და სხვა).

სალიტერატურო ქართულის **ა-ა** დაბოლოებიან ფორმებში ხევსურულსა და სხვა კილოებში გამოვლენილი ავ სუფიქსი გვიანდელი უნდა იყოს და იმთავითვე მხოლოდ მე-3 პირში უნდა გვექონოდა², რადგანაც 1-ლი და მე-2 პირები ისედაც განსხვავებული იყვნენ თავისი მეშველი ზმნით: შდრ. მყოფ.: მე მოუკლავ მტერს გულს, შენ მოუკლავ მტერს გულს, ის მოუკლავს მტერს გულს და I თურმ.: მოუკლივარ მტერს, მოუკლიხარ მტერს, მოუკლავ მტერს ის.

ამასვე გვაფიქრებინებს კიდევ ერთი გარემოება: ხევსურულში მრავლობითი რიცხვის მე-3 პირიც 1-ლ და მე-2 პირებს უჭერს მხარს, **ა** სუფიქსით იწარმოება, მაგ., თურმ. პირველი: უკოც-ი-ან, დაუბარებ-ი-ან, უნახ-ი-ან და სხვა. ასევეა სტატ. ვნებითის აწმყოში³: უჭერ-ი-ან, ხყრ-ი-ან, ღბ-ი-ან და მისთ.

¹ საყურადღებოა ამ მხრივ ის, რომ გარდამ. ზმნათა პირველ თურმეობითსა და სტატიკურთა აწმყოში ამ **ა-ს** გარეშე **ვ** კომპლექსი დაუშვებელი ჩანს (ა. ჭინჭარაული, 1960, 139). თუმცა ეს **ა** სულაც არ არის აუცილებელი: მხოლოდ ავ დაბოლოებაც კმარა.

² ე. წ. **ნ** ჩართულ ფორმებში ეს **ნ** ავ-ის წინ არის მოქცეული, რაც საინტერესოა ამ ფორმათა ისტორიის თვალსაზრისით. მაგ.: გაქცეულ... ხამფია, დაუყვირნებავ. გაბ. 176,10; ნუმე გიზიდნავის კელიო, ხევს. პოეზ. 163,3; ზოგიც **ა-ა** სუფიქსებს დაირთავს: მე შენთვი მიტირნიო, იქვე 712,1; მოუმატნია წყალსაო, იქვე 626,1.

³ მრავლობითში თურმეობითი პირველის **ა** სუფიქსით წარმოება შენიშნულია სპეც. ლიტერატურაში (ა. ჭინჭარაული, 1960, 129). სტატიკურ ვნებითთა მრავლობითზე იმავე ნაშრომში არაფერია თქმული.

მთის კილოებში ნ-არიან სახელობითში დასმულ სახელს ნაწილობრივ შენარჩუნებული აქვს ის სინტაქსური ძალა, რომელიც მას ძველ ქართულში ჰქონდა: ასეთი სახელი ზმნაში აჩენს სათანადო სუფიქსს. გარდამავალ ზმნათა პირველ თურმეობითში და სტატიკურ ზმნათა აწმყოში ეს არის ან სუფიქსი, რომელიც სუბიექტის მრავლობითობის სუფიქსია წარმოშობით. ყველაზე მტკიცედ ეს წესი დაცული ჩანს ხევსურულში, უფრო ნაკლებად — ფშაურსა და თუშურში (თ. უთურგაიძე, 1960, 37, 53).

სპეციალური ლიტერატურიდან ცნობილია, რომ მიცემითში დასმული სახელის სინტაქსური ძალა ძველ ქართულში სუსტი იყო: ასეთი სახელი ზმნას რიცხვში ვერ ითანხმებდა, როცა ობიექტი იყო, და ვერც მაშინ, როცა სუბიექტი იყო. ხევსურულში ეს წესი ნაწილობრივ დღესაც დაცულია. მიცემითში დასმული სახელი, თუ ზმნას მე-3 პირის სუბიექტად შეეწყობა, თითქმის ვერასდროს ითანხმებს მას, სულერთია, ნ-იან მრავლობითშია სახელი თუ ებ-იან მრავლობითში¹. მაგ.: ქმოსტელთ უსწავლავე რუსული, ხევს. პოეზ. 576,1 (უსწავლიათ); კევსურთ უთქომ, გაბ. 159,20 (უთქვამთ); შატილიონთ მიუყრავ თოფი, ჰინჭ. 351,4...

შეთანხმება არა გვაქვს ებ-იანი მრავლობითისაც: ქისტებს უპარავ ცხენები (უპარავთ), ხევს. პოეზ. 216,1; თუშებს მაუჭრავ მარჯვენა კელი, წაუყრავ... ჭაჭვი, წაუღავ თოფი, გაბ. 161,19-20 და სხვა.

შედარებით ახალი მოვლენა უნდა იყოს, მაგრამ უკვე სისტემატურად არის გატარებული მე-2 პირის სუბიექტის შეთანხმება ზმნასთან: ცხვარი აგიღავთ, ხევს. პოეზ. 171,4; შილდა-საბუე გაგივლავთ, იქვე 121,7; ლუდ თუ არ გიდუღებავისთავ, ქართ. დიალ. 11,1 და სხვა.

როგორც აღინიშნა, სამაგიეროდ სახელობითში დასმული სახელი ყოველთვის ითანხმებს ზმნას, რაც ძველი ვითარების გადმონაშთი ჩანს. ასეთ შემთხვევებში თურმეობითი პირველისა და სტატიკური აწმყოს საწარმოებლად e-ს გამოჩენა განსაკუთრებით საყურადღებოა. მოვიყვანთ საილუსტრაციო მასალას: სამკლავენ უჭმარებიან, ხევს. პოეზ. 45,6; დაუტენიან კაბანი, იქვე 440,2; დაუბარებიან... კევსურნი,

¹ ამ საკითხზე მსჯელობის დროს მხედველობაში გვაქვს მხოლოდ გარდამავალ ზმნათა პირველი თურმეობითი და სტატიკურ ზმნათა აწმყო.

გაბ. 162,3; დაუყუდებიან დროშანი, ჰინჭ. 372,11; ვაშლი ჩამაუყრიან, ქართ. დიალ. 24,9 და სხვა.

გამონაკლისს ამ საერთო წესიდან არც ავ და ამ თემისნიშნიანი ზმნები წარმოადგენენ: შეთანხმების შემთხვევაში ისინიც • სუფიქსიან წარმოებაზე გადადიან. •-ს წინ გ (← ავ) იყარება, მ (← ამ) შემონახულია: უნახიან... ჰევსურნი, გაბ. 159,13 (შდრ. ძვ. ქართ. უნახვან); ასევე, იქვე 162,28; უბეგრიან ჰევსურნი, იქვე 180,1 (ძვ. ქ. უბეგრვან); ზურაბ ერისთავს ჰშირად ულაშქრიან ჰევსურნი, იქვე 158,3 (ულაშქრავს — ულაშქრვან); არ მილაჯიან ჰეშანი, ხევს. პოეზ. 255,1... ი დევს დაუთქმიან ი ცხრანი ძმანი, ქართ. დიალ. 24,8; შდრ. ძვ. ქართ. დაუთქმან. დაუთქმიან ი მეზობელნიცა, იქვე 24,24; საწნის-საკვეთლნი ჩაუსხმიან ცეცხლში, იქვე 24,25 (ჩაუსხმან) და სხვა.

შეთანხმება მაშინაც გვაქვს, თუ სახელი მხოლოდითშია, მაგრამ შინაარსით მრავალს გამოხატავს: გამაუშვიან ჩვენ ხალხი, ჰინჭ. 382,5; ზვიადი, ბაჯი და ჯოყოლა ერთად დაუჯოციან, იქვე 353,16; ან კიდევ, როცა სახელი ებ-იან მრავლობითშია: ძალიენ უზარალე-ბიან ლეკებს თუშები, იქვე 367,1.

რაც ზემოთ პირველი თურმეობითის შესახებ ითქვა, ძირითადად ეხება სტატიკურ ზმნათა აწმყოსაც.

1. მიცემითში დასმულ სახელს მე-3 პირისას ზმნა რიცხვში არ ეთანხმება: ჰისტებს ღგონავ, გაბ. 166,1 (ჰგონიათ); იმათ ღგონავის, გაბ. 217,3; მტრის ნახვა ახალგაზრდათა კიდევ ურჩევავ კორწილსა, ხევს. პოეზ. 266,10 (ურჩევნიათ); არ სჰარბავ ცხენის მკამლებს, გაბ. 170,9...

2. მიცემითში დასმული მე-2 პირთან შეწყობილი სახელი ზმნას ითანხმებს რიცხვში: სიკვდილიმც ნუ გიწერავთავ, გაბ. 157,22 (გიწერიათო); მანდელიმც გზურავთ დიაცისაო, ხევს. პოეზ. 91,3; გსხავთ ჯაჰვ-იარადი, იქვე 169,7; არცა-რადი გკრავთ ჰკვისაო, იქვე 193,1 და მისთ.

წარიანი მრავლობითის სახელობითში დასმული სახელი აქაც ითანხმებს ზმნას რიცხვში და ავ დაბოლოებას ცვლის • სუფიქსი:

სამნი გვტანიან სხვანიო, ხევს. პოეზ. 2,6 (შდრ. თუშური გვტანვან); ლეკთ უჰერიან მთანია, იქვე 65,19; თითნი ვადაზე ხკრიანო, იქვე 177,11; ჯარნი უღელში ღბიანა, იქვე 206,15;

საძროხეში ვირნ მიბიან, იქვე 414,2; ზედ რო ხკიდიან ლვიანი, კინჯ. 409,34; ზედ ირმის რქანი ხკრიანა, იქვე 390,19; ვისაც ჩოვვის ძველ სცვიანო, ხევს. პოეზ. 609,29 და მისთ.

ამგვარად, აღმოსავლეთ საქართველოს მთის კილოებში — ხევსურულში, თუშურსა და ფშაურში — სხვა კილოთაგან განსხვავებულია მხოლოდ მხოლოდითი რიცხვის მე-3 პირის წარმოება, რომელსაც ავ სუფიქსი დაერთვის, ყველა სხვა შემთხვევაში გვაქვს ი სუფიქსი ქართული ენის დანარჩენი კილოების მსგავსად. კერძოდ, ი სუფიქსიანია: 1) ყოველგვარი ზმნის 1-ლი და მე-2 პირი ორივე რიცხვში (აქვე შემოდის სალიტ. ქართულის ავ და ამ თემისნიშნის ზმნებიც) და 2) მე-3 პირი მრავლობითი რიცხვისა. თუ იმასაც გავიხსენებთ, რომ მხოლოდითი რიცხვის მე-3 პირშიც სამივე კილოში ზოგჯერ ი გვაქვს, მაშინ შეიძლება ითქვას, რომ ი სუფიქსიანი წარმოება სხვა დიალექტების მსგავსად მთის კილოებშიც გაბატონებულია.

IV. სუბიექტური მესამე პირის ნიშანთა განაწილებისათვის ძველ ქართულში

1. სუბიექტური მესამე პირისა და რიცხვის გამოხატვა ძველი ქართულის ძირითადი ნორმების მიხედვით

მესამე სუბიექტური პირისა და რიცხვის აღნიშვნის მიხედვით ძველ ქართულში რამდენადმე განსხვავებული ვითარება არის დაცული, ვიდრე ახალ ქართულში. მესამე სუბიექტური პირი მხოლოდითსა და მრავლობითშიც წარმოდგენილი არის რამდენიმე აფიქსით, რომელთაგან ზოგიერთი ახალ ქართულში აღარ გადმოსულა, დაიკარგა. როგორც ცნობილია, ძველ ქართულში მესამე სუბიექტური პირის ნიშნები მხოლოდითში არის: -ს, -ნ, -დ, -ა, -ო; მრავლობითში: -ენ, -ან, -ნ, -ეს, -ედ სუფიქსები.

მოვიყვანო რამდენიმე ნიმუშს:

ს: რომელი არა შეჰკრებს ჩემ თანა, იგი განაბნევს, მთ. 12,30; რომელი-იგი ჩემსა შემდგომად მოვალს, უძლიერეს არს ჩემსა, მთ. 3,11; არა ხოლო თუ პურითა ცხონდების კაცი, მთ. 4,4.

რომელსა ჰქონდის ღმერთი, სწავლ. 5,3.

უკუეთუ თუალი შენი მარჯუნჳ გაცთუნებდეს შენ, აღმოიღე იგი, მთ. 5,29; რომელი გთხოვდეს შენ, მიეც, მთ. 5,42.

მზმ მისი აღმოავლინის ბოროტა ზედა და კეთილთა, მთ. 5,45; ვჰრქვ ამას: წარვედ! და წარვიდის; და სხუასა: მოვედ! და მოვიდის, მთ. 8,9.

ყოველმან ხემან რომელმან არა გამოიღოს ნაყოფი კეთილი, მოეკუეთოს და ცეცხლსა დაედვას, მთ. 3,10.

მიუღებდეს სასყიდელი მათი, მთ. 6,16.

ა: მოჰვლიდა იესუ ყოველსა მას გალილასა და ასწავებდა შესაკრებელსა შორის მათსა და ახარებდა სახარებასა სასუფეველისასა და განჰკურნებდა ყოველთა მათ სნეულთა, მთ. 4,23.

ვითარცა იხილა იესუ ერი იგი, აღვიდა მათსა და დაჯდა იგი მუნ, მთ. 5,1.

ო: იწყო იესუ სიტყუად მათა იგავით, მთ. 13,3; რომელმან სიტყუად იგი ისმინა და გულისჴმა-ყო და გამოიღო ნაყოფი, მთ. 13,23.

ნ: ყოველი რომელი ითხოვნ — მოიღის, და რომელი ეძიებნ — პოის, და რომელი ირეკნ — განელის, მთ. 7,8C.

ეგრე ბრწყინევდინ ნათელი თქუენი წინაშე კაცთა, მთ. 5,16; ეგრე ნათობდინ ნათელი თქუენი, იქვე C.

რომელმან განუტეოს ცოლი თჳსი, მიეცინ მას განსატევებელი, მთ. 5,31; არამედ იყავნ სიტყუად თქუენი ჰე, ჰე და არა, არა, მთ. 5,37.

ღ: სადაცა-იგი ჰნთიედ, ყდ მუნ არნ, სინ. მრ. 122,7; პირი ზეუმტკმიედ, სახისმეტყ. 241,7.

კილიკი ერთი მცირჲ ქუე წარუგდებიედ, შუშ. 25,11.

ენ: ცოდვილნი ამასვე ჰყოფენ, მთ. 5,46; ბრმანი აღიხილვენ, მთ. 11,5; მოწაფენი შენნი ჰამენ და სუმენ, ლ. 5,33.

ან: მკელობელნი ვლენან, კეთროვანნი განწმდებიან, ... მკუდარნი აღდგებიან, მთ.11,5.

ღმრთისათჳს არას ზრუნვიდიან, სწავლ. 15,14; ძალღნიცა მოვიდოდინ და ჰლომნიედ წუთხსა მისსა, ბოლნ. 68,23.

არცა აღანთიან სანთელი და ქუეშე შედგიან იგი ჴმირსა, მთ. 5,15.

ნ: მაშინ მართალნი გამობრწყინდენ, მთ. 13,43; აღიღებდენ მამასა თქუენსა ზეცათასა, მთ. 5,16; ცანი და ქუეყანად წარჴდენ, მთ. 5,18.

იუნჩებლით საუნჯეთა თქუენტა ცათა შინა..., სადა არცა მპარავთა დათხარონ და განიპარონ იგი, მთ. 6,20.

ეს: გარდამოქდეს წჳმანი, და აღდგეს მდინარენი და ქროდეს ქარნი, მთ. 7,25; მოუქდეს მოწაფენი მისნი, აღადგინეს იგი და ეტყოდეს, მთ. 8,25.

ედ: (ნათესავი ესე) მსგავს არს ყრმათა, რომელნი სხენედ უბანთა ზელა და მოუწოდედ მოყუასთა თჳსთა და ეტყუედ მათ, მთ. 11,16-17.

გიყუარდედ მტერნი თქუენნი, მთ. 5,44.

მიგეტევნედ შენ ცოდვანი შენნი, ლ. 5,20C; იყვნედ წელნი თქუენნი მორტყმულ, ლ. 12,35.

როგორც ვხედავთ, მოსალოდნელი თითო აფიქსის ნაცვლად მხოლოდ ბითსა და მრავლობითში ხუთ-ხუთი აფიქსი არის გამოყენებული.

აღნიშნავენ, რომ მესამე სუბიექტური პირის გამოხატვას ზმნაში თავისებურებები ახასიათებს; მათგან ა. ჩიქობავა ცალკე გამოყოფს სამ თავისებურებას:

1. მესამე სუბიექტური პირი რამდენიმე აფიქსით აღინიშნება მაშინ, როცა პირველსა და მეორე სუბიექტურ პირებში თითო აფიქსია წარმოდგენილი: S_1 — ვ, S_2 — ხ, ან ჰ (ან მისი ბგერინაცვალი ხ); ასევეა ყველა ობიექტურ პირში: O_1 — მ, O_2 — გ, O_3 — ხ ან ჰ (ან მისი ფონეტიკური სახეცვლა ხ). აქვე ნათქვამია, რომ მესამე სუბიექტური პირის აფიქსების ფონეტიკურ ვარიანტებად მიჩნევა ყოველთვის შეუძლებელია.

2. მესამე სუბიექტური პირის ნიშნები სუფიქსებია. ყველა სხვა პირი — სუბიექტისა თუ ობიექტისა — პრეფიქსებით არის აღნიშნული. „პრეფიქსაცია პირის აღნიშვნაში ქართული ზმნის უღვლილების პრინციპია, და ამ პრინციპს არღვევს მესამე სუბიექტური პირის წარმოება“ (ა. ჩიქობავა, 1940, 15).

3. მესამე პირის სუბიექტის ნიშნები ზმნას მხოლოდობითში აქვს, მრავლობითში კი — არა. მესამე სუბიექტური პირის აფიქსები მრავლობითში რიცხვის ნიშნებია, შემდეგ დაეკისრა მათ პირის აღნიშვნა (ა. ჩიქობავა, 1940, 15).

უნდა აღინიშნოს ის გარემოებაც, რომ ყველა სხვა პირის (სუბიექტურისა თუ ობიექტურის) ნიშანი გამოხატავს პირს, რიცხვის აღსანიშ-

ნავად სხვა აფიქსებია გამოყენებული: ენ, თ (ი. და ვ. იმნაიშვილები, 1996, 27).

მესამე სუბიექტური პირის თავისებურებები ამ პირის რაობასთან უნდა იყოს დაკავშირებული. ა. შანიძის მიხედვით, „მესამე პირი არის ფორმა ზმნისა, რომელიც წარმოდგენას გვაძლევს ისეთი ვინმეს ან ისეთი რამის მოქმედების შესახებ, რომელიც (ან რომლებიც) არც მოუბარია და არც მისი მიმართვის საგანი, არამედ სხვა. მოუბარი ადამიანი უბნობის მომენტში უაღრესად მნიშვნელოვანი კატეგორიაა ზმნის სტრუქტურაში — ის გამოსავალია პირთა გაგებისათვის: მოუბარი, რომელიც ითვლება პირველ პირად, განსაზღვრავს მეორეს, ორივენი ერთად კი არკვევენ მესამეს“ (ა. შანიძე, 1973, 168).

ამასთან დაკავშირებით საყურადღებო ჩანს ერთი ფაქტი: სუბიექტისა თუ ობიექტის პირველსა და მეორე პირებს შესაბამისი პირის ნაცვალსახელები შეეფარდება ორივე რიცხვში (მე, შენ, ჩუენ, თქუენ), მესამე პირს „თავისი“ ნაცვალსახელები არ მოეპოვება და იყენებს ჩვენებით ნაცვალსახელებს: ესე, ეგე, იგი, ისი (მრავლობითში: ესენი, ეგენი, იგინი, ისინი), რომელნიც, ჩვეულებრივ, უჩვენებენ, მიუთითებენ საგანს, მაგრამ გარკვეულ შემთხვევებში მესამე პირის აღსანიშნავადაც იხმარებიან. მე, შენ, ჩუენ, თქუენ ნაცვალსახელებს ა. შანიძე „ნამდვილ პირის ნაცვალსახელებს“ უწოდებს, რადგანაც მათთვის ძირითადი პირის წარმოდგენაა (ა. შანიძე, 1973, 42). ამ თავისებურებას ალბათ ის განაპირობებს, რომ „საუბარი ადამიანებს შორის, ანუ პირებს შორის იმართება ჩვეულებრივ“ (იქვე 42). ამიტომ მეტყველების პროცესში, ბუნებრივია, მათ უპირატეს ცენტრალური ადგილი.

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს კიდევ ერთი თავისებურება: მესამე სუბიექტური პირისა და რიცხვის მორფემები განაწილებულია მწკრივთა მიხედვით.

ა. შანიძე წერს: „1-ლი და მე-2 პირი სუბიექტისათვის მუდმივ ერთსა და იმავე ნიშნებს გვიჩვენებს. აქ გარჩევა არ არის არც რიცხვისა და არც მწკრივის მიხედვით. ხოლო მე-3 პირის სუბიექტური ნიშანი სხვადასხვაა არა მარტო მხოლოდობისა და მრავლობითში, არამედ ზოგჯერ აგრეთვე სხვადასხვა მწკრივშიც“ (ა. შანიძე, 1973, 174). ნ. აგრეთვე ა. შანიძე, 1976, 63-64.

ეს თავისებურება შენიშნული აქვთ სხვა მკვლევრებსაც (ი. იმნაიშვილი, 1971, 159-160; ი. და ვ. იმნაიშვილები, 1996, 28-31; ზ. სარჯელაძე, 1997, 75-76 და სხვა).

როგორც ითქვა, მხოლოდით რიცხვში მესამე სუბიექტური პირის მორფემებია: **ხ, ნ, დ, ა, ო**. ამათგან ყველაზე აქტიურია ძველ ქართულში **ხ** სუფიქსი.

მესამე სუბიექტური პირის მორფემათა განაწილება ასეთ სახეს იღებს¹:

მხოლოდითი რიცხვი

- ხ** — ა) აწმყო: წერ-ს (დასწერ-ს), იმაღვი-ს, ჰგონიე-ს.
 ბ) უწვეტ. ხოლმ.: წერდი-ს (დასწერდი-ს), ჰყოფდი-ს.
 გ) I კავშ.: წერდე-ს (დასწერდე-ს), ჰყოფდე-ს.
 დ) ოდ-იან ზმნათა უწვეტ. ხოლმ. და
 I კავშ.: იმაღვო-დი-ს.
 ე) II ხოლმ.: წერი-ს (დაწერი-ს), ყვი-ს.
 ვ) II კავშ.: წერო-ს (დაწერო-ს), ყო-ს.
 ზ) შერეული ხოლმ. და შერეული კავშ.: წეროდი-ს (დაწეროდი-ს), ყ(ვ)ოდი-ს.
 ჟ) I თურმეობითი: უწერიე-ს (დაუწერიე-ს), უყოფიე-ს.
 თ) III ხოლმეობითი: ეწერი-ს (დაეწერი-ს), ეყვი-ს.
 ი) III კავშირებითი: ეწერო-ს (დაეწერო-ს), ეყო-ს.

როგორც ვხედავთ, **ხ** გვხვდება ყველა ხოლმეობითსა (აწმყოს ხოლმეობითის გარდა) და ყველა კავშირებითში, აგრეთვე აწმყოსა და I თურმეობითში.

- ნ** — ა) აწმყოს ხოლმ.: წერ-ნ (დასწერ-ნ), ჰყოფ-ნ.
 ბ) I ბრძ.: წერდი-ნ (დასწერდი-ნ), ჰყოფდი-ნ.
 გ) II ბრძ.: წერე-ნ (დაწერე-ნ), ყავ-ნ (მან იგი).
 დ) I თურმ.: უწერიე-ნ (დაუწერიე-ნ), უყოფიე-ნ.
- დ** — ა) სტატ. ვნ. აწმყო: ჰნთიე-დ, ჰგიე-დ (იგი).
 ბ) I თურმ.: წარუგდებიე-დ (მას იგი).
- ა** — ა) უწვეტელი: წერდ-ა (დასწერდ-ა), ჰყოფდ-ა.
 ბ) წვეტელი: წერ-ა (დაწერ-ა), ჰმნ-ა.
 გ) II თურმეობითი: ეწერ-ა (დაეწერ-ა), ეჰმნ-ა.

¹ ყველაზე სრული სახით **ნ** პირის აფიქსების მწკრივთა მიხედვით განაწილება წარმოდგენილია ი. იმნაიშვილის ნაშრომში (ი. იმნაიშვილი, 1971, 159-160). ჩვენ მას ვიყენებთ.

- ო — ა) წყვეტილი: ყ-ო (ყვ-ა), აქ-ო.
ბ) II თურმ.: ეყ-ო, ექ-ო.

მრავლობითი რიცხვი

ენ, ან, ნ, ეს, ელ

- ენ — აწმყო: წერ-ენ (დასწერ-ენ), ჰყოფ-ენ
- ან — ა) აწმყო: იმაღვი-ან, ჰგონი-ან.
ბ) უწყვეტ. ხოლმ.: წერდი-ან (დასწერდი-ან), ჰყოფდი-ან.
გ) ოდ-იან ზმნათა უწყვეტ. ხოლმ. და
I კავშ.: იმაღლოდი-ან.
დ) II ხოლმ.: წერი-ან (დაწერი-ან), ყვი-ან.
ე) შერეული ხოლმ. და კავშ.: წეროდი-ან (დაწეროდი-ან), ყოდი-ან.
ვ) I თურმ.: უწერი-ან (დაუწერი-ან), უყოფი-ან.
ზ) III ხოლმ.: ეწერნი-ან (დაეწერნი-ან), ეყვნი-ან.
- ნ — ა) I კავშ.: წერდე-ნ (დასწერდე-ნ), ჰყოფდე-ნ.
ბ) II კავშ.: წერო-ნ (დაწერო-ნ), ყო-ნ.
გ) III კავშ.: ეწერნენ- (დაეწერნენ-), ეყვნენ-.
- ეს — ა) უწყვეტ.: წერდ-ეს (დასწერდ-ეს), ჰყოფდ-ეს.
ბ) წყვეტ.: (გარდამ.) წერ-ეს (დაწერ-ეს), ყვ-ეს.
(გარდაუვ.) მივიდ-ეს, განტფ-ეს, მოკუდ-ეს
გ) II თურმ.: (გარდამ.) ეწერნ-ეს (დაეწერნ-ეს), ეყვნ-ეს.
(გარდაუვ.) დაჰმაღვოდ-ეს, მისცემოდ-ეს.
- ელ — ა) აწმყოს ხოლმ.: წერ-ელ (დასწერ-ელ), ჰყოფ-ელ.
ბ) I ბრძ.: წერდ-ელ (დასწერდ-ელ), ჰყოფდ-ელ.
გ) უწყვეტ. ხოლმ.: ზრუნედი-ელ, სციდი-ელ.
დ) II ბრძ.: წერ-ელ (დაწერ-ელ), ყვ-ელ.
ე) II ხოლმ.: მივიდი-ელ, შეიმოსი-ელ.

მესამე სუბიექტური პირის აღნიშვნისას გამოვლენილ ამ მრავალფეროვნებას მათი დიალექტური წარმოშობით ხსნიან (ა. ჩიქობავა, ვ. თოფურია, ბ. ფოჩხუა).

ა. ჩიქობავას ვარაუდით, „წ-ისათვის სხვადასხვა ნიშნების ხმარება მერმინდელი მოვლენაა; თვით ნიშნები -ს, -ა ან სხვადასხვა ფორმაციისა ან სხვადასხვა დიალექტური წრისა“ (ა. ჩიქობავა, 1940, 40).

იგივე აზრი გატარებულია ვ. თოფურიას ნაშრომებშიც (ვ. თოფურია, 1941, 191; ვ. თოფურია, 1942, 496).

ა. ჩიქობავას აზრით, პირის ნიშანთა ს, ნ, ლ თანხმოვნები ისტორიულად გრამატიკული კლასის ნიშნებს უკავშირდება (ა. ჩიქობავა, 1942, 257 და შემდგ.; ნ. აგრეთვე ამ საკითხისადმი მიძღვნილი სხვა ნაშრომები ავტორისა).

ამ თვალსაზრისის იზიარებენ ვ. თოფურია და ბ. ფოჩხუა. ვ. თოფურია წერს: „შენიშნულია, რომ ქართულში ერთისა და იმავე მორფოლოგიური კატეგორიის გამოსახატავად ორი, სამი და მეტი ნიშანი იხმარება. საამისოდ თუნდაც III პირის ფორმები გამოდგება, სადაც III პირის გამომხატველად სამი სუფიქსი გამოდის: -ს, -ა, -ო — ახალ ქართულში, ძველ ქართულში კი ამათ -ნ ბოლოსართიც ერთოდა და გვექნოდა: -ს, -ნ, -ა, -ო“ (ვ. თოფურია, 1953, 520). შემდეგ ავტორი მიუთითებს, რომ მათ გვერდით უდგას -დ და მიიჩნევს, რომ -ს, -ნ, -დ წარმოშობით გრამატიკული კლასის ნიშნებია (იქვე 520; ნ. აგრეთვე ბ. ფოჩხუა, 1961, 60 და შემდგ.).

ბ. ფოჩხუა იმოწმებს ა. ჩიქობავას და ვ. თოფურიას ზემოთ აღნიშნულ ნაშრომებს და წერს: „დამტკიცებულია, რომ სანიათი აფიქსები გარკვეული დიალექტური წრის კუთვნილებაა და წარიანს უპირისპირდება“ (ბ. ფოჩხუა, 1961, 60. ნ. აგრეთვე იქვე 61).

პირის აფიქსთა მრავალფეროვნების ასახსნელად ზოგჯერ მათში ფონეტიკურ ვარიანტებს ხედავენ. რომ სუბ. მესამე პირის აფიქსების ფონეტიკურ ვარიანტებად მიჩნევა ყოველთვის შეუძლებელია, ეს აღნიშნულია (ა. ჩიქობავა), მაგრამ, როგორც ჩანს, მაინც მიაჩნდათ, რომ ზოგ შემთხვევაში (გარკვეული აფიქსების მიმართ) ეს დასაშვებია იყო. იგულისხმება -ენ, -ან-, -ნ სუფიქსები. ერთი ვარაუდის მიხედვით, „მრავლობითობის -ნ ბოლოსართი აშენონ, დაქრან და მსგავს ფორმებში შეკუმშული -ენ ნიშანია“ (ვ. თოფურია, 1953, 520, შნშ.). -ენ სუფიქსისაგან მომდინარედ არის მიჩნეული დანარჩენი წარიანი ვარიანტები სხვა ავტორთა მიერაც (ბ. ფოჩხუა, 1961, 62; ა. შანიძე, 1973, 433; გ. მაჭავარიანი, 1953, 123; გ. როგავა, 1968, 76-77).

ბ. ფოჩხუა წერს: „ჩვენი ვარაუდით, მრავლობითის წარიანი მაწარმოებლებიდან უძველესია ზმნებში წარმოდგენილი -ენ. დანარჩენი წარი-

ანი ვარიანტები მისგან მომდინარეობს: -ან შეიძლება ზანურის (ან ზანურის ტიპის დიალექტური წრის) კუთვნილება იყოს. კავშირებითში წარმოდგენილი -ნ იგივე -ენ სუფიქსია, გარკვეულ გარემოში რედუცირებული და შემდეგ ანალოგიით გავრცელებული (ბ. ფოჩხუა, 1961, 62).

სხვა ნაშრომში -ან სუფიქსს -ენ-ის დისიმილირებულ სახეობად მიიჩნევენ: -ი-ენ → ი-ან (გ. როგავა. 1968, 76-77).

გამოთქმულია ზემოთ აღნიშნულის საწინააღმდეგო თვალსაზრისიც: „-ან სუფიქსი არ არის -ენ-ის ფონეტიკური ვარიანტი, წარმოქმნილი მისი ზმნურ აფიქსად ჩამოყალიბების შემდეგ... იგი არაა ამოსავალი -ან და -ნ სუფიქსებისათვის ზმნურ ფორმებში“ (გ. გოგოლაშვილი, 1977, 218-219).

ავტორი ასაბუთებს ამ შეხედულებას და აღნიშნავს, რომ -ნ სუფიქსი არ არის -ენ-ის რედუცირებული ვარიანტი, „ხმოვანთკომპლექსთა გამარტივება მომდევნო ხმოვნის დაკარგვის გზით არაა დამახასიათებელი... ქართულისათვის“ არც ისტორიულად და არც დღეს (გ. გოგოლაშვილი, 1977, 218). „შეუძლებლად არის მიჩნეული აგრეთვე -ი-ს მეზობლობაში დისიმილაციის გზით -ენ სუფიქსის -ან სუფიქსად ქცევა: ეა → ია „რეგრესულ გავლენაზეა დამყარებული და ხდება ფართო ხმოვნის დაეწროება, რაც კანონზომიერია, ხოლო იე → ია „პროცესის დროს... გავლენა პროგრესულია და ადგილი აქვს ვიწრო ხმოვნის გაფართოებას, რაც არაბუნებრივია ქართულისათვის“ (გ. გოგოლაშვილი, 1977, 218).

ჩვენთვის ეს დებულებები მისაღებია.

როგორც ვნახეთ, სპეციალურ ლიტერატურაში მოცემულია ცდა, რომ მრავლობითის წარიანი მაწარმოებლები ერთ აფიქსამდე იქნეს დაყვანილი.

თუ დავუშვებთ, რომ სუბიექტური მესამე პირის გამოხატვასთან დაკავშირებულ ერთ ათეულ სუფიქსს — ყველას ერთი ფუნქცია, ერთი დანიშნულება ჰქონდა, მაშინ ბუნებრივი იქნება იმის დაშვებაც, რომ ამოსავალი ვითარება ყველა მათგანის არსებობას არ გულისხმობდა, რომ სუფიქსთა სიმრავლეს დიალექტური ან ფონეტიკური საფუძველი უნდა ჰქონოდა. აქედან უნდა მოდიოდეს მათი რაოდენობის „შემცირების“ მოთხოვნილება. ამის გამო ერთი და იმავე თანხმოვნის (ნ-ს) შემცველი სამი აფიქსი ფონეტიკურ ვარიანტებად იქნა მიჩნეული.

ჩვენი ვარაუდით, სუბიექტური მესამე პირის აფიქსებს ყველას თავისი, ერთმანეთისაგან განსხვავებული, ფუნქცია უნდა ჰქონოდათ, რის შესახებაც ქვემოთ იქნება საუბარი.

ლიტერატურაში შენიშნულია, რომ ერთი და იგივე პირის ნიშნები ერთი ტიპის მწკრივთა ჯგუფებში გამოვლინდება. მაგალითად, ვ. თოფურია უტრადლებას აქცევს იმ გარემოებას, რომ -ნ და -ედ ბრძანებითებში გვხვდება, -ენ, -ან — აწმყოსა და კავშირებითების III პირის მრავლობით რიცხვში, -ეს — ნამყოებში (ვ. თოფურია, 1953, 520, 527).

ბ. ფოჩხუა მიუთითებს, რომ -ნ კავშირებითებში იხმარება ორივე სერიაში, -ან — ხოლმეობითებში (უწყვეტ. ხოლმ., II ხოლმეობითი), ხოლო -ეს — თხრობითებში (უწყვეტ., წავეტ.).

-ნ-ს ფუნქციის შესახებ ვ. თოფურია აღნიშნავს, რომ ის „არაა აწმყოს ხოლმეობითის საწარმოებელი ნიშანი, რადგანაც იგი მხოლოდ მესამე პირის ფორმაშია,“ ამასთანავე ის სხვა მწკრივებშიც გვხვდება. ის არც ბრძანებითის ნიშანია, რადგანაც იგი გამოყენებულია არაბრძანებითის მწკრივებშიც. „მაშასადამე, -ნ მხოლოდ მესამე პირის სუბიექტის ნიშანია“ (ვ. თოფურია, 1953, 521).

იგივე აზრი, ბუნებრივია, მეორდება დასკვნაშიც, სადაც შვ-ის ყველა აფიქსი ივარაუდება: „ერთი მოვლენის გამოსახატავად გამოყენებული იყო ერთი და იმავე ფუნქციის სხვადასხვა ნიშანი. მაშასადამე, გვექონდა ერთი შინაარსის, ერთი მნიშვნელობის სხვადასხვა ფორმა, მრავალფორმა“ (ვ. თოფურია, 1953, 527. დაყოფა ავტორისა).

მწკრივის საკითხთან დაკავშირებით ვ. თოფურია აღნიშნავს, რომ „მწკრივის საწარმოებელ ნიშნებად მიჩნეული სუფიქსები (-ა, -ე, -ო, -ი ...) დროის, კილოსა და ჯერობის საწარმოებელი აფიქსებია“ (ვ. თოფურია, 1956; ვიმოწმებთ გ. გოგოლაშვილის ნაშრომის მიხედვით, 1984, 7).

წარმოდგენილ თვალსაზრისს ეთანხმება ბ. ფოჩხუაც. ის წერს: „-ან ხოლმეობითებში გვხვდება, მაგრამ აუცილებლობით არაა დაკავშირებული ამ ფორმებთან, რაკი ხოლმეობითობის გამოსახატავად საგანგებო სუფიქსი უკვე არსებობს და რაკი -ან გვხვდება არახოლმეობითებშიც“ (ბ. ფოჩხუა, 1961, 57).

შემდეგ ავტორი კავშირებითების -ნ-ს ეხება:

„ეგვევ ითქმის -ნ'ს შესახებ კავშირებითებში: მართალია, -ნ მხოლოდ კავშირებითებში გვხვდება, მაგრამ კავშირებითობა ამ ფორმებში უკვე მოცემულია სხვა სუფიქსით“ (ბ. ფოჩხუა, 1961, 57). ცოტა ქვემოთ კი ნათქვამია: „რაკი კავშირებითობის საგანგებო აფიქსი არსებობს, გაუმართლებელია საგანგებო, კავშირებითათვის განკუთვნილი მრავლობითობის ნიშნის არსებობა“ (ბ. ფოჩხუა, 1961, 61). ავტორი გულისხმობს კავშირებითის -ე სუფიქსს.

ჩვენი ვარაუდით, -ა, -ე, -ო, -ი და მისთ. დროს, კილოსა და ჭერობას არ უნდა გამოსატყვედნენ. -ე რომ კილოზე მიუთითებდეს, ის არ უნდა გვქონდეს სხვადასხვა დროისა და კილოს ფორმებში. როგორც ცნობილია, -ე იხმარება არა მხოლოდ კავშირებითი კილოს ფორმებში, არამედ თხრობითისაშიც; ამასთანავე, -ე თხრობითი კილოს რამდენიმე მწკრივში გვხვდება ძველ ქართულში: უწყვეტელში, წყვეტილსა და II თურმეობითში. -ი გვხვდება როგორც ხოლმეობითებში, ისე კავშირებითში (-ოდ-იან ზმნათა I კავშირებითში, შერეულ კავშირებითში); თუმცა ამ შემთხვევაში საფიქრებელია, რომ კავშირებითი ხოლმეობითის ფორმებს სესხულობს: -ოდ-იან ზმნათა I კავშირებითი უწყვეტლის ხოლმეობითის ფორმებს ემთხვევა, ხოლო შერეული კავშირებითი — შერეული ხოლმეობითისას.

-ა, -ე, -ო, -ი მწკრივის ნიშნებია, მწკრივის ფუძეს აწარმოებს, ამიტომ ჩვეულებრივ წარმოდგენილია მწკრივის ყველა ფორმაში, თუ ფონეტიკური მიზეზით არ არის დაკარგული.

ქართველურ ენებში პირისა და რიცხვის გამოხატვის საკითხს მიეძღვნა ა. ონიანის სპეციალური მონოგრაფია (ა. ონიანი, 1978). სუბიექტური მესამე პირისა და რიცხვის სუფიქსთა განაწილებისა და თავდაპირველი ფუნქციების შესახებ ა. ონიანი წერს: „პირის მორფემის ალომორფთა განაწილება შეპირობებულია არა ფონოლოგიურად, არამედ — მორფოლოგიურად. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, აღნიშნულ ალომორფთა გამოვლენას განაპირობებს არა ფონოლოგიური გარემოცვა, არამედ რომელიმე მორფოლოგიური კატეგორია (მწკრივი, კილო, გვარი...)“ (ა. ონიანი, 1978, 170).

იქვე ავტორი განაგრძობს: „ფაქტობრივ ასეთივეა ვითარება ძველ ქართულშიც: S₃ მორფემის I-სი, I-აი, (I-ოი), I-ნი, I-დი ალომორფების განაწილება მორფოლოგიურ პრინციპს ემყარება“ (იქვე 170).

სხვა ადგილას იმავე ნაშრომში ნათქვამია: „მესამე სავალდებულო პირის მორფემის გამოვლენას განაპირობებს კილო, მწკრივი, დრო, გვა-

რი. ეს კი საფუძველს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ის სუფიქსები, რომლებიც ამჟამად *სვ* მორფემაში ერთიანდებიან, ისტორიულად ზემოაღნიშნულ კატეგორიათა (ან მათი ნაწილის) მიხედვით დაპირისპირებას გამოხატავდნენ (ა. ონიანი, 1978, 171). სანიმუშოდ დასახელებულია -ს, რომელიც, ავტორის აზრით, „ისტორიულად კავშირებითის მორფემის შემადგენელი ელემენტი იყო, მისი *სვ* მორფემის წარმომადგენლად ქცევა კი შედარებით გვიანდელი მოვლენაა“ (იქვე 172).

იმის შესახებ, თუ კონკრეტულად როგორი იყო სუბიექტური მესამე პირის აფიქსთა განაწილება, ავტორი წარმოგვიდგენს ი. იმნაიშვილის მიერ მოცემულ სქემას სათანადო მითითებით.

ჩვენ ვიზიარებთ ამ შეხედულებას. ჩვენი დაკვირვებითაც, სუბიექტური მესამე პირის აფიქსთა განაწილება დაკავშირებული უნდა იყოს დროის, კილოსა და ჭეორობის (გზისობის) გამოხატვასთან. ხოლო რადგანაც ეს ზმნური კატეგორიები აუცილებლად მონაწილეობენ ამა თუ იმ მწკრივის ფორმათა ჩამოყალიბებაში, პირის ნიშნების განაწილება მწკრივთა მიხედვითაც ხდება.

რაც შეეხება გვარს, ძველ ქართულში თითქოს არ ჩანს მისი მონაწილეობა ამ პროცესში. ჩვეულებრივ, მოქმედებითსა და შესაბამის ვნებითს ამა თუ იმ მწკრივში ერთი და იგივე ნიშანი აქვს: აღიდებ-ს — იდიდები-ს, განჰკურნებ-ს — განიკურნები-ს... ასევე: აღიდ-ა — იდიდ-ა, განკურნ-ა — განიკურნ-ა... ს-ა მონაცვლეობა, რომელიც ვნებითში გვხვდება (იდიდები-ს > იდიდება, განიკურნები-ს > განიკურნება...), გვიანდელია. ამ საკითხს ცოტა ქვემოთ კვლავ დავუბრუნდებით.

სვ პირის ნიშნების ფუნქციებზე მსჯელობის დროს მხოლოდობისა და მრავლობითის აფიქსებს ცალ-ცალკე განიხილავენ და ლაპარაკობენ სისტემის ხარვეზებზე. მიუთითებენ, რომ -ნ კავშირებითებში გვხვდება (I და II კავშ.), -ან — ხოლმეობითებში (დასახელებულია: ნამყო უწყვეტ. ხოლმ., ნამყო ხოლმ.), -ეს — თხრობითებში (ნამყო უწყვეტ., ნამყო წყვეტ.), „მაგრამ ამ სისტემას რიგი ხარვეზები აქვს: აქ არ თავსდება -ენ სუფიქსი... -ან ხოლმეობითებში გვხვდება, მაგრამ აუცილებლობით არაა დაკავშირებული ამ ფორმებთან... რაკი -ან გვხვდება არა-ხოლმეობითებშიც“ (ბ. ფოჩხუა, 1961, 57). იგულისხმება აწმყო და, შესაბამისად, I თურმეობითი.

მხოლოდობისა და მრავლობითში გამოვლენილ პირის აფიქსებს თუ ცალ-ცალკე განვიხილავთ, მათი ფუნქციების მიკვლევა გაჭირდება. ეს

განსაკუთრებით ითქმის მხოლოდითი რიცხვის შესახებ, სადაც ერთი და იგივე ს აფიქსი სხვადასხვა დაჯგუფებაში მონაწილეობს და მისთვის მხოლოდ ერთი ფუნქციის დაკისრება შეუძლებელი ჩანს. საფიქრებელია, რომ მხოლოდითისა და მრავლობითის აფიქსები გაგებული იყო როგორც ერთი მთლიანი ოდენობა, როგორც ეს გვხვდება სხვა პირთა გამოხატვის დროს. ამიტომ გაცილებით უფრო ნათელი იქნება ამოსავალი ვითარება იმ შემთხვევაში, თუ სუბიექტური მესამე პირის მხოლოდითისა და მრავლობითის აფიქსებს დავეწვილებთ მათი გამოყენების შესაბამისად. ვიღებთ ასეთ სქემას:

- ს — ენ (ან) გვხვდება ა) აწმყოსა და ბ) I თურმეობითში.
 ს — ან — ხოლმეობითებში (აწმყოს ხოლმეობითის გარდა):
 ა) უწყვეტლის ხოლმეობითში,
 ბ) II ხოლმეობითში,
 გ) შერეულ ხოლმეობითსა და
 დ) III ხოლმეობითში.
 ს — ნ — ა) I კავშირებითში, ბ) II კავშირებითსა და
 გ) III კავშირებითში. გამონაკლისს წარმოადგენს -ოდ-იან ზმნათა I კავშირებითი, რომელიც ამავე ზმნათა უწყვეტლის ხოლმეობითის ფორმებს იყენებს.
 ა (ო) — ეს — ა) უწყვეტელში, ბ) წვეტილსა და გ) II თურმეობითში. -ო ენაცვლება -ა-ს წვეტილსა და II თურმეობითში; უწყვეტელში არ გვხვდება.
 ნ — ედ — ა) აწმყოს ხოლმეობითში, ბ) I ბრძანებითსა და II ბრძანებითში.

ზემოთ წარმოდგენილი სქემა ასახავს ძველი ქართული ენის ნორმებს. იშვიათი ფორმების შესახებ ცალკე იქნება საუბარი.

ამ სქემის მიხედვით კარგად ჩანს, რომ მხოლოდით-მრავლობითის თითოეული წყვილი განაწილებულია მწკრივში შემავალი კატეგორიების — პირის, რიცხვის, დროის, კილოსა და ჯერობის მიხედვით. თითოეული წყვილი გვხვდება მწკრივთა ჯგუფებში, რომელთაც აერთიანებს დრო, კილო ან ჯერობა:

ს — ან ხოლმეობითებში იხმარება, ს — ნ — კავშირებითებში, ა (ო) — ეს — წარსული დროის გამომხატველ მწკრივებში, ს — ენ (ან) — ახლანდელი დროის ფორმებში.

აწმყო თითქოს განცალკევებით დგას. სხვა პირის ნიშანთაგან თითოეული, როგორც ვნახეთ, რამდენიმე მწკრივში გვხვდება: ხოლმეობითებში, კავშირებითებში, წარსული დროის მწკრივებში... ეს იმიტომ ხდება, რომ ახლანდელი დროის გამოსახატავად ქართულში მხოლოდ ეს ერთი მწკრივი არსებობს და, ბუნებრივია, თუ მას საკუთარი, განსხვავებული აფიქსები აქვს. აწმყოს გვერდით უდგას მხოლოდ | თურმეობითი, ისიც ნაწილობრივ, რადგან მრავლობითში მოსალოდნელი ენ | თურმეობითში თითქმის არ გვხვდება, მხოლოდ ან იხმარება, თუმცა ისტორიულად ეს ორი მწკრივი ერთი და იმავე ფორმებისაგან მომდინარეობს და ენ სუფიქსი | თურმეობითშიც უნდა გვქონოდა.

ჩვეულებრივ, დროს, კილოსა და ჭერობის მიხედვით განსხვავებულ მწკრივთა ჯგუფებს თითო აფიქსი აქვთ მხოლობითსა და მრავლობითში. განსხვავებულია ორი წყვილი, სადაც მხოლობითსა ან მრავლობითში ერთის მაგიერ ორი ნიშანია წარმოდგენილი. ერთი მათგანი არის აწმყოს ს — ენ (ან), ხოლო მეორე — წარსული დროის მწკრივთა ა (ო) — ეს. საფიქრებელია, რომ ამ შემთხვევებში მეორეულ ვითარებასთან გვაქვს საქმე. არაპირდაპირ მათ მეორეულობაზე ისიც მიუთითებს, რომ ერთ შემთხვევაში მხოლობით რიცხვშია წარმოდგენილი ორი აფიქსი ერთის ადგილას, მეორე შემთხვევაში კი — მრავლობითში.

ახალი ქართულის მიხედვით აწმყოს მხოლობითის მესამე პირშიც გამოიყოფა ორი სუფიქსი — ს და ა, მაგრამ, როგორც ცნობილია, ძველ ქართულში ახლანდელი დროის ფორმებში ა სუფიქსი ინოვაციაა და მხოლოდ იშვიათად შეიძლება შეგვხვდეს ჩანასახის სახით (ლ. ბარამიძე, 1964, 112; ა. ონიანი, 1978, 67; 175).

საზოგადოდ, უნდა ითქვას, რომ ვნებითებში მწკრივთა მიხედვით 36 პირის იგივე აფიქსები გვხვდება, რაც შესაბამის მოქმედებითშია. მაგალითად, წვეტილის ფორმებში ასეთი სურათია:

მოქმ.	ვნებ.	მოქმ.	ვნებ.
აღჰმართა	აღემართა	აღამაღლა	აღმაღლდა
დაჰბადა	დაებადა	განაგრილა	განგრილდა
აღასრულა	აღესრულა	განამართლა	განმართლდა
განჰმზადა	განემზადა	დააბრკოლა	დაბრკოლდა

*	*	*	*
განბანა	განიბანა	გამოაცხადა	გამოცხადნა
განყიდა	განიყიდა	განადიდა	განდიდნა
დასაჯა	დაისაჯა	განალალა	განლალნა
აღძრა	აღიძრა	განამტკიცა	განმტკიცნა
მოკლა	მოიკლა		

გამონაკლისია უნიშნო ვნებითი, რომელსაც ცალკე შევხებით.

როგორც ზემოთ ითქვა, **ენ / ან** სუფიქსების შესახებ ვარაუდობენ, რომ მათი გამოვლინება ფონოლოგიური პოზიციით არის შეპირობებული: **ან** გვხვდება ძირითადად **ი-ს** მომდევნო პოზიციაში.

გ. მაჭავარიანი აღნიშნავდა, რომ „ეს ფორმანტები (**ენ / ან**) ერთიმეორის ფონეტიკური ვარიანტები ჩანან“ (გ. მაჭავარიანი, 1953, 123).

გ. როგავას ვარაუდით, **ენ > ან-ს** წინამავალ **ი-ს**თან მეზობლობაში (გ. როგავა, 1968, 76-77). ამ ახსნას იზიარებს ა. ონიანი. ჩვენი აზრით, საკითხი შეიძლება სხვაგვარად დაისვას: ხომ არ არის **-ან** გადმოსული II ხოლმეობითიდან? გავიხსენოთ **პრქჟან**, **იციან**, **უწყიან** ფორმები, რომლებიც წარმოშობით II ხოლმეობითია და უძველეს ძეგლებშივე გვხვდებიან აწმყოს მნიშვნელობით (ა. ჩიქობავა).

ეს ზმნები განცალკევებული არ ჩანან, მათ გვერდით უდგას **ე. წ. ი** თემისნიშნის ზმნები, რომელთა აწმყო და II ხოლმეობითი ემთხვევა ერთმანეთს და რომელთაც ეს დამთხვევა ზოგჯერ აცილებული აქვთ ფუძის კუმშვა-უკუმშველობით, თუ ფუძე კუმშვადია (ზრდის — ზარდის...) (ა. ჩიქობავა).

ძველ ქართულში ასეთი ზმნებია: გვის, გამოჰგვის; გზავნის, წარჰზავნის; წარჰგრაგნის, განსდევნის; ზრდის, გამოზრდის; თხრის, დათხრის, მოთხრის; მოჰმარგლის; (პ)მკის, მო(პ)მკის; (პ)მწყისის, და(პ)მწყისის; განჰყუნის, რცხის, განჰრცხის; სჯის (შჯის), განსჯის, დასჯის; ყრის, გარდაჰყრის, შთაჰყრის; განსცდის, გამოსცდის; იცობნის, აღმოიციობნის (ეჭ. დღ. 98,26); აღსცრის, ჭრის, აღჭრის, დაჭრის; განჯდის, გარდაიჯდის, მიჰჯდის (მიგუჟდიდეს, სწავლ. 28, 10), იჯსნის, განჰჯსნის, გამოიჯსნის, გარდამოჰჯსნის, დაჰჯსნის, იჯმნის...

შეიძლება ვიფიქროთ, რომ აწმყოში **-ან** სუფიქსი გავრცელდა ამ ტიპის ფორმათა ანალოგიით.

როგორც ითქვა, წყვეტილის მხოლობითის მესამე პირშიც ერთი ფუნქციით გამოყენებული ორი აფიქსი ენაცვლება ერთმანეთს: **ა** და **აჲ**.

მათი ისტორიული ურთიერთობისა და ფონოლოგიური პოზიციის შესახებ მრავალ ნაშრომში არის საუბარი. გამოთქმულია ორი განსხვავებული შეხედულება. მკვლევართა დიდი ნაწილის ვარაუდით, ქართული ენის აფიქსალურ მორფემათა **ო**, მათ შორის სუბიექტური მესამე პირის **ო** სუფიქსიც, მეორეულია და მიღებულია ფონეტიკურ ნიადაგზე: **ჟა / ვა > ო**. ასევე **ჟე / ვე > ო** (H. Я. Mapp, 1925, 188-189; G. Deeters, 1930, 106-107, 218, 231; ა. ჩიქობავა, 1940, 14; ა. ჩიქობავა, 1950, 53; ეკ. ოსიძე, 1963, 16-18; თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, 1965, 43-45; გ. გოგოლაშვილი, 1984, 41-47, 53 და შემდგ.).

ა. ონიანი აღნიშნავს, რომ „წვეტილის მწკრივში **ია** და **იო** ალომორფთა განაწილებას მორფონოლოგიური საფუძველი უდევს“ (ა. ონიანი, 1978, 61).

მეორე მოსაზრების მიხედვით, „**ო** ალომორფი **სვ** პირისა ფონოლოგიურად შეპირობებული არაა ძველ ქართულში“ (ბ. გიგინეიშვილი, ზ. სარჯველაძე, 1973, 80). „ძველი ქართულის დონეზე **ვა / ვე ჟა / ჟე ~ ო** მორფოფონემატური მონაცვლეობა გამოირიცხება. V-XI საუკუნეების ქართულ ტექსტებში ამგვარი მონაცვლეობის არც ერთი შემთხვევა არ დასტურდება“ (ბ. გიგინეიშვილი, ზ. სარჯველაძე, 1973, 75).

რა შეიძლება ითქვას ამასთან დაკავშირებით? **ა (ო)** — ეს წარსული დროის ერთგზის ფორმებთან გვხვდება მხოლოდ (ახლანდელი დროის ფორმებში **ა-ს** გამოყენება, როგორც ითქვა, მეორეულია). ასეთია უწვეტელი, წვეტილი და II თურმეობითი. ეს უკანასკნელი წვეტილისაგან მომდინარეობს და ფორმალურად მას იმეორებს. მაშასადამე, ერთგზისი წარსული დროის გამოსახატავად ორი მოდელი არსებობს — უწვეტლისა და წვეტილისა. ამათგან უწვეტელი მხოლოდ **ა** სუფიქსს იყენებს **სვ** პირის მხოლოდით რიცხვში, წვეტილი კი — **ა-სთან** ერთად **ო** სუფიქსსაც. ჩვენი ვარაუდით, უწვეტელში შენარჩუნებულია უძველესი ვითარება, წვეტილში კი ფონეტიკური პროცესების შედეგად სურათი შეიცვალა. მიზეზი ის უნდა იყოს, რომ უწვეტელში **სვ** პირის **ა** სუფიქსი ყოველთვის მოსდევს უწვეტლის (-დ, -ოდ) სავრცობის დთანბოვანს, რამაც ხელი შეუწყო მის უცვლელად შენარჩუნებას. ეს გარემოება, ვფიქრობთ, მიუთითებს ამოსავალ ვითარებაზე — წვეტილშიაც მხოლოდ **-ა** უნდა გვქონოდა.

-ა სუფიქსის სასარგებლოდ შეიძლება მივიჩნიოთ კიდევ ერთი გარემოება: პირდაპირი ობიექტის მრავლობითის **ენ / ნ** აფიქსიან ფორმებში

სვ პირის ნიშნად მხოლოდ -ა გვხვდება, რომელიც ენაცვლება მხოლობითი რიცხვის -ო სუფიქსსაც (ა. ჩიქობავა):

განაგ-ო	—	განაგნ-ა
ალავს-ო	—	ალავსნ-ა
შეამკ-ო	—	შეამკვნ-ა
შეიტკბო	—	შეიტკბნ-ა
განაჰმ-ო	—	განაჰმნ-ა და მისთ.

ამ მოვლენასთან დაკავშირებით შეიძლება დავსვათ ასეთი კითხვა: თუ -ო ამოსავალში ივარაუდება, რა შეიძლება იყოს მისი -ა სუფიქსით შეცვლის მიზეზი? ამ კითხვის პასუხი არ ჩანს.

საყურადღებოა ისიც, რომ -ა „წყვეტილის მწკრივის უდიდეს ნაწილში“ იხმარება (ა. ონიანი, 1978, 68). -ო ძირითადად გვხვდება ობ, ოფ თემისნიშნაან ზმნებში, იშვიათად ებ და ავ თემისნიშნაანებში.

მოვიყვანო რამდენიმე მაგალითს ობ თემისნიშნაანთაგან:

ალიმსთობს — ალიმსთო

განჰგმობს — განგმო (= გაკიცხა)

განაგრძობს — განაგრძო (სიტყუად)

განამკნობს — განამკნო (მ. სწ. 207,21)

განალმრთობს — განალმრთო (ერთმან განალმრთო... მეორე იგი განილმრთო, ი. აბულაძე, ლექსიკონი).

განაწყობს — განაწყო (გული განაწყო, ო, ოვსე 12,14; ჩვეულებრივ გვხვდება: გული განიწყო).

დაავლტობს — დაავლტო (მაქმაჲ წყალსა, ო, IV მეფ. 8,15).

დაალრმობს — დაალრმო (ლ. 6,48).

აშთობს, შეაშთობს — შეაშთო, შეიშთო (იგი).

შეამკობს — შეამკო, შეიმკო (იგი) და მისთ.

ამასთან დაკავშირებით ყურადღებას იქცევს რამდენიმე გარემოება, რომლებიც, ჩვენი აზრით, პირდაპირ თუ არაპირდაპირ მიუთითებენ, რომ პირველადი უნდა იყოს მესამე სუბიექტური პირის -ა სუფიქსი, ხოლო -ო მისგან მიღებული ფონეტიკურ ნიადაგზე.

A. -ა-სა და -ო-ს მონაცვლეობა ძველ ქართულში

ობ-იან ზმნებს ახალ ქართულში თითქმის ყოველთვის -ო სუფიქსი მოუდის წყვეტილის სვ პირში. ძველ ქართულში -ობ-იან ზმნათა ერთ ნაწილს სვ პირის აღსანიშნავად შემორჩენილი აქვს -ა სუფიქსი, რო-

მელსაც ახ. ქართულში ჩვეულებრივ —ო ცვლის. ა-ო ზოგჯერ ძველ ქართულშივე გვხვდება. მაგალითად:

1. გარდამოიჭრობნ, O — გარდამოიჭრა, მსჯ. 5,28G.

2. აგრძნობს (ნუ აგრძნობნ მარცხენე შენი, მთ. 6,3) — აგრძნა, ლ. 23,7C; მრ. 7,24DE. შდრ.: ახ. ქართ. იგრძნო.

3. დაასობს (დაასობდეს... მანასა, რიფს. 177,4 — დაასვა (მანად, მსჯ. 4,21); აღსობა — აღესვა (მას ჩნდმ, Sin. — 8,367v). შდრ.: ახ. ქართ. ჩაესო.

4. აზმნობს (აზმნობდეს მოკლვად ჩემდა, საქმე მოც. 26,21 — აზმნა (ბაგინსაცა აზმნა (აზმნო ღღო) შეგინებად, საქმე მოც. 24,6; შდრ.: აზმნო უკუე ებისკოპოსმან, ესმა რად ესე, მ. ცხ. 415r).

5. მიყრდნობა (მინდობად მსგავს არს მიყრდნობასა, მ. სწ. 188,18) — მიყრდნა ყურესა ერთსა, შუშ. II, გვ. 13. შდრ.: ახ. ქართ. მიყრდნო.

6. უთხრობს (ნუვის უთხრობ, მთ. 8, 4) — უთხრა (მეფესა, საქმე მოც. 25,14).

7. მოთხრობად (ენება მითხრობად, უდაბ. 247,6-7) — მომითხრა ჩუენ მამამან ესაია, მ. ცხ. 17r; მოგუეთხრა ჯსნად მათი, უდაბ. 147,7; არა თუ ვისგან ეთხრა, უდაბ. 182,32. შდრ. ახ. ქართ. მომითხო.

8. იპყრობს (იპყრობენ ქუეყანასა, O, იგავ. სოლ. 8,16) — იპყრა კარიოთი, იერემ. 48,41 (ილ. აბულაძე, ლექსიკონი);

უპყრობს — უპყრა ჰელი მისი, მრ. 9,27;

გამოიპყრობს — გამოიპყრა, IV მეფ. 16,9;

დაიპყრობს — დაიპყრა აზოტმ, O, ეს. 20,1;

ფერვის დაპყრობა (= დადგომა) — ფერვი დაიპყრა იესუ, მრ. 10,49;

მიპყრობა — მიუპყრა მათ ფასი, საქმე მოც. 8,18;

ყურის მიპყრობა — ყური მიუპყრა, O, ნეემ. 8,3;

შეპყრობა — შეიპყრა ფერვი მათი, ფს. 9,16;

წარპყრობა — წარუპყრა ქელი თჳსი, პავლე მოც. 53,8.

9. შებრკულობა (= დაბრკოლება; შეუბრკულობ, რომელნი ვიდოდინა გზასა, მ. ცხ. 403r — შეუბრკუმა მას და შთამოიჭრა ქუეყანად, ლიმ. 101,28. შდრ.: უბრკუმო მონასა, უდაბ. 171,5.

10. ცნობა — ცნა იესუ, მთ. 12,25C; მრ. 2,8C; ესელა თუმცა მეცნა, შუშ. X, გვ. 22; უკუეთუმცა გეცნა, მთ. 12,7; ლ. 19,42;

იცნობს — გიცნა, ი. 17,25; იცნა, მრ. 9,30C; ი. 1,10.

11. შობა — შობს — შვა; წარმოშობს — წარმოშვა.

თითქმის ყველა ამ ზმნას ახალ ქართულში **შვ** პირის ნიშნად -**ო** აქვს, გამონაკლისია „შვა“, „უთხრა“, რომელთაც დღემდე შეინარჩუნეს -**ა**. თუმცა „თხრობა“ ზმნის ზმნისწინიან ფორმებში -**ო** დამკვიდრდა უკვე: მომითხრო, მიუთხრო.

B. -ობ-იანი მოქმედებითი და -ებ ვნებითი

როგორც ცნობილია, ქართულში დინამიკური ვნებითი წარმოშობით დაკავშირებულია მოქმედებითი გვარის ფორმებთან. მიაჩნიათ, რომ ვნებითი გვარის ფორმები არის მობრუნებული სახე მოქმედებითისა (ა. შანიძე, 1973, § 346). ამიტომ ვნებითს არ გააჩნია საკუთარი ფუძე, ისეთი, რომელიც მოქმედებითისაგან განსხვავებული იქნებოდა. ვნებითში გამეორებულია იგივე თემის ნიშანი, რაც შესაბამის მოქმედებითში გვხვდება (ა. შანიძე, 1973, § 366; ლ. ბარამიძე, 1976, 79-80). ვნებითისა და მოქმედებითის თემათა ეს სიახლოვე უფრო კარგად დაცულია ძველ ქართულში. ახალ ქართულში უნიფიკაციის ტენდენციის გამო ვნებითში ზოგჯერ სურათი შეცვლილია (ლ. ბარამიძე, 1976, 79 და შემდგ.). -**ობ** თემისნიშნისანი მოქმედებითის შესაბამის ვნებითშიც ჩვეულებრივ იგივე თემატური აფიქსი იხმარება: ჰგმ-ობს — იგმ-ობის, დაათრ-ობს — დაითრ-ობის, დაალტ-ობს — დაილტ-ობის, შეიპყრ-ობს — შეიპყრ-ობის, მოგუთხრ-ობს — მოგუთხრ-ობის, შეუნდ-ობს — შეუნდ-ობის, მიაყრდნ-ობს — მიეყრდნობის და მისთ.

მაგრამ გვაქვს ამ წესიდან სხვადასხვანაირი გადახრაც: 1) ერთსა და იმავე სიტყვაში მოსალოდნელი **ობ** დაბოლოებიანი ვნებითის გვერდით **ებ** თემისნიშნისანიც გვხვდება. მაგალითად:

ჰგმობს:	იგმობის,	იგმების.
დაათრობს:	დაითრობის,	დაითრვების.
დაალტობს:	დაილტობის,	(და)ივლტების.
მიაყრდნობს:	მიეყრდნობის,	მიეყრდნების.

2) ხშირ შემთხვევაში (ჩვენი მასალის მიხედვით) ვნებითში მხოლოდ **ებ** გვაქვს, **ობ** თითქოს არ ჩანს:

ამკობს: იმკების (O, ზირ. 40,3).

შეამკობს: შეიმკვების (სინ. მრ. 191,18; H — 622,8v).

მიანდობს¹: მიენდებების (მამ. სწ. 304,27; 287,1).

შეაშთობს: შეიშთებების (ნუ შეიშთებებით, მამ. სწავ. 189,26; ასევე: იქვე 140,11; მრ. 5,13C; ლიმ. 111,21).

მოსპობს: მოისპების (მოვისპები მე, იობ. 17,1).

შობს: იშვების (იობ. 5,7; სინ. მრ. 31,18 და მისთ.)

წყობა (შებმა, ბრძოლა; ჯმაჲ წყობათაჲ, მთ. 24,6): ეწყვების (ბევრითა განზრახვითა ეწყვებოდა მათ, სინ. მრ. 117,38).

მიყრდნობა: მიეყრდნების (და კედელსა თვნიერ ბერთაჲსა არავინ მიეყრდნებოდა, ხანძთ., თ. 17, გვ. 266,5)².

ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ „მოყვანილ ზმნათა ობ მეორეულია თვით მოქმედებითში. მისი წინამორბედი უნდა იყოს ებ, რომელიც ვ-სთან ურთიერთობაში გვაძლევს ობ-ს“ (ლ. ბარამიძე, 1976, 91)³.

იქვე ნათქვამია: „ვნებითის ჩვენება ამ შემთხვევაში მოქმედებითის ფორმათა ისტორიას გვითვალისწინებს; მასში უფრო ძველი ვითარებაა დაცული. ობ-იანი ზმნების ვნებითში ობ-ის გვერდით ებ-ის გამოყენება ამ თემის ნიშანთა უბრალო მონაცვლეობა არ უნდა იყოს და არც ვნებითში ებ-ი დაბოლოებაზე გადასვლის ტენდენციის გამოხატულება. ახალ ქართულში ებ ვნებითის ყველაზე გავრცელებული აფიქსია, მაგრამ ობ-იან ზმნებთან ის არ გვაქვს. ამასთან ებ გზას იკაფავს ვნებითებში არა მონაცვლეობის საშუალებით, არამედ ისე, რომ ძველ აფიქსს მიერთვის (შდრ. იპყრობებოდა)“ (ლ. ბარამიძე, 1976, 91).

ვფიქრობთ, რომ ეს ცვლილება თემის ნიშანში უშუალო კავშირშია S₃ პირის გამოხატვაში მომხდარ ცვლილებასთან: ორივე შემთხვევაში ერთი ტიპის ფონეტიკურ გარემოცვაში ვიღებთ -ო-ს; ერთ შემთხვევაში ო თემის ნიშნის ნაწილია, მეორე შემთხვევაში — S₃ პირის მორფემის ალომორფი. თუ თემის ნიშანში დასაშვებად მივიჩნევთ ვე > ო პროცესს, ის ასევე დასაშვები (შესაძლებელი) იქნება იმავე ფუძეში მეორე შემთხვევაშიც: ვა > ო.

¹ უაღრესად საინტერესოა, რომ ებ ამ ზმნის ვნებითში გვხვდება ილია ჭავჭავაძის ცნობილ ლექსში: „არ გიმტყუნებენ შენა, თუკი მათ მიენდები“ (< მიენდები).

² ნახე აგრეთვე: ლ. ბარამიძე, 1976, 89-91.

³ იქვე მითითებულია, რომ „თითქმის ყველა ამ ზმნის ფუძეში თავს იჩენს ვ, რომელიც შეკუმშული თემის ნიშანი უნდა იყოს“ (ლ. ბარამიძე, 1976, 91).

С. აჲ პირის ნიშანი უნიშნო ვნებითისა და მისი შესაბამისი მოქმედებითის წყვეტილში

როგორც ზემოთ ითქვა (გვ. 92), წყვეტილის აჲ პირში ვნებითს იგივე პირის ნიშანი აქვს, რაც შესაბამის მოქმედებითს: თუ მოქმედებითში — ა სუფიქსია, ვნებითსაც —ა აქვს, თუ — -ო, ვნებითსაც —ო ექნება. ეს წესი დარღვეულია უნიშნო ვნებითებში, რომელთაც წყვეტილში მხოლოდ —ა სუფიქსი ახასიათებს; მაგ.: განტფა, დალბა, განჰკრთა, განსცხრა, დაჰნა და სხვა. უნიშნო ვნებითის შესატყვისი მოქმედებითიც თავისებურია, მოქმედებითისა და ვნებითის ფორმოზრივი მიმართება არ არის ისეთი, როგორიც გვხვდება პრეფიქსიანსა და სუფიქსიანებში. ვგულისხმობთ ამ უკანასკნელ შემთხვევებში მოქმედებითისა და ვნებითის ფუძეთა თანხვედრას: როგორც ითქვა, ჩვეულებრივ ვნებითში იგივე თემის ნიშნები გვაქვს, რაც შესაბამის მოქმედებითში (ლ. ბარამიძე, 1976, 79-95).

უნიშნო ვნებითის შესატყვისი მოქმედებითი აგებულების მიხედვით სხვადასხვაგვარია: ა) ზმნათა დიდ ნაწილს მოქმედებითში **ოზ** თემის ნიშანი აქვს, შესაბამისი ვნებითი კი **ეზ** თემის ნიშანს გვიჩვენებს ყოველთვის. მაგ.:

დაადნობს — დადნების	მოიდნობს — მოდნების
განაჲმობს — განჲმების	დააბრმობს — დაბრმების
დაალბობს — დალბების	განაჲკრთობს — განჲკრთების
განატფობს — განტფების	დაალრმობს — დარრმების
დაატკებობს — დატკებების	განაშრობს — განშრების
დააცხრობს — დასცხრების	შეაცხობს — შეცხვების
გამოაცხობს — გამოცხვების	შეაგბობს — შეგბების და სხვა.

ბ) მეორე ნაწილს წარმოადგენს ფუძედრეკადი ანუ ზმოვანმონაცვლე ზმნები, რომლებიც | სერიაში ჩვეულებრივ უთემისნიშნოა, თუმცა ძველ ქართულში ზოგჯერ დაირთავენ **ეზ** სუფიქსს, რომელიც, როგორც ჩანს, დიალექტური წარმოშობისა იყო და ახალ ქართულში აღარ გადმოჰყოლიათ; ვნებითში ამ შემთხვევაშიც **ეზ** თემის ნიშანია. მაგალითად:

მოქმედებითი	ვნებითი
დრეკს, მისდრეკს, დასდრეკს, შესდრეკს	— დრკების, მიდრკების, დარკების, შედრკების.
კრებს, მოჰკრებს, შეჰკრებს,	— კრბების, მოკრბების,

შემოჰკრებს	შეკრებების, შემოკრებების.
შრეტს, დაჰშრეტს	— შრტების, დაშრტების.
წარსწყმელს	— წარწყმელების.
დაჰყმელს (დაყმიდა)	— დაყმების (დაყმებოდიან ვ - ა ძალღნი, ფს. 58,7).
განსწყმელს (განწყმიდა)	— (კეთროვანნი) განწყმებიან.
დააწვენს, მიაწვენს, შთააწვენს	— დაწვების, მიწვების, შთაწვების.
დასწყუელს, მოსწყუელს	— დაწყულებიან, მოწყულებიან.
აღადგენს (// აღადგინებს)	— აღდგების.
მოაკუდენს (// მოაკუდინებს)	— მოკუდების.
აცთენს, შეაცთენს (// აცთუნებს)	— სცთების, შესცთების.
მოაცთენს (მოაცთუნებს)	— მოსცთების.
დააშთენს (< დააშლენს)	— დაშთების.

უთემისნიშნო და ხმოვანმონაცვლე ზმნათა შესაბამის პრეფიქსიანსა და სუფიქსიან ვნებითებშიც ებ თემის ნიშანი არის გამოყენებული, უნიშნო ვნებითი ამ მხრივ არ გამოირჩევა, ერთნაირი ვითარებაა დინამიკური ვნებითის ყველა სახეობაში.

წყვეტილში S₃ პირის აღნიშვნის თვალსაზრისით კი ზემოთ მოყვანილ ზმნათა ორ ჯგუფში სრულიად განსხვავებული ვითარებაა: პირველ ჯგუფში, სადაც მოქმედებითი ობ თემისნიშნიანია, S₃ პირის ნიშანი მოქმედებითში არის -ო, ვნებითში კი — ა, ე. ი. მოქმედებითი დასცილდა ვნებითს.

მაგ.: განაჰმო — განჰმა	დაატკბო — დატკბა
დაადნო — დადნა	მოიდნო — მოდნა
დააღბო — დაღბა	დააბრმო — დაბრმა
განატფო — განტფა	განაკრთო — განჰკრთა
დაალრმო — დალრმა	შეაცხო — შეცხვა
დააცხრო — დასცხრა	შეაგბო — შეგბა და მისთ.

უაღრესად საგულისხმო ჩანს ის ფაქტი, რომ ზმნათა მეორე ჯგუფში მოქმედებითი და ვნებითი ერთნაირ ვითარებას გვიჩვენებს, ისე როგორც პრეფიქსიანსა და სუფიქსიან ვნებითებში გვქონდა: მოქმედებითშიც -ა სუფიქსით არის აღნიშნული S₃ პირი და ვნებითშიც:

მოქმედებითი	ვნებითი
ღრიკა, დაღრიკა, მიღრიკა, შეღრიკა	— დაღრკა, მიღრკა, შეღრკა
კრიბა, მოკრიბა, შეკრიბა, შემოკრიბა	— მოკრბა, შეკრბა, შემოკრბა
შრიტა, დაშრიტა	— დაშრტა
წარწყმიდა	— წარწყმდა
დაყმიდა	— დაყმა (< დაყმდა?)
განწმიდა	— განწმდა
დააწვინა, მიაწვინა, შთააწვინა	— დაწვა, მიწვა, შთაწვა
დაწყყდა, მოწყყდა	— დაწყდა, მოწყდა
აღადგინა	— აღდგა
მოაკუდინა	— მოკუდა
აცუტუნა, შეაცუტუნა	— სცთა, შესცთა (მოსალოდნელი აცდინა / აცთინა არ გვხვდება)
მოაცუტუნა	— მოსცთა
დააშთინა	— დაშდა / დაშთა (დაშდა იესუ მარტომ, სინ. მრ. 98, 4-5)

აღნიშნული გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ პირველი ჯგუფის ზმნათა მოქმედებითში **ოზ** თემის ნიშანი მეორეულია; მეორეული ჩანს აგრეთვე მასთან დაკავშირებული **სვ** პირის **-ო** დაბოლოება, ორივე ფონეტიკურ ნიადაგზე უნდა იყოს მიღებული. ამ ზმნათა წყვეტილში **სვ** პირის ნიშნად **-ო** სუფიქსის დამკვიდრებას, შესაძლოა, ხელი შეუწყო იმან, რომ **-ა** სუფიქსის გამოყენების შემთხვევაში მოქმედებითსა და ვნებითს შორის მინიმალური განსხვავება გვექნებოდა:

- *განაწმა — განწმა
- *დაადნა — დადნა
- *დააღბა — დაღბა
- *განატფა — განტფა
- *დააბრმა — დაბრმა და მისთ.

ლიტერატურაში ყურადღება ექცევა იმ გარემოებას, რომ წყვეტილში **-ო** გამოვლინდება გარკვეული აგებულების ფუძეებში. ა. შანიძე აღნიშნავს, რომ „**ო** იხმარება წყვეტილში გარკვეულ ზმნებთან, პირველ ყოვლისა ერთთანხმოვნიან ფუძეებთან, როგორიც არის: გ-ება (ალაგო),

პება (დააპო), ქება (აქო), ღება (ალაგო), ძება (განაძო), წება (დააწო), ხება (შეახო) ... ო მოუღის აგრეთვე ორ-თანხმოვნიან ზმნებს, როგორცაა: აღმოავსო, დაათრო, დააღტო, შეამკო, განატფო“... (ა. შანიძე, 1976, 63).

გ. გოგოლაშვილი „საყრდენი ფუძის“ აგებულებას უკავშირებს -ო და -ა სუფიქსების განაწილებას წყვეტილის მესამე პირში. „საყრდენი ფუძის“ მკვლევარი ასე განსაზღვრავს: „საყრდენს ვუწოდებთ იმ მორფემას, რომელსაც უშუალოდ დაერთვის ჩვენთვის საინტერესო ესა თუ ის მაწარმოებელი“ (გ. გოგოლაშვილი, 1984, 3). მისი აზრით, წყვეტილის -ე სუფიქსიან ზმნებში გამოიყოფა ორი ჯგუფი: ა) მარცვლოვანი საყრდენი მორფემის მქონე ზმნები, რომლებიც II სერიაში ხმოვანს არ კარგავენ, სუბიექტური მესამე პირის ნიშნად -ა-ს მიიღებენ, მაგ.: ავა-შენ-ე, აა-შენ-ე, აა-შენ-ა... ბ) ხოლო უმარცვლო საყრდენი მორფემის მქონე -ე სუფიქსიან ზმნებს წყვეტილის IV პირის ნიშნად -ო აქვთ, მაგ.: ავა-გ-ე, აა-გ-ე, აა-გ-ო; გავა-თბ-ე, გაა-თბ-ე, გაა-თბ-ო. ავტორის აზრით, -ე სუფიქსი ამ ორი ჯგუფის ზმნებში სხვადასხვა წარმოშობისაა: „სადაც სუბიექტურ მესამე პირში -ო სუფიქსი გვაქვს, შესაბამის პირველი და მეორე პირის ფორმებში დადასტურებული -ე სუფიქსის პირველსაზე უნდა ყოფილიყო -ევ. სუბიექტური მესამე პირის -ო ← ვ-ა ← ევ-ა (გ. გოგოლაშვილი, 1984, 41-43).

როგორც ზემოთ აღინიშნა, გამოთქმულია მოსაზრება, რომ „ძველი ქართულის დონეზე ვა / ვე, ჟა / ჟე ~ ო მორფოფონემატური მონაცვლეობა გამოირიცხება“, რომ „ძველ ქართულში დაცული ვითარება არქაულია და ასახავს საერთო-ქართველურ ენაში არსებულ სურათს, ე. ი. ძველი ქართული [ო] საერთო-ქართველური [ო]-ს რეფლექსია, ხოლო ძველი ქართული ჟა // ვა და ჟე // ვე კომპლექსები შესაბამისად — საერთო-ქართველური ჟა და ჟე სეგმენტებისა“ (ბ. გიგინეიშვილი, ზ. სარჯველაძე, 1973, 77).

მართალია, ძველ ქართულში აღნიშნული კომპლექსების შერწყმის მაგალითები არ არის ფართოდ გავრცელებული, მაგრამ მაინც მოიპოვება. ლიტერატურაში მოყვანილია რამდენიმე მაგალითი: ეჩო < ეჩუა, ხაჰო < ხაჰუა, დედოფალი < დედაუფალი (ი. იმნაიშვილი, 1971, 137-140; ზ. სარჯველაძე, 1984, 353)¹.

¹ მაგალითები ძველი ქართული ენის ძეგლებიდან მოყვანილია იქვე.

ი. იმნაიშვილი განიხილავს სხვა შემთხვევებსაც: ყავ + ა > ყვ + ა > ყო; დატეება > დატეობა; მოგუება > მოგობა (ი. იმნაიშვილი, 1971, 138-140).

ამათ შეიძლება დავუმატოთ კიდევ ერთი შემთხვევა. ცნობილია, რომ „ქონება“ ზმნას I სერიაში ორი ვარიანტი აქვს: აქუს და აქუნს, რომლებიც ასეა მიღებული: ა-ქუ-ან-ს > ა-ქუ-ნ-ს > ა-ქუ-ს. ან უძველესი თემის ნიშანია (ლ. კიკნაძე), რომელიც ა- პრეფიქსიან ფორმებში ყოველთვის შეკუმშულია. უწყვეტელსა და მასზე დაყრდნობილ მწკრივებში გვხვდება როგორც ა- პრეფიქსიანი, ისე უპრეფიქსო ფორმები: აქუნდა, ჰქონდა. ეს უკანასკნელი ჭა კომპლექსის შერწყმის შედეგად არის მიღებული: ჭა-ს ენაცვლება ო. ჩვენი მასალის მიხედვით ასეთი ფორმები გვხვდება მე-9 საუკუნიდან: ჰქონდა (< ჰ-ქუ-ან-და-), სინ. მრ. 276,14; ჰქონდეს (იგინი), იქვე 137,18; მრ. 8,7C; ლ. 4,40DE; ჰქონდენ, სინ. მრ. 72,13; უდაბ. მრ. 171,7.

სინურ მრავალთავში ერთგან ამოსავალი ფორმაა შემონახული: მო-აქუანდა გვრგვნი, 60,29.

ჭა ~ ო გვაქვს აწმყოს მრავლობითის ფორმებშიც: რომელთა მოჰქონან იგინი, სინ. მრ. 122,1; გუქონან < გუ-ქუ-ან-ან: გუქონან მოწამენი, სინ. მრ. 166,27; გუქონან ჩუენ წინაწარმეტყუელნი, იქვე 165,7; ჰქონან < ჰ-ქუ-ან-ან: პეტრეს კლიტენი ჰქონან ცათა სასუფეველისანი, იქვე 167,35; ჰქონან მოსე და წინაწარმეტყუელნი, ლ. 16,29CDE; მქონან < მ-ქუ-ან-ან: მქონან ჩემ ქუეშე ერისაგანნი, ლ. 7,8C; მ. 8,9DE; დაბრმობილნი გულნი გქონან, მრ. 8,17DE.

ასეთივე ცვლილება ივარაუდება „ქონება“ ფორმაში: ანგელოზთა თანა ფლობისა ქონებითა შესლვად, სინ. მრ. 195,30. აღრევე გვხვდება უქონო (იგივეა, რაც „უქონელი“): გლახაკნი და უქონონი, საკ. წიგ. II, 28,21.

ძველ ქართულში გვაქვს დაამკუებს, დაამკუა, ახალში — დაამხოზს — დაამხო. მაგ.: მერმე აღდგა და დაამკუა იგი, უდაბ. 254,25; ტაბლები იგი... დაამკუა, მთ. 21,12. საწყისია: დამკუება, მიმღეობა — დამკუებული (კაც. აგ. 169,9). ჩვენი მასალის მიხედვით „დაამკო ძველ ქართულში არ ჩანს, მაგრამ გვხვდება დამკობა და დამკობილი, რომელთათვისაც ამოსავალია შესაბამისად: დამკუება, დამკუებული. მაგ.: მის გამო ყო დამკობამ, ფლპ. მოც. 10,28. დამკობილი იგი მისი აღვაშენო, საქმე მოც. 15,16.

მოყვანილი მაგალითები იმის თქმის უფლებას მაინც გვაძლევს, რომ **ჟა ~ ო** პროცესი უცხო არ არის ძველი ქართულისათვის.

ზემოთ ჩვენ შევეცადეთ გვეჩვენებინა, რომ **-ო** როგორც **სვ** პირის ნიშანი ქართულში, მეორეული უნდა იყოს, მისთვის ამოსავალი უნდა იყოს **-ა** სუფიქსი, რასაც ქართველურ ენებში არსებული ვითარებაც უკერს მხარს, კერძოდ კოლხური **უ / ზ < ო**, რომელიც **-ა**-ს კანონზომიერი შესატყვისია.

საყურადღებოა, რომ **-ობ**, **-ოფ** თემის ნიშნების გვიანდლობას ავტორები თვითონვე აღიარებენ: „**-ობ**, **-ოფ** თემის ნიშნები ქართულ-ზანური ერთიანობის პროდუქტი არ ჩანს, მაგრამ ქართული ენის ადრეულ ეტაპზე, უდავოდ სავარაუდებელია“ (ბ. გიგინეიშვილი, ზ. სარჯველაძე, 1973, 82).

წინარექართული პერიოდისათვის როგორ დგას **-ო** სუფიქსის საკითხი? პასუხი ასეთია: „საერთო-ქართველურ დონეზე **-ო** სუფიქსის დაშვებას გარკვეული სიძნელეები ახლავს. მთავარია ის, რომ სვანურში მისი შესატყვისი არ მოგვეპოვება“ (იქვე 80).

ყველაფერი ეს ერთად გვაფიქრებინებს, რომ წარსული დროის ფორმებში **სვ** პირის მორფემა მხ. რიცხვში თავდაპირველად იყო **-ა**.

2. სუბიექტური მესამე პირის **-ნ**, **-დ**, **-ედ** ბოლოსართები

ცალკე უნდა განვიხილოთ **სვ** პირის **ნ**, **დ**, **ედ** ბოლოსართები. მხოლოდობით-მრავლობითის **ნ** — ედ წყვილი **V-X** ს.ს. ძეგლებში ძირითადად გამოყენებულია სადავო აწმყოს ხოლმეობითსა და წართქმით ბრძანებობებში (I ბრძანებითსა და II ბრძანებითში). ამათგან აწმყოს ხოლმეობითი ამ სუფიქსების მიხედვით სხვა ხოლმეობითებისაგან განცალკევებით დგას. ყველა დანარჩენი ხოლმეობითი იყენებს **ს** — ან დაბოლოებას. ეს არის ნორმა ძველი ქართულისათვის.

ბრძანებითი კილოს გამოხატვის ფორმალური მხარე გამოკვეთილი არც ძველ ქართულში არ არის: **სვ** პირში პირის ნიშნის უქონლობა ხშირად ვერ არის სადიფერენციაციო საშუალება, რადგანაც სუბიექტური მეორე პირის ნიშანი მატერიალურად (ბგერობრივ) ემთხვევა მესამეობიექტური პირის პრეფიქსს (მაგ.: „შე-ხ-ეწიე“ თხრობით კილოშიც შეიძლება გვქონდეს და ბრძანებითშიც; სწორედ ბრძანებითია ის ბოლოსისის უძველეს წარწერაში). აწმყოს ხოლმეობითისა და ბრძანებითის **სვ** პირის **ნ** და **ედ** თითქოს ამოვარდნილია იმ სისტემიდან, რომელიც

V-X ს.ს. სალიტერატურო ენაში მოქმედებს. მათ კავშირი უნდა ჰქონდეთ სხვა სისტემასთან, რომელიც გადმონაშთის სახით გვხვდება ძველი ქართულის წერილობით ძეგლებში. ნ და ედ ამ განსხვავებულ სისტემაში ძირითადად ხოლმეობითებში (აგრეთვე ბრძანებითებში) იხმარება.

ცნობილია, რომ სუბიექტური მესამე პირის მხოლოდობით რიცხვში ნ სუფიქსთან ერთად იშვიათად გვხვდება -დ-ც. -დ სუფიქსს მრავლობით რიცხვში თავისი წყვილის ცალი არ უჩანს. ვარაუდობენ, რომ შესაძლოა ეს იყოს ისევ -ედ (ი. და ვ. იმნაიშვილები, 1996, 107), მაგრამ მხოლოდობისა და მრავლობითის წყვილში ერთი და იგივე თანხმოვანი არ გვხვდება.

ვნახოთ, როგორია ამ სუფიქსთა განაწილება IX-XIII ს.ს. ძეგლების მიხედვით¹.

-დ სუფიქსი

-დ სუფიქსის S₃ პირის მხოლოდობით რიცხვში გამოყენების შემთხვევები ასეთია:

1. სტატიკ. ვნებითის აწმყო: ჰნთიე-დ, უფლიე-დ, ზე-უმტკმე-დ და სხვა (ა. შანიძე, ვ. თოფურია, ი. აბულაძე, დ. გეწაძე, ზ. სარჯველაძე). მოყვანილია 40-მდე მაგალითი, ამათგან 22 მაგალითი ზ. სარჯველაძის მიკვლეულია. საერთოდ, ზოგი მაგალითი მეორდება.

2. I ბრძანებითი: იტყოდე-დ, ითქუმოდე-დ, იქმნებოდე-დ (იგი). შენიშნა ზ. სარჯველაძემ.

3. I კავშირებითი: ემაგალითებოდე-დ (იგი). ეს ერთი მაგალითია, შენიშნა ზ. სარჯველაძემ. მწყრივის წარმოება გვიანდელია.

4. II ბრძანებითი: ჰამე-დ, გამოილე-დ, შეეკრბი-დ, თქუ-დ (მან იგი). პირველად დაიმოწმა დ. გეწაძემ (9 მაგალითი), შემდეგ — ბ. გიგინეიშვილმა და ც. კიკვიძემ (7 მაგალითი), ზ. სარჯველაძემ (4 მაგალითი).

5. II კავშირებითი: ღმერთი არა დადუმნე-დ, განჰჯდე-დ (2 მაგალითია). შენიშნა ზ. სარჯველაძემ.

¹ დ. ნ. ედ სუფიქსების შესახებ არსებული ლიტერატურა თავმოყრილია და გაანალიზებულია ზ. სარჯველაძის წიგნში: ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი, 1984, 394-407. ჩვენი მსჯელობის დროს ძირითადად მას ვეყრდნობით. განსხვავებული თვალსაზრისისათვის იხ. ა. არაბული, სპორადულად გამოვლენილ III პირის -ნ / -დ, -ენ / -ედ სუფიქსთა ფუნქციისათვის ძველ ქართულში: ნარკვევები იბერ.-კავკ. ენათა მორფოლოგიიდან, თბ., 1980.

6. I თურმეობითი: აღუპყრიე-დ (პორცი), ზე აღუპყრიე-დ (სამოსელი), ქუე წარუგდებზე-დ (კილიკი) და სხვა. ა. შანიძეს მოჰყავს 4 მაგალითი, ვ. თოფურიას — 1 მაგალითი, დ. გეწაძეს — 3 მაგალითი, ი. აბულაძეს — 11 მაგალითი, ზ. სარჯველაძეს — 23 მაგალითი. ამ უკანასკნელთა შორის არის „დაუმარხიე-დ“, რომელიც აშკარად გვიანდელია, შდრ. დაუმარხავს, მოსალოდნელი იყო: დაუმარხავ-დ. „დაუმარხიე-დ“ გვიჩვენებს, რომ ავ-იან ზმნას იგი დაბოლოება მიუღია.

საყურადღებოა, რომ -დ ხოლმეობითებში ჯერჯერობით არ ჩანს.

-ნ სუფიქსი

როგორც ითქვა, ძველი ქართულის ძირითადი ნორმების მიხედვით -ნ სუფიქსი წყაროს მხ. რიცხვის აღსანიშნავად იხმარება აწმყოს ხოლმეობითსა და წართქმით ბრძანებითებში, რომელთა ფორმები ზემოთ იყო მოყვანილი.

ამათ გარდა -ნ გვხვდება სხვა მწკრივებშიც:

1. II ხოლმეობითი: მოილი-ნ, დაშრტი-ნ (იმოწმებს ა. ჩიქობავა) და ითქ-ნ, იყვი-ნ (იმოწმებს ზ. სარჯველაძე).

ზ. სარჯველაძის აზრით, „ამგვარი ფორმები მიუთითებენ, რომ მესამე სუბიექტ. პირის ნიშანი ენაში, საზოგადოდ, იშლება“ (ზ. სარჯველაძე, 1984, 406).

2. I თურმეობითი: განმიბნევიე-ნ (იმოწმებს ა. ჩიქობავა), შეგი-რაცხიე-ნ, უხილა-ნ, შეუპყრიე-ნ (იგი) და სხვა. ი. აბულაძე იმოწმებს 7 მაგალითს, ამათგან სამი ა. შანიძეს გადაუცია. ზ. სარჯველაძეს მოჰყავს ოცამდე მაგალითი.

მოყვანილ შემთხვევებში -ნ ბოლოსართი შეესატყვისება სახელის მხოლოდობით რიცხვს: შეუპყრიე-ნ (გული), უხილა-ნ (ხატი), წარუწყმე-დიე-ნ (სირცხული) და მისთ.

-ნ სუფიქსს აწმყოსა და I თურმეობითში ზ. სარჯველაძე გამოყოფს მრავლობითის ფორმებშიც, რომლებიც ფორმალურად (ბგერობრივ) არ განსხვავდება მხოლოდობითის -ნ სუფიქსიანი ფორმებისაგან. მაგალითად, აწმყო: უპყრიე-ნ (საყდარ-ნი), გიპყრიე-ნ (ყოველ-ნი). I თურმეობითი: წარუპყრებზე-ნ (ათასეულ-ნი), შეურაცხიე-ნ (თავ-ნი), დამიწყრიე-ნ (იგინი). ეს ფორმები პირველად არის შენიშნული ზ. სარჯველაძის მიერ. აქამდე ისინი ცნობილი არ ყოფილა. ზ. სარჯველაძის ვარაუდით, სტატიკურ ზმნათა აწმყოს ფორმებში „-ე-ნ დაბოლოება -ან-ის ნაცვლად პარადიგმის გასწორების შედეგად მივიღეთ“. „მხოლოდობითის ანალოგიით ე ისეთ

ფორმებშიც გადავიდა, რომელთაც სუბიექტური პირი მრავლობითში შეეწყობათ“ (ზ. სარჯველაძე, 1984, 404). იგულისხმება, რომ „მიპყრიეს“ ფორმის ანალოგიით გაკეთდა „მიპყრიენ“.

იგივე აზრი აქვს გამოთქმული ავტორს | თურმეობითის მიმართაც: „ეფიქრობთ, ანალოგიით უნდა აიხსნას -იენ დაბოლოება | თურმეობითში მოსალოდნელი -იან-ის ნაცვლად: შემირაცხიეს მე იგი (მაგრამ: შემირაცხიან მე იგინი) ... მხოლობითის ფორმებიდან | თურმეობითის ნიშნისეული ე გადავიდა მრავლობითში და მივიღეთ: შემირაცხიენ მე იგინი“ (ზ. სარჯველაძე, 1984, 404).

ჩვენი ვარაუდით, მრავლობითი რიცხვის ფორმებში შესაძლოა შემონახული იყოს არა წ, არამედ ენ ბოლოსართი: შემირაცხიენ მე იგინი. ენ დაბოლოება აწმყოს მიხედვით მოსალოდნელია | თურმეობითშიც, მაგრამ არ დასტურდება, რადგანაც | თურმეობითშიც, როგორც ჩანს, იენ > იან-ს. საფიქრებელია, რომ ენ სუფიქსიანი ფორმები იშვიათი მაგალითების სახით შემოგვენახა მხოლობითი რიცხვის წ ბოლოსართიან ფორმებთან დამთხვევის გამო.

-ელ სუფიქსი

როგორც ითქვა, -ელ მრავლობითის ბოლოსართია და ნორმის სახით გვხვდება აწმყოს ხოლმეობითსა და ბრძანებითებში.

გადმონაშთის სახით -ელ შემონახულია კიდევ რამდენიმე მწყრივში:

1. უწყვეტ. ხოლმეობითი: ზრუნვიდი-ელ, ეტყოდი-ელ, ჭუმილვიდი-ელ, სცვიდი-ელ და მისთ. პირველად შენიშნა ი. აბულაძემ, იმოწმებს 4 მაგალითს. ი. ქავთარაძეს მოჰყავს 3 მაგალითი, ზ. სარჯველაძეს — 30 ზმნური ფორმა (რომელთაგან ზოგი მეორდება).

2. || ხოლმეობითი: მივიდი-ელ, დასხდი-ელ, დაშური-ელ და სხვ. ი. აბულაძე იმოწმებს 11 მაგალითს, ზ. სარჯველაძე — 10 ფორმას.

3. || კავშირებითი: მხოლოდ ზ. სარჯველაძეს აქვს შენიშნული: რომელნი ველსა იყვნენ; რადთა... ნუგეშინის-ცემულ იქმნენ.

4. | თურმეობითი: ზ. სარჯველაძე იმოწმებს რამდენიმე მაგალითს, რომლებშიც S₃ პირის მრავლობით რიცხვში ან სუფიქსის ნაცვლად იხმარება ელ: უქმნი-ელ, მიუვლინები-ელ, შეუსხმ-ელ და სხვ. სულ დამოწმებულია ექვსი მაგალითი. მათ შორისაა „მოუტუჟმანედ“, რომელსაც „ჰიპერუბრანულს“ უწოდებს ზ. სარჯველაძე და აღნიშნავს, რომ ის მეორეულია.

იქვე ნათქვამია, რომ **დ, ნ, ელ** სუფიქსებიანი თავისებური ფორმები ყველა ერთნაირად არ შეიძლება შეფასდეს — ზოგს აქვს ენობრივი საფუძველი (მაგ., ხოლმეობითებში), ზოგი მცდარია, ნაწილი კიდეც გვიანდელი უნდა იყოს (ზ. სარჯველაძე, 1984, 402-403).

* * *

როგორც ვნახეთ, **დ** გამოყენებული იყო აწმყოსა და I თურმეობითში, აგრეთვე ბრძანებითებსა და კავშირებითებში.

ნ იხმარებოდა: აწმყოს ხოლმეობითსა და I თურმეობითში (ხოლმეობითის მნიშვნელობით), ბრძანებითებსა და II ხოლმეობითში.

ელ გვხვდება: აწმყოს ხოლმეობითსა და I თურმეობითში (ხოლმეობითის მნიშვნელობით), უწყვეტლის ხოლმეობითსა და II ხოლმეობითში (აგრეთვე II კავშირებითში, 2 მაგალითია სულ).

ამ მონაცემების მიხედვით ჩანს, რომ **დ, ნ, ელ** პარალელურ სისტემას ქმნიდნენ ძველი ქართულისათვის ძირითად სისტემასთან:

1. აწმყოსა და I თურმეობითში ა) ძირითადია: **ს — ენ (ან)**, ბ) დამატებითია **ნ (დ) — ელ**.

2. უწყვეტლის ხოლმეობითში, II ხოლმეობითში, შერეულ ხოლმეობითსა და III ხოლმეობითში ა) ძირითადია: **ს — ან**, ბ) დამატებითი: **ნ — ელ**.

3. ბრძანებითებში ა) ძირითადია: **ნ — ელ**, ბ) დამატებითი: **დ — (?)**.

4. კავშირებითში ა) ძირითადია: **ს — ნ**, დამატებითი: **დ — ელ (?)**.

ამის გამო შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ისინი სხვადასხვა სისტემას წარმოადგენდნენ. ძველი ქართულის ძირითადი სისტემის პარალელური სისტემა, შესაძლოა, მართლაც დიალექტური წარმოშობისა იყოს (ვ. თოფური, ბ. ფოჩხუა, ზ. სარჯველაძე).

ამ პარალელური სისტემიდან უნდა იყოს ნასესხები **ნ** და **ელ** აწმყოს ხოლმეობითსა და ბრძანებითებში. შესაძლებელია, ძირითად სისტემაში ბრძანებითებს არც ჰქონოდათ საგანგებო პირის ნიშნები, რადგანაც ბრძანებითი ისედაც გამორჩეულია ინტონაციით, რაც ახალ ქართულში მათი გამოკვეთის საშუალებაა.

V. სუბიექტური მესამე პირისა და რიცხვის აფიქსები ახალ ქართულში (ძველ ქართულთან შედარებით)

ორიოდე სიტყვით იმის შესახებ, თუ რა ვითარებაა ახალ ქართულში. სუბიექტური III პირის გამოხატვის ძველი ქართულის სისტემას თუ ახალ ქართულს შევუდარებთ, ვნახავთ, რომ ამ სისტემამ დაკარგა მწყობრი ხასიათი და S₃ პირის მორფემის ალომორფთა განაწილების მოტივაცია თანდათან დაიჩრდილა. ზოგიერთი აფიქსი საერთოდ დაიკარგა, მაგ., -ნ (მხ. რ.) და -ედ (მრ. რ.).

სუბიექტური III პირის გამოხატვის სისტემაში ცვლილებების ერთი ნაწილი მომხდარი უნდა იყოს ჩვენამდე მოღწეული წერილობითი ძეგლების შექმნამდე დიდი ხნით ადრე. ასეთია ა ~ ო, რომელიც კომბინატორული ხასიათი-საა და გვხვდება წვეტილის (აგრეთვე II თურმეობითის) გარკვეულ ფორმებში. ასევე ადრეულია -ან სუფიქსის შექრა აწმყოს ფორმებში.

საკუთრივ ძველ ქართულში იწყება აწმყოსა და I თურმეობითის მხოლოდითი რიცხვის S₃ პირში ს ~ ა მონაცვლეობა, რომელიც ძველ ქართულში ჩანასახის სახით გვხვდება. -ა, რომელიც მხოლოდ წარსული დროის ფორმებში გვხვდებოდა მანამდე, ამ ცვლილების შედეგად ახლანდელი დროის ფორმებშიც მოგვევლინა. ჩვენი ვარაუდით, ამ მოვლენის სათავე უნდა ვეძიოთ I თურმეობითში, სადაც საანალოგიო მასალად გამოდგებოდა შედგენილი შემასმენლის მიმღეობიანი ფორმები, რომლებსაც ხან ერთპირიან ზმნათა III სერიის პარადიგმატული შინაარსი ჰქონდათ, ხან კიდევ — შედგენილი შემასმენლის ფუნქცია. ფორმალური განსხვავება მათ შორის არ არსებობდა (შდრ. ახალი ქართულის „მოსულა“ და: „მოსულია“; ძველ ქართულში ორივე შემთხვევაში იყო „მოსრულ არს“).

როგორც ცნობილია, შედგენილ შემასმენელში მეშველი „არს“ ზმნის გამარტივების შემთხვევები უკვე ხანმეტ ტექსტებში გვხვდება (იხ. მაგ., რომელმან იესნეს ისრაჴლი, ხანმ. ლექს., ლ. 24, 21. საკითხის შესახებ იხ. აგრეთვე: ლ. ბარამიძე, 1964, 109-112).

-ა სუფიქსმა აწმყოში მხოლოდ ვნებითი გვარის ფორმებში დაიმკვიდრა ადგილი — როგორც სტატიკურ ვნებითებში, ისე დინამიკურში. -ს ფორმანტის -ა-თი ჩანაცვლება ხანგრძლივი პროცესია, რომელიც სხვადასხვა ტიპის ვნებითებში სხვადასხვა დროს მიმდინარეობდა. სტა-

ტიკურ ვნებიტებში -ა IX საუკუნიდან გვხვდება (პირველად 864 წლის სინურ მრავალთავში იჩენს თავს: და შენ რადსათჳს გიპყრია, 70,7), ხოლო დინამიკურ ვნებიტებში -ს გაბატონებულია საშუალო ქართულის თითქმის ბოლო ხანებამდე (ლ. ბარამიძე, 1964, 109-112). მაგ., გავიხსენოთ დ. გურამიშვილის ლექსი: „ნუ გენადვლები სწავლაზე ყრმის წკებლის ცემით კივილი, მალ გამთელდების უწამლოდ მისი წყლულების ტკივილი“ და სხვ.

-ს ~ -ა მონაცვლეობა ვნებიტების ფორმალური გამოცალკეების საშუალებად იქცა აწმყოში. თუმცა აწმყოში -ა სუფიქსი მოქმედებითში არ იხმარება, -ს არის შენარჩუნებული, მაგრამ აწმყოს გარკვეულ ფორმათა ინვერსიის გზით მიღებულ I თურმ-ში -ა გვაქვს მოქმედებითი გვარის ზმნებშიც: დაუწერი-ს > დაუწერი-ა, შეუპყრი-ს > შეუ-პყრი-ა.

ყველაზე გვიან განხორციელდა V პირის გამოხატვაში კიდევ ერთი, უაღრესად მნიშვნელოვანი, ცვლილება, რომელიც საშუალო ქართულში დაიწყო და დასრულდა კიდევ. ძველ ქართულში წარსული დროის გამოხატველ მწკრივებში (უწვეტილში, წვეტილსა და II თურმეობითში) სუბიექტური III პირის მრავლობით რიცხვში გამოყენებული იყო -ეს სუფიქსი, რომელიც იხმარებოდა ყოველგვარ ზმნაში გარდამავლობისა და გვარის გაურჩევლად. ახალ ქართულში -ეს სუფიქსის ადგილი დაიკირა -ნენ დაბოლოებამ, მაგრამ უკვე გვართან მიმართებაში შერჩევით, თანაც ისე, რომ მწკრივთა მიხედვით განსხვავებული ვითარებაა: წვეტილში -ნენ გარდაუვალ ზმნებში გავრცელდა, ხოლო გარდამავალში ამ მხრივ ძველისძველი ვითარებაა შენარჩუნებული, კვლავ -ეს დაბოლოებას გვიჩვენებს. შდრ., გარდამ.: ააშენეს, ჰკითხეს, დათესეს... გარდაუვ.: გაიზარდნენ, დაემალნენ, გამრავლდნენ, მოვიდნენ...

გარდაუვალ ზმნათაგან გამონაკლისია ე. წ. საშუალო-მოქმედებითი გვარის ზმნები, რომელთაც წვეტილის III პირი -ეს სუფიქსით ეწარმოებათ, რადგანაც, როგორც ცნობილია, მათ ეს მწკრივები შევსებული აქვთ შესაბამისი მოქმედებითისაგან ნასესხები ფორმებით: იცხოვრეს, იმუშავეს...

აშკარაა, რომ წვეტილში გვარის მიხედვით ზდება ფორმათა დაპირისპირება, რაც სიახლეა.

როგორც ცნობილია, -ნენ როგორც ერთიანი, დამოუკიდებელი აფიქსი, ძველ ქართულში არ არსებობს, მაგრამ -ნ-ე-ნ მიმდევრობა გარკვეულ შემთხვევებში ძველ ქართულშივე იჩენს თავს. ვგულისხმობთ

II კავშირებითის (აგრეთვე მისგან მომდინარე III კავშირებითის) ფორმებს. ასეთი დაბოლოება II კავშირებითს მაშინ აქვს, როცა პირდაპირი ობიექტი -იან მრავლობითში შეეწყობა ზმნას: თქუ-ნ-ე-ნ, მისც-ნ-ე-ნ, მოკლ-ნ-ე-ნ... -ნ-ე-ნ მიმდევრობა ამგვარ ფორმებში სამი სხვადასხვა აფიქსისაგან შედგება: პირველი -ნ პირდ. ობიექტის მრავლობითობას გამოხატავს, მეორე -ნ სუბ. III პირის სუფიქსია მრავლ. რიცხვში, ხოლო -ე მწკრივის ნიშანია კავშირებითში. -ნ-ე-ნ დაბოლოება, უპირველეს ყოვლისა, მოქმედებითი გვარის ზმნებს ახასიათებს, მაგრამ მისი დამოუკიდებელ აფიქსად ქცევა უშუალოდ ამ ფორმებს არ უნდა უკავშირდებოდეს, არამედ შესაბამის პრეფიქსიან ვნებითს, სადაც ის გვხვდება სუბიექტის მრავლობითის III პირში: რადთა დაიმაღლნენ, ევეღრნენ...

ამ ფორმებში კონვერსიის დროს მოქმედებითიდან გადმოყოლილი პირდ. ობიექტის მრავლობითის -ნ და ბოლოციდური -ნ ფაქტობრივ ერთსა და იმავე სახელს მიემართება, რომელიც მოქმედებითში პირდ. ობიექტია, ხოლო ვნებითში — სუბიექტი. ამ გარემოების გამო ისტორიულად სამი სხვადასხვა დანიშნულების სუფიქსი გაერთიანდა და დამოუკიდებელი აფიქსი წარმოიშვა სწორედ ვნებითში: -ნენ.

პრეფიქსიანი ვნებითის II კავშირებითის გავლენით -ნენ გავრცელდა სხვა გარდაუვალ ზმნათა II კავშირებითშიც (რომ გათბნენ, გამრავლდნენ, მოვიდნენ...), აგრეთვე საზოგადოდ გარდაუვალ ზმნათა წყვეტილსა და I სერიის საერცობიან მწკრივებში. მაგრამ მოვლენათა განვითარება, როგორც ჩანს, არ ყოფილა ასე სწორხაზოვანი. ირკვევა, რომ -ნენ სუფიქსის გვერდით საშუალ ქართულში მოქმედებს -ენ ბოლოსართიც (ე. ნიკოლაიშვილი, 1978, 96 და შემდგ.). როგორც გარკვეულია, მერყეობა -ეის ფორმანტის გამოყენებაში გვხვდება XV საუკუნის ბოლოდან (ე. ნიკოლაიშვილი, 1978, 96). XVI-XVIII საუკუნეებში სხვადასხვა შეფარდებით ერთმანეთს ენაცვლება -ეის, -ენ, -ნენ სუფიქსები, რომელთაგან საბოლოოდ იმარჯვებს -ნენ. პროცესი დასრულებული ჩანს XVIII საუკუნეში (ე. ნიკოლაიშვილი, 1978, 107).

საიდან მომდინარეობს თვით -ენ სუფიქსი? ზომ არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ -ენ ჩვენთვის კარგად ცნობილი, აწმყოში S₃ პირის მრავლ. რიცხვში გამოყენებული ფორმანტი კი არ არის, არამედ -ე-ნ დაბოლოება, რომელიც ძველ ქართულში ყოველთვის გვქონდა -დ საერცობიან ზმნათა I კავშირებითში (იგინი წერდ-ე-ნ, აღიღებდ-ე-ნ,

აქებდ-ე-ნ...), ხოლო II კავშირებითში მაშინ გვაქვს, როცა მწკრივის ნიშანი არის -ე (მათ მისც-ე-ნ, იგინი წარკდ-ე-ნ, მოწყდ-ე-ნ...).

ამ ვარაუდის მიხედვით, მოცემულ შემთხვევაში სუფიქსთა მონაცვლეობა კი არ გვაქვს, არამედ ანალოგიის გზით ფორმათა დამსგავსება ხდება.

-ნენ ბოლოსართი II კავშირებითიდან გავრცელდა თხრობითი კილოს ფორმებში; -ე-ნ დაბოლოება კავშირებითის მწკრივებიდან ხომ არ მომდინარეობს? თუ ეს მოსაზრება სინამდვილეს შეეფერება, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ კავშირებითის ფორმათა ანალოგიით -ენ დაბოლოება გაუჩნდა უწყვეტლის მრავლობითის III პირსაც, მაგრამ შემდეგ -ენ-ს შეენაცვლა -ნენ.

ახალ ქართულში -ნენ გამოყენებულია როგორც I სერიაში, ისე მეორეში. ორივე სერიაში -ნენ გვხვდება კავშირებითებსა (აწყყოს კავშ., მყოფ. კავშ., II კავშირებითში) და თხრობითი კილოს მწკრივებში (უწყვეტელსა და მისგან წარმომდგარ I ხოლმეობითში და აგრეთვე წყვეტილში). წყვეტილში -ნენ გარდაუვალ ზმნათათვის დამახასიათებელი აფიქსია (ჩვეულებრივ ვნებითში გვხვდება), რასაც ვერ ვიტყვით უწყვეტელსა და საზოგადოდ სავრცობიან მწკრივებზე, სადაც -ნენ ყოველგვარ ზმნაში იხმარება. ასე რომ, გვარის მიხედვით დაპირისპირება ამ შემთხვევაშიც ნაწილობრივ იჩენს თავს.

VI. სუბიექტური მესამე პირის -ა სუფიქსით აღნიშვნისათვის ქართული ენის ზოგიერთ დიალექტში

ქართულ სალიტერატურო ენაში ძველი ქართულიდან მოყოლებული დღემდე სუბიექტური მესამე პირის ნიშნად წარსული დროის მწკრივებში (კერძოდ, წყვეტილსა და II თურმეობითში) ორი სუფიქსი გვხვდება, ესენია -ა და -ო. -ა გამოყენებულია ზმნათა უდიდეს ნაწილში, ხოლო -ო გვაქვს ზმნათა ერთ, შედარებით მცირე, ჯგუფში: დაწერა, ააშენა, დათესა აიღო, გაიგო, გაათბო...

ძირითადად ასეთივე ვითარებაა დიალექტების დიდ ნაწილშიც. ამ მხრივ თავისებურებას იჩენს აღმოსავლეთ საქართველოს მთის დიალექტები (ხევსურული, მოხეური, იშვიათად ფშაური) და ბარის კილოთაგან ინგილოური (სპორადულად კახური, გურული, აჭარული). ეს იმაში გამოიხატება, რომ აღნიშნულ დიალექტებში სუბიექტური მესამე პირის ნიშანი ჩვეულებრივ არის -ა, თითქმის არ გვხვდება -ო. -ა იხმა-

რება იქაც, სადაც სალიტერატურო ქართულის მიხედვით მოსალოდნელია -ო.

ეს ფაქტი ლიტერატურაში ცნობილია და მას სათანადო ყურადღება ექცევა (გრ. იმნაიშვილი, 1954, 159-161; არ. მარტიროსოვი, გრ. იმნაიშვილი, 1956, 94-95; ა. კინჭარაული, 1960, 103-106; ი. ქავთარაძე, 1985, 51; ბ. ჯორბენაძე, 1989, 233, 269, 354-355, 529, 558).

სანამ უშუალოდ ამ საკითხზე გადავიდოდეთ, უნდა აღინიშნოს, რომ ამ კილოთა ერთ ნაწილში S პირის ნიშანი (მხ. რ.) ხშირად დაკარგულია, რაც ლიტერატურაში აგრეთვე შენიშნულია (დამატებით ამის შესახებ იხ.: თ. უთურგაიძე, 1960, 21; გ. ცოცანიძე, 1978, 20, 32). სადაც პირის ნიშანი დაკარგულია, ძნელია ამტკიცო, რა გეჰონდა — ა თუ -ო; სალიტერატურო ქართულთან შედარება ყოველთვის არ გამოდგება (ხევსურულის მაგალითებს მოვიყვანთ ქართული დიალექტოლოგიიდან: ი. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურია, ი. ქავთარაძე, 1961): გაიგ, გვ. 9; დაუწუ, დაიწუ, გვ. 16; მაივლ, ამაიდ, გვ. 15... შდრ.: გაჭრ, გაიჭსნ, გვ. 20; (აღუამ) დააყენ, მოარჩინ, მისც, იქვე; უთხრ, მახვდ, გვ. 15...

ხევსურულის მსგავსი ვითარებაა თუშურში. აქაც აბსოლუტურ ბოლოში -ა დაკარგულია: შეხყარ, ქართ. დიალ. 107,5; უბრძან, 107,9; ნახ, უთხრ, 108,15... ეშვ, 115,29; ეომ, 106,4...

ენკლიტიკიანი ფორმა პირის ნიშანს ინარჩუნებს: ჰელ დამცავ, 118,9; ჟუნდ ესვა-დ' ეჭამ, 120,14; მენკლა-დ'... ერთი ლეკიცი მიეყოლ, 115,22...

განსხვავებული ვითარება აღმოჩნდა პოეტურ ტექსტებში: S პირის ნიშანი ჩვეულებრივ შემონახულია, იშვიათად იკარგება და ჩანს, რომ ხევსურულში თითქმის ყოველთვის -ა სუფიქსი გამოხატავს მესამე სუბ. პირს. როგორც ცნობილია, ამ კილოში -ა იხმარება იქაც, სადაც სალიტერატურო ქართულსა და დიალექტთა უმეტეს ნაწილში -ო არის გამოყენებული. მაგ., (მაგალითები დალაგებულია ფუძეთა მიხედვით, ყველა მაგალითი ა. შანიძის გამოცემიდანაა: ა. შანიძე, 1931): გ-ება: ძირს გეგა (= გეგო) ნარი, 415,2; ამო-გ-ება (ჯავრის ამოყრა): მტრის ჯავრი თუ ამაიგა, 114,10; გა-გ-ება: მზემა გაიგა, 103,4; ასევე: 62,26; 62,2; 155,16... გა-გდ-ება: მარტუა მარტომ გაიგდა, 114,6; და-გდ-ება: დაგაგდა სისხლ-ტიგრიანი, 43,9; (ველთ) მო-გდ-ება: კურ-

დღელა სადამ მაიგ და, 114,9; (თვალის) შე-გდ-ება: თვალ მენადირეთ შააგ და, 107,4;

გრძნ-ობა: ზურაბშ ვერ იგრძნა ღალატი, 22,3;

მო-ვლ-ება: მაივლა (= მოივლო) სანგლადა, 78,3;

შე-ვლ-ება: სრუ შამაავლა (= შემოავლო) თვალიო, 143,11;

ა-ვს-ება: აივსა მთელი არხვატი, 460,34; კალთა ამივსა ჯელითა 75,6;

და-თმ-ობა: თავი ვერ დასთმა ძმისაო, 128,15; ასევე: 126,7;

და-თრ-ობა: მიაც ძალიან დამათვრა, 345,29;

ა-კლ-ება: აიკლა თერგის ობლესტი, 604,6;

მბ-ობა: მთელსა მინდიას უამბა, 103,13;

რგ-ება: რა გარგა... ჯენა-თესვამა, 451,8;

და-სწრ-ება: ცემა დაგასწვრა, 182,14;

ა-ლ-ება: აღბად აილა ჯელია, 329,4;]

გა-ლ-ება: 1. კარი გააღა ცამო, 345,28; ასევე: 65,12;

2. ტანი გაილა ლერწამი, 65,24;

3. (ფანდურის) ლარმა გაილა ძგრიალი, 391,2;

გარდა-ლ-ება: ფეჟი გარდილა მგლისაო, 174,13;

და-ლ-ება: დააღა შკაფის კარები, 401,26;

მო-ლ-ება: ჰენა მაილა ცისაო, 63,12; ასევე: 51,6; 12,10...

შე-ლ-ება: შააღა სუდის კარია, 204,15;

ჩა-ლ-ება: ტყეში ჩაილა ქუჩუმინი ფარიო, 3,3;

ცნ-ობა: ქალმ იცნა, 143,14; თუ ეცნა, 107,7;

ცხ-ება: სისხლ ეცხა (= ეცხო) ანაფორასა, 562,2;

და-წყ-ება: თოფმა დაიწყა ტყრიალი, 148,4.

აქვე ზოგჯერ მსგავს შემთხვევებში გვხვდება -ო, რაც სალიტერატურო ენის ან სხვა კილოების გავლენით უნდა აიხსნებოდეს. მაგ.: გაიგო 140,4; ჩააგო 146,25; აიგსო 146,17; აილო 62,10; წაილო 102,10; დაიწყო 140,11...

როგორც ცნობილია, სალიტერატურო ქართულის -ო-ს ნაცვლად S₃ პირის ნიშნად -ა იხმარება მოხეურშიც (ი. ქავთარაძე, 1985, 51; ბ. ჯორბენაძე, 1989, 269). მაგალითებს მოვიყვანთ ქართული დიალექტოლოგიიდან (მითითებულია გვერდი, ზოგჯერ სტრიქონიც): გაუგა 41; ჩააგა 42; გადმაიგდა 46; აიგსა 44; გაიამბა 27; აილა 43; ამაილა 47,33;

წაულა 45,6; ვერ შეეძლა 48,16; ვისაც კი შეეძლა 48,30; დაიწყო ფიქრი 34; 36; 44... გეეგა (= გაეგო) 27; შეერთა 45,26; ელა (= აელო), 32...

მოხეურში -ო სუფიქსი, ჩვეულებრივ, მაშინ გვხვდება, თუ -ვა კომპლექსისაგან არის მიღებული (ბ. ჯორბენაძე, 1989, 269). ესენი გვიანდელი, ახალწარმოქმნილი ფორმებია: თქო (= თქვა), 36; ჰვა უსო (= უსვა), 34; მეცო (= მეცვა), 50; შარცხო (= შერცხვა) 37; გეეშო (= გაეშვა), 38...

მოხეურისა და ხევსურულის მსგავსი ვითარებაა ინგილოურში. ინგილოურის ორივე კილოკავში — კაკურსა და ალიაბათურში — S3 პირის ნიშანი (წყვეტილისა და II თურმეობითის მხ. რ.) არის, ჩვეულებრივ, -ა. -ა იხმარება სალიტერატურო ქართულის -ო-ს ადგილასაც (გრ. იმნაიშვილი, 1954, 157-158; 1966, 118-119; ბ. ჯორბენაძე, 1989, 354-355). მაგალითები, კაკური: თეთრ აილა, ... წაილა (იმნ. 17); დეკაცმა გამგა, გააღა კარებ, ყონალ გააგდა (იმნ. 26); თოლ გამაილა (= თვალი ამოუღო), (იმნ. 34); დააგდა ტუმარაი (ქართ. დიალ. 239, 23) ... იმათ ნალაპარიკ გეეგა (იმნ. 34)...

ალიაბათური: ფალასი დოტგა (იმნ. 39); ამ კაცმა ვერ გამგა; ამაილა ჟიბით დანა; ჰელში ჩაიგდა დანა (იმნ. 48); აილა; თევზ მაილა; ჩამაილა; ჰაჩაჩამ ამააგდა; ყურ უგდა; ამ დღეში ჩამაგდა (იმნ. 49)...

ამავე კილოში იშვიათად S3 პირის ნიშნად -ო-ც გვხვდება სალიტერატურო ქართულის მსგავსად. მაგ.: მოტლო კარაქ; გამამზრო ჰმალ (იმნ., კაკ. 15); კარებ გააღა წყალმა, აივსო სახლ წყლით (იქვე 31); სრუ აავსო (იმნ., ალ. 47); ამ დედაკაცმა დაიწყო ყუთრილი.. დაიწყო ტირილი (იქვე 49); ხურეინში ჩააწყო (იქვე 50)...

ამ ზმნებში -ო ძველ ქართულშივე გვქონდა, მათ ახალწარმოქმნილად ვერ მივიჩნევთ (შდრ. გრ. იმნაიშვილი, 1966, 118, შნშ. 5).

ამათ გარდა, ფუძისეული ვ + ა → ო, რომელიც ახალგაჩენილია, მაგ.: წაართო (იმნ., კაკ. 16); თოლებზე გაიღო (= გაიხვა, იქვე 34); თქო (= თქვა, იმნ., ალიაბათ. 44)...

როგორ უნდა აიხსნას ის ფაქტი, რომ დიალექტთა ერთ ნაწილში (ხევსურული, მოხეური, ინგილოური) S3 პირის -ა სუფიქსი გაბატონებულია, ყოველგვარ ზმნაში გვხვდება, მათ შორის იმ შემთხვევებშიც, სადაც ძველი ქართულიდანვე სალიტერატურო ენაში -ო არის გამოყენებული? ეს არქაიზმია თუ უნიფიკაციის პროცესის შედეგი?

ამ კითხვაზე პასუხის გაცემა მხოლოდ მას შემდეგ არის შესაძლებელი, როცა გათვალისწინებული იქნება -ა-სა და -ო-ს განაწილების წესი.

ამ საკითხთან დაკავშირებით დადგენილია წესი: „ნამყო ძირითადში სუბიექტური მესამე პირის -ო სუფიქსის არსებობისათვის ორი პირობაა აუცილებელი: ა) საყრდენი მორფემა (ამ შემთხვევაში მარტივი ფუძე) უნდა იყოს უმარცვლო და ბ) ნამყო ძირითადის მაწარმოებელი — ე სუფიქსი... თუ ამ პირობათაგან ერთ-ერთი არ არის დაცული, მაშინ სუბიექტური მესამე პირის ნიშნად -ა სუფიქსი იქნება წარმოდგენილი“ (გ. გოგოლაშვილი, 1984, 53; 1999, 50).

ავტორი თვლის, რომ წესი უგამონაკლისოა როგორც თანამედროვე, ისე ძველი ქართული სალიტერატურო ენისათვის და ქართული ენის დიალექტებისათვის (გ. გოგოლაშვილი, 1999, 50).

ჩვენთვისაც ამოსავალია ის დებულება, რომ წარსული დროის მწკრივებში (უწყვეტელში, წყვეტილსა და II თურმეობითში) სუბ. მესამე პირის ფორმანტები ყოველგვარ ზმნაში თავდაპირველად იყო მხ. რ. -ა, მრავლობითში -ეს სუფიქსები (ლ. ბარამიძე, 2003, 18-19). უწყვეტელის მხ. რ. მესამე პირში დღემდე დაცულია უძველესი ვითარება — პირის ნიშნად გამოყენებულია ერთადერთი ფორმანტი -ა როგორც ძველსა და ახალ სალიტერატურო ქართულში, ისე დიალექტებში. პირის ნიშნის დაკარგვას აქ არ ვიღებთ მხედველობაში.

წყვეტილში (და შესაბამისად II თურმ-ში) კი ვითარება შეიცვალა: -ა-ს შეენაცვლა -ო ფონეტიკურ ნიადაგზე. ვარაუდობენ, რომ ცვლილება მოხდა -ევ სუფიქსიან ზმნებში: -ევ + ა → ვ-ა → ო (გ. დეტერსი, 1930, 106-107; 218, 231; ა. ჩიქობავა, 1940, 14; 1950, 53; თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, 1965, 43; გ. გოგოლაშვილი, 1984, 41-47, 53; ლ. ბარამიძე, 2003, 18-19).

როგორც აღინიშნა, -ო სუფიქსიან ფორმებში წყვეტილის ნიშანი უნდა იყოს -ე. წყვეტილის -ე-ს შესახებ არსებობს ორი ვარაუდი: ა) წყვეტილის -ე მომდინარეობს -ევ სუფიქსისაგან (გ. როგავა, 1945, 98) და ბ) -ე მიჩნეულია ნამყოს სახეობათა საერთო ნიშნად, რაც გამოირიცხავს -ევ სუფიქსისაგან მომდინარეობას, რადგანაც -ევ არ გვაქვს ნამყოს სხვა მწკრივებში — უწყვეტელში, თურმეობითში (ვ. თოფურია, 1955, 459).

გამოსავალი მოიძებნა იმით, რომ ისტორიულად წყვეტილში დაშვებულია ორგვარი -ე-ს არსებობა: ერთი გვაქვს ვნახ-ე, ვწერ-ე... ტიპის ზმნებში და დამოუკიდებელი აფიქსი ჩანს, ხოლო მეორე წარმოშობით -ევ სუფიქსთან უნდა იყოს დაკავშირებული: ავაგ-ევ → ავაგ-ე, ავიღ-ევ → ავიღ-ე... (გ. გოგოლაშვილი, 1984, 43). ეს უკანასკნელი სწორედ ის ზმნებია, რომლებშიც S₃ პირი -ო ფორმანტით აღინიშნება სალიტერატურო ენასა და დიალექტთა ერთ ჯგუფში. მათ წყვეტილის I და II პირში თითქმის ყოველთვის აქვთ -ე.

რა ვითარებაა დიალექტთა მეორე ჯგუფში, სადაც S₃ პირის ნიშნად (I ჯგუფის ზმნათა -ო-ს ნაცვლად) წარმოდგენილია -ა სუფიქსი, როგორია მათი წყვეტილი? სხვადასხვა კილოში განსხვავებული ვითარებაა.

ხევსურულში ორივე ტიპის ზმნებს მხ. რ. I და II პირში -ო სუფიქსი აქვთ, მრავლობითში „ვნახე“ ტიპის ზმნებში -ე აღდგება, ხოლო „ავაგე“ ტიპის ზმნებში -ო საერთოა მხოლოდობითან. „ვნახე“ ტიპის ზმნათა მხ. რიცხვში ეს -ო შეიძლება არც გვქონდეს, რადგანაც მწკრივის ნიშანი ბოლოკიდურ პოზიციაში იკარგება (ა. კინჭარაული, 1960, 44; 103-105).

მოხეური ამ მხრივ არ განსხვავდება სალიტერატურო ენისაგან: მწკრივის ნიშანი უმარცვლო ფუძიან ზმნებშიც არის -ე. მიუხედავად ამისა, S₃ პირში ჩვეულებრივ არ ჩანს -ო ფორმანტი (მაგალითებს მოვიყვანთ ქართ. დიალექტოლოგიიდან); მაგ.: აიღეთ ქვაო, 40,31 და: აილა ქვა და... დასცა, 41,16; ერთი გულა გამივსეთო ტუთია-წამლითაო, 45,21; შდრ.: გაივსა გულა, აიკილა, 45,23; რაისაც ღნახამ, სრუ სახლჩი შემოგაქჟ, გადააგდე! 47, შნშ. 1. შდრ.: ბესომ გადმაიგდა თოფი ქელზედ, 46,8. სხვა მაგალითები: დავიგე 50,9; გავიგე 50,10; წამოვიღე 50,11; წამოვიღეთ, 50,13; ავანთეთ 37,25; დავანთე ცეცხლი, 50,11...

ინგილოურის კაკურ კილოკავში, ხევსურულის მსგავსად, მხ. რიცხვში -ე მოკვეცილია და ყველა ზმნა უნიშნოდ ან მრავლობითში -ო სუფიქსით არის წარმოდგენილი: მომღ; ერთ მე ომღ, ქართ. დიალ. 238,31; ეს მე ვერ გავაგდ, იმნ. 26; წამყონით, მენაჟში ნწხზე გადაადღითავ, ქართ. დიალ. 242,2; ააშენით, იმნ. 30.

ალიბათურში „-ე გვაქვს იმ ზმნებშიც, რომლებსაც საერთოდ არ ახასიათებდა ნამყო წყვეტილის საწარმოებელი ნიშანი“ (გრ. იმნაიშვილი, 1954, 159. მაგ.: მოჯანე, ქენე, მითხარე, დაკალე... მაგრამ არც -ო

სუფიქსია უცხო ამ კილოკავისათვის: მაფგი, იმნ., 47; მაფგით, ქართ. დიალ. 248,28; მაილი, იქვე 248,17... -**ე** ფუძეზე გავლენას ვერ ახდენს (მოჭანე...), რადგან ესეც უფუნქციოა.

ორივე კილოკავში ძლიერია უნიფორმაციის ტენდენცია (გრ. იმნაი-შვილი, 1954, 161; ვ. თოფურია, 1955, 458-459).

მიუხედავად ასეთი განსხვავებისა, როგორც კაკურში, ისე ალიაბათურში **სვ** პირის ნიშანი ყოველგვარ ზმნაში, როგორც ვნახეთ, არის -**ა**.

როგორ შეიძლება წარმოვიდგინოთ წყვეტილის ფორმათა ჩამოყალიბება უმარცვლო ფუძის მქონე იმ ზმნებში, რომელთაც **სვ** პირში -**ა** გაუჩნდათ ენის განვითარების უძველეს საფეხურზე?

-**ევ** სუფიქსი ზმნური ფუძის მაწარმოებელი ფორმანტია და მხოლოდ წყვეტილისათვის არ უნდა ყოფილიყო დამახასიათებელი (ბ. ჭობენაძე, მ. კობაიძე, მ. ბერიძე, 1988). ის თავს იჩენს II სერიის სხვა მწკრივებშიც. წყვეტილში -**ევ** სუფიქსიანი ფორმები შედიოდა ე. წ. „უნიშნოთა“ ჯგუფში და მათი **სვ** პირის ნიშანი, წესით, უნდა ყოფილიყო -**ა**, რადგან „უნიშნო“ წარმოების ზმნებში სხვა ფორმანტი არც ძველ ქართულში გვქონია და არც ახალ ქართულშია.

-**ივ**, როგორც ჩანს, თავდაპირველად მოქმედებითი გვარის უმარცვლო ან კუმშვად ფუძეებს მოუდიოდა და ხმოვნის დაკარგვას იწვევდა. ის თვითონაც იკუმშებოდა მომდევნო ხმოვნის დართვის გამო. წყვეტილის I და II პირში ფუძის აბსოლუტურ ბოლოში მოქცეული **ვ** ვერ ძლებს და გარკვეული დროიდან იკარგება: *გავიგევ → გავიგე, *გაიგევ → გაიგე. ამ ტიპის ზმნათა ერთ ნაწილში **ვ** ძველ ქართულში უკვე აღარ ჩანს (აღვიღე, აღვაგე...), მაგრამ მის ოდინდელ არსებობას გვახარაულებინებს მესამე სუბ. პირში -**ა**-ს გამოყენება პირის ნიშნად (-**ევ** სუფიქსის -**ვ**-ს დაკარგვისა და ამ ფორმათა შემდგომი ცვლილების შესახებ იხ. გ. გოგოლაშვილი, 1999, 50-52; 1981, 93-100).

ზმნათა მეორე ნაწილში -**ვ**-მ „თავი გადაიჩინა“ ფუძეში გადანაცვლებით. მაგალითად:

შეტუბა: შევატყევ → შევატყვე (ვეფხ. 64,2; შე-ვით-ვატყევ, იქვე 1076,4; შეატყო, იქვე 894,1);

განფრთხობა: განიფრთხევ → განიფრთხვე (ძილისაგან), ბალ. 149,6;

შემკობა: შევამკევ → შევამკვე (შეამკვის, მთ. 6,3C) → შევამკე;

შენდობა: შეუნდევ → შეუნდვე (ზირ. O 3,15) → შეუნდე;

დაწყობა: დავაწყევ → დავაწყვე და სხვა.

ზოგან ვ-ს დაკარგვას ხელი შეუწყო ბაგისმიერ ბგერასთან მეზობლობამ: *განვატფევ → *განვატფვე → განვატფე, შდრ. განატფო.

-ვ-ს გადასმა ამ ზმნებში ხშირად ძველ ქართულშივე ხდება, როგორც მოყვანილი მაგალითებიდანაც ჩანს. შემდეგ ვ აქაც იკარგება უმეტეს შემთხვევაში (ი. იმნაიშვილი, 1967; ფ. ერთელიშვილი, 1970, 271-274). ვ-ს გაუჩინარებით (ან მეტათეზისით) მიღებული ფორმები აღარ განსხვავდებიან წყვეტილის -ე სუფიქსიანი სხვა ფორმებისაგან, რომ არა -ო-ს ქონება ან პირში. ეს ცვლილება ხდება ქართული ენის განვითარების უძველეს საფეხურზე (გ. გოგოლაშვილი, 1999, 51).

წყვეტილის წარმოების მიხედვით განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ხევსურული და ინგილოური. ხევსურულსა და ინგილოურის კაკურ კილოკავში -ე სუფიქსი, თუ ის სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოშია მოქცეული, ან იკარგება, ან ვიწროვდება და -ო-ს იძლევა. ხევსურულის „ვნახე“ ტიპის ზმნებში -ე ყველგან აღდგება, როცა მას რაიმე მორფემა (მრ. რ. -თ ან რომელიმე ნაწილაკი) მიერთვის და ბოლო პოზიციას კარგავს; ინგილოურის კაკურ კილოკავში -ე-ს აღდგენა არ ხდება (ა. ჭინჭარაული, 1960, 103-104; გრ. იმნაიშვილი, 1954, 159-160). „ავაგე“ ტიპის ზმნებში ხევსურულში -ე საერთოდ არ ჩანს — არც მხოლობითში, არც მრავლობითში. ამის გამო ფიქრობენ, რომ ის (-ე, resp. -ევ) ამ ტიპის ზმნებს არც უნდა ჰქონოდათ (ა. ჭინჭარაული, 1960, 105-106).

საკითხი ასე დგას: გვქონდა თუ არა -ევ სუფიქსი აღნიშნულ ზმნებში და, თუ გვქონდა, ტოვებდა თუ არა ის რაიმე კვალს? საფიქრებელია, რომ -ევ გამოყენებული იყო ხევსურულშიც (აღმოს. საქ. სხვა კილოების მსგავსად), მაგრამ ის ან პირშიც დაიკარგა, როგორც წყვეტილის I და II პირში. -ევ → -ე ხევსურულშიც, მაგრამ შემდგომ ეს -ე შეიცვალა -ი სუფიქსმა „ვნახე“ ტიპის ზმნათა მსგავსად და იმავე მიზეზით. განსხვავება ის არის, რომ „ავაგე“ ტიპის ზმნებში უნიფორმაციის გამო -ი მრავლობითშიც არის გადასული და -ევ-ის კვალი გაქრა. თუ ეს ვარაუდი სინამდვილეს შეესაბამება, სუბ. მესამე პირში -ევ + -ა-ს შეეკუმშვის შედეგად უნდა მოეცა ან -ო, ან -ვა-ს კომპლექსი. -ო არ გვაქვს, რადგანაც ხევსურულში ამ მხრივ თავისებური ვითარებაა, -ვა → ო პროცესი ხდება, მაგრამ შეზღუდულად, თანაც ხევსურულის კილოკავებს შორის განსხვავებაა. -ვ-ა კომპლექსში -ვ ჩვეულებრივ დაკარგულია, მაგრამ იშვიათად ის შემონახულია სრული სახით, რაც ამო-

სავალი ვითარების მაჩვენებელია. აღნიშნავენ, რომ ხეცურულში „იყო“ არ გვხვდება, მის ნაცვლად არის „იყვა“ (ა. ჭინჭარაული, 1960, 17), რომელშიც ზოგჯერ -ა მოკვეცილია. მაგ., ხან იყვა შუადღისაო (ხეცს. პოეზ. 107,4). შდრ.: მოწყენით როგორ არ ვიყვა, იქვე 211,15; ნაქნარ ჩვენ უყვათ (= უყოთ), იქვე 95,12...

ამ ტიპის მაგალითები სხვაც შეგვხვდა:

გოთლაის ჩალის ფერამა ნაცხვრევზე იწყვა (= იწყო) ფხვრიალი, ხეცს. პოეზ. 84,6; ჭრელამ შაუტყვა (= შეუტყო) ღალატი, იქვე 11,8; ეგ ბალთის არე-მარეი აივსვა (= აივსო) ცხენოსნითაო, იქვე 223,25; ვაკე აივსვა მკვდრითაო, იქვე 223,20; (ჩიხმა) შაგიტყვა (= შეგიტყო), მენადირეო, იქვე 514,10; დაგემჰვა (= დაგემხო) სამეფო ეშმაკისაო, იქვე 479,5; ზელიმ-ხანს უყვა თვალია, იქვე 227,2; ძმამა ძმა არვინ დაინდვა, იქვე 465,3...

იმის გამო, რომ „ავაგე“ ტიპის ზმნებში -ვ + ა კომპლექსი არ გვაძლევს -ს, არც პირის ნიშანია შეცვლილი, ძველებურად -ა არის გამოყენებული.

„ავაგე“ ტიპის ზმნებში სუბ. მესამე პირის ნიშანი -ა სპორადულად შემონახულია, დასახელებულთა გარდა, სხვა კილოებშიც, კერძოდ, ფშაურში, კახურში, გურულში, აჭარულში... (ამ უკანასკნელთა შესახებ იხ.: ბ. ჯორბენაძე, 1989, 529, 558). ფშაურშიც ზოგჯერ სიტყვის ბოლოს -ვ-ა კომპლექსი გვხვდება სალიტერატურო ქართულის თვალსაზრისით მოსალოდნელი -ს ნაცვლად: იყვა, შაატყვა (= შეატყო), დატყვა (= დაატყო), ამაძვრა (ვ გადასმულია) მაუზერი, უყვა (= უყო) (გ. ცოცანიძე, 1978, 31-32, 61).

რამდენიმე მაგალითი ჩვენც შეგვხვდა: წყალმ გარა არ დაარჩვა, ქართ. დიალ. 140,20; ფარაზე კი იტყვიან: დოლი დაიწყვაო, იქვე 128,33. შდრ. მოხეური: დაიწყვეს იქ ცხოვრებაი, იქვე 41,26; გაგვიგო აღაის ცოლმა, დაგვიცხვა (= დაგვიცხო) ქადის კვერები, ქრესტ. 154,40.

როგორც ცნობილია, კახურშიც სალიტერატურო ქართულის მიხედვით მოსალოდნელ -ს-ს იშვიათად -ა სუფიქსი ცვლის: უამბა, მორთა, ცოლათ შაირთა (არ. მარტიროსოვი, გრ. იმნაიშვილი, 1956, 94).

ერთი მაგალითი აქაც შეგვხვდა, სადაც -ს-ს ადგილას -ვ-ა კომპლექსია წარმოდგენილი: ამას უნდა მიმათხოო. მამამაც ნება დართვა (= დართო), ქართ. დიალ. 206,36.

ზემოთ მოყვანილი იშვიათი მაგალითების სახით შემონახულია უძველესი ფორმები, რომლებშიც დაცულია ამოსავალი ვითარება. ჩანს, -ევ სუფიქსი გამოყენებული იყო დიალექტთა ორივე ჯგუფში, რომლებიც გარკვეული დროიდან ერთმანეთს უპირისპირდებიან წვ პირის გამოხატვის მიხედვით: ერთ ნაწილში (და სალიტერატურო ენაშიც) პირის ნიშანი არის -ო, მეორე ნაწილში — -ა, რომელიც ძველისძველი წარმოშობისა უნდა იყოს. ხევსურულში, მოხეურსა და ინგილოურში „ავაგე“ ტიპის ზმნებში -ა-ს გამოყენებას სისტემური ხასიათი აქვს. საუკუნეების განმავლობაში წყვეტილის წარმოების ტიპები ამ კილოებში განიცდის ცვალებადობას, ხდება უნიფორმაცია: მოხეურში უნიშნო წარმოებას -ე სუფიქსიანი შეენაცვლა (-ე ← -ევ); ხევსურულსა და ინგილოურში, გარკვეული ფაქტორების გავლენით, -ე გვაძლევს -ო-ს, ან იკარგება; ინგილოურშივე (ალიაბათურ კილოკავში) უნიფიკაციის ტენდენცია -ე-ს გაბატონებისაკენ არის მიმართული, მაგრამ სუბიექტური მესამე პირის ნიშანი ძველებურად არის -ა სუფიქსი.

რა მოხდება შემდგომ, მიიღებს თუ არა დიალექტების ეს ჯგუფი სხვა კილოების მიხედვით შემუშავებულ მოდელს, ამას დრო გვიჩვენებს. არის ცდები, რომ აქაც -ა-ს გვერდით დაუდგეს -ო სუფიქსი, რომელიც ან სალიტერატურო ენის გავლენის შედეგია (აძვსო, დააწყო...), ან შედარებით ახალწარმოქმნილი -უა-ვა → ო პროცესისა (წაართვა → წაართო, თქვა → თქო...).

როგორ უნდა აიხსნას „ავაგე“ ტიპის ზმნებში -ა-ს გამოვლინება ფშაურში, კახურში, გურულსა და აჭარულში? ყველა კილოში ეს არქაიზმია. ფშაურისათვის განვლილი საფეხური ჩანს ის, რაც ხევსურულში ახლა ხდება, მან უფრო ადრე განიცადა სალიტერატურო ენის გავლენა და მასთან დაკავშირებული ნიველირება. სხვა კილოებში კი ეს ფორმები „ენობრივ მახასიათებლებში“ შემორჩენილი ფორმებია, ან ენობრივი ალლოს გამოვლინება.

ენის განვითარების უფრო ადრინდელ საფეხურზე დიალექტთა იმ ჯგუფში, სადაც -ა-ს ზმარებას სისტემური ხასიათი აქვს „ავაგე“ ტიპის ზმნებშიც, საფიქრებელია, -ვა კომპლექსს არ ენაცვლებოდა -ო, ყოველ შემთხვევაში, ის არ უნდა გვქონოდა „ავაგე“ ტიპის ზმნებში, რასაც გვიდასტურებს გადმონაშთის სახით შემორჩენილი ფორმები, რომლებიც ზემოთ არის მოყვანილი.

ამით შეიძლება დაგვესრულებინა მსჯელობა, მაგრამ ყურადღებას იპყრობს თუშურში არსებული ვითარება. თუშურსა და ხევსურულში ამ ფორმათა წარმოებაში არის ზოგიერთი თანხედენა: ა) იკარგება *ჰ* პირის -ა წყვეტილსა და II თურმეობითში; ბ) იკარგება წყვეტილის -*ე* სუფიქსიც: ავილ (= ავილე), ცნელ (= აილე)... (თ. უთურგაიძე, 1960, 21) და სხვა.

სუბ. მესამე პირის სუფიქსად „ავაგე“ ტიპის ზმნებში ტექსტების ზოგ გამოცემაში წარმოდგენილია -რ: დნეწყურ (= დაიწყო), 3,12; ცნელრ (= აილო), 11,10... (თ. უთურგაიძე, 1960). ზოგჯერ მის ადგილას არის ჭ: ვინ ცნელტ (= აილო), ქართ. დიალ. 105; გნეგტ (= გაიგო), იქვე 107,1...

აქ ერთიდაიგივე ბგერა იგულისხმება, რომელიც უფრო ჭ-ს უახლოვდება, -რ მიგვანიშნებს, რომ ეს ბგერა -ლ-ს დავიწროვებით არის მიღებული. ხომ არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ თუშურში ამოსავალია -ჭ-ა (-ვ-ა), რომელშიც *ჰ* პირის ნიშანი -ა დაკარგულია აბსოლუტურ ბოლოში? შდრ.: დნელტ (= დაედვა), იქვე 105,7, მაგრამ: დადვაგ, იქვე 105,11.

დამაბრკოლებელი იქნებოდა ლექსებში -ლ-ს გამოყენება, მაგ.: გაილო, უთურგ. 51,6; დაიწყო, იქვე 51,7; გაიგო, იქვე 56,2... შეიძლება გვეფიქრა, რომ მათი ხშირი გადაადგილების („ხეტიალის“) გამო ლექსებში -ლ სალიტერატურო ქართულის გავლენით გაჩნდა (ამ გავლენის შესახებ იხ. თ. უთურგაიძე, 1960, 07).

დამაფიქრებელია ისიც, რომ *ჰ* პირის -ლ-ს დავიწროება და მის ადგილას -ჭ-ს გაჩენა, რითაც ეს კილო განცალკევებით დგას, სხვა კილოებში თითქოს არ გვხვდება. შედეგად კი მივიღეთ ისეთი ფორმები, რომლებიც ამოსავალ ვითარებასთან ძალზე ახლოსაა, ვგულისხმობთ: -ჭა, -ვა → ჭ, ვ, (-ა-ს დაკარგვით).

VII. მასალები სუბიექტური მესამე პირის -ა სუფიქსის -ლ-სთან მონაცვლეობისათვის ძველსა და საშუალ ქართულში

როგორც ცნობილია, ქართული ენის განვითარების ერთ-ერთ უძველეს საფეხურზე სუბიექტური მესამე პირის ნიშანი თხრობითი კილოს მწკრივებში — უწყვეტელსა, წყვეტილსა და II თურმეობითში — მხო-

ლობით რიცხვში იყო -ა სუფიქსი, რომელიც შემდეგ ფონეტიკურ ნიადაგზე ცვლილების შედეგად გარკვეულ შემთხვევებში გვაძლევდა -ო-ს (ლ. ბარამიძე, 2008, 83-100). ეს ცვლილება ქართული სალიტერატურო ენის უძველეს ძეგლებშივე იჩენს თავს და ხდება მეორე (ან მესამე) სერიის მწკრივებში — წყვეტილსა და II თურმეობითში; უწყვეტელი დღემდე ინარჩუნებს ამოსავალ ვითარებას, ცვლილებები მას ამ მხრივ არ შეხებია, რადგან პირის ნიშანი (-ა) მოსდევს ამ მწკრივის საერცობს — -დ-ს ან -ოდ-ს და იქმნება ფონეტიკური პროცესებისთვის ჩაკეტილი სივრცე (ლ. ბარამიძე, 2003).

სუბიექტური მესამე პირის გამოხატვის ის სისტემა, რომელიც ძველ ქართულში გვაქვს და რომელშიც ამ აფიქსებს სულ სხვა დანიშნულება აღმოაჩნდათ (პირთან ერთად დროს, კილოს, ზგისობის აღნიშვნა), ძლიერ ადრე ჩანს ჩამოყალიბებულს. -ა ~ -ო მონაცვლეობა ქართული ენის წარმოქმნის საწყის ეტაპს უნდა უკავშირდებოდეს.

სუბიექტური მესამე პირის ნიშნად -ა (ან -ო) აღნიშნულ შემთხვევებში (ე. ი. წყვეტილსა და II თურმეობითში) წარმოდგენილია ერთსა და იმავე ფუძეებში, მონაცვლე ფუძეები იცვლება ეპოქათა მიხედვით. განსხვავებული ვითარებაა კილოთა (დიალექტთა) მიხედვითაც. უადრესად საინტერესოა, რომ ზოგიერთ კილოში (ასეთია მთის კილოებიდან ხევსურული, მოხეური..., ბარის კილოთაგან ინგილოური) -ა სუფიქსი თითქმის ერთადერთია და იქაც გვხვდება, სადაც ის თვით ძველ ქართულშიც კი არ ჩანს. სავარაუდოა, რომ ამ დიალექტებმა შემოგვინახეს უძველესი ვითარება, რომელიც ქართულ სალიტერატურო ენაში საზოგადოდ წაიშალა.

აღნიშნავენ, რომ თანამედროვე ქართულ სალიტერატურო ენაში „წყვეტილის მწკრივში S₃ მორფემის -ა და -ო ალომორფთა განაწილების ავტომატური, აბსოლუტურად უგამონაკლისო, წესები არსებობს: უხმოვნო ძირებს -ო ალომორფი აქვთ ყოველთვის, ხმოვნისა კი — -ა“ (გ. გოგოლაშვილი, ა. ონიანი).

ეს არის ფაქტის კონსტატაცია, მაგრამ მიგვაჩნია, რომ ამასთან ერთად საჭიროა ამ ფაქტის ახსნა, სახელდობრ, იმის თქმა, თუ რა იწვევს ამ ცვლილებას, რა პროცესია ეს? ამაზე კი პასუხი ჯერ-ჯერობით არ ჩანს. -ა-ს -ო-ში გადასვლა უკვე ძველ ქართულშივე არის დაწყებული, მაგრამ შედარებით იშვიათია. მომდევნო პერიოდში ასეთი შემთხვევები სალიტერატურო ენაში თანდათან ხშირდება და საშუალო ქართულის ბოლო პერიოდში თითქმის დასრულდა, მაგრამ ძნელია თქმა, თუ ცვლი-

ლებათა ამგვარი ლოკალიზაცია რამდენ ხანს გასტანს და სუბიექტური მესამე პირის -ა სუფიქსის გამოყენების არეალი კვლავ დავიწროვდება თუ არა სალიტერატურო ქართულში, რადგანაც არ ვიცით, ჩვენთვის ცნობილი არ არის, თუ -ა ~ -ო საერთოდ რამ განსაზღვრა, რამ განაპირობა.

ძველსა და საშუალ ქართულში ხშირად ენაცვლებიან ერთმანეთს -ა და -ო, ე. ი. ერთსა და იმავე ფუძეში ხან -ა გვხვდება, ხან — -ო. ერთადერთი, რაც შეიძლება დავუშვათ, არის ჟა (-ვა) კომპლექსის გადასვლა -ო-ში (უა > ო), რაც ქართულისთვის ბუნებრივია, დანარჩენი შემთხვევები კი მისი ანალოგიის შედეგად მივიჩნიოთ. ერთადერთი, რაც ხელს შეუშლიდა ამას, ის არის, რომ საანალოგიო მასალა მცირეა, სულ რამდენიმე ფუძეა: დაამჟუა, გაირჟუა, შეარჟუა, დაასუა, მოატყუა, შეატყუა.

ჩვენი ნაშრომის მიზანია აღრიცხოს (წარმოადგინოს) ძველი და საშუალი სალიტერატურო ქართული ენის ის ფუძეები, რომლებშიც ჯერ კიდევ შემონახულია სუბიექტური მესამე პირის -ა სუფიქსი, რომელსაც შედარებით იშვიათად ენაცვლება -ო (იმავე ფუძეში). მათგან განსხვავებულია ვითარება ახალი სალიტერატურო ქართულისა, სადაც უკვე -ო არის გაბატონებული აღნიშნულ შემთხვევებში.

მოვიყვანოთ სათანადო მასალას, რომელიც დალაგებულია ფუძეთა დასაწყისი ბგერების მიხედვით ანბანის რიგზე. ჯერ მოცემულია ძველი ქართულის მასალა, შემდეგ — საშუალისა საუკუნეთა მიხედვით.

ძველი ქართული (V-XI ს.ს.)

როგორც ცნობილია, ა- სუფიქსიანი წყვეტილის შესაბამისი II კავშირებითი მაწარმოებელიც (ე. ი. მწკრივის ნიშანი) -ა სუფიქსია, ამიტომ ზოგჯერ მასაც დავიმოწმებთ:

ნუუკუე აღგაგზნას შენ ღელვამან გულისწყრომისამან, ბას. კე-სარ. სწავლ. 139, 20 (შდრ. ახ. ქ. აღგაგზნოს); ვითარ-მე აგრძნა ესე ღმერთმან? ფსალმ. 72,11; აგრძნა ერმან პურიათამან, სინ. მრ. 125,26; აგრძნა მეფემან კოსტანტინე, იქვე 237,11; აგრძნა თავისა თვისსამ, მამ. ცხ.-ნი 40,10; არა აგრძნა, ჯავ. აღწ. 162,22; აგრძნა მეფემან ეგვპტისამან, გამოსლ. 14,5AK; შეეკუნა და აგრძნა მიზეზი მისი, ბალავ. 91,1; იგრძნა, ვითარმცა სულითა, იქვე 29,36; ბაგინსაცა აზმნა (აზმნო ԳԼԾ) შეგინებად, საქმე მოც. 24,6Ը; აღდგა და კუალად აზმნო შესლვად საფლავად, ლიმ. 24,17; სიკუ-

დილი აზმნო მისავლტოლველად, მეტაფრ. 434,27; არა თუ ვისგან
ხეთხრა, არამედ თვთ გულის ჳმა ყო, ხანმ. მრ. 140, II სვ.; რამ-იგი
მას ეთხრა, მეტაფრ. 189,34; ყოველივე იგი ჩუენებაჲ მიუთხრა,
იქვე 368,17; მიუთხრა ჳირი თჳსი წმიდასა მას, იქვე 254,21;
მიუთხრა მშობელთა თჳსთა ყოველნი კეთილმოქმედებანი, ტობისი
11,19; მსტუვარსა (!) მიეთხრა (II თურმ.) მათდა, მეტაფრ. 365,6;
ესევითარივე მიეთხრა ბრძანებაჲ, იქვე 449,20; ეგრეთვე...
მიეთხრა, ელისაბედის შობაჲ, იქვე 400,27; მიეთხრა მეფესა
მეგვტელთასა, გამოსლ. 14,5CS; შჯული შეუთხრა მათ, რადთა არა
მიეახლნენ მონასტერსა, კიმ. II, 192,11 (დაუდვა შჯული, წესი, კანონი,
ჟ. კეკელიძე); ესრეთ უკუე წარმოუთხრა, მეტაფრ. 490,20;
ყოველივე წარმოუთხრა ცოლსა თჳსსა, იქვე 366,22-23; ყოველივე
ანტიოქიას შემთხუეული მისდა წარმოუთხრა, მეტაფრ. 414,15-16;
ყოველივე თითოეულად წარმოუთხრა, იქვე 378,6; მე წარმო-
გითხრა, სინ მრ. 272,15 (II კავშ.); შეელმა მას ღჳძლი ფრიად,
ლიმ. 31,19; შეელმა გული მისი და ატირდა, Ier. — 3, 103 r, 4-5
(ზ. სარჯველძე); შეელმო მას მუცელი, ლიმ. 20,26; სტომაჳი ჩემი
შემელმო, საკ. წიგ. II, 85,31; რომელმან დაამჳუა მტერი, მინჩხი
213,23; რომელმან დაამჳუა სიმაღლე მაცთურისაჲ, იქვე 288,28;
მოჳდა ღამე და იჳყრა, რამეთუ მოსრულ... იევენეს და ვერ შეერინეს
ურთიერთას, გამოსლ. 14,20AK; სიტკობებით მიუჳყრა ყური მე-
ტაფრ. 382,8; უკჳრ, თუ ვითარ ეგოდენ შეაჳყრა გონებაჲ მისი სა-
შუებელთა ამის სოფლისათა, ბალავ. 44,30; აპოლო მორწყა ლ,
მორწყო, 1 კორ. 3,6BCD; მოვედ და მოვრწყათ (ბოსტანი), ნოვე-
ლები I, გ. 23, 34 (II კავშ.); შენ... მორწყე, ხოლო მე მჳუხრი მოვ-
რწყო, იქვე 23,35-36 (II კავშ.); ყრმა... ვლიდა და შეერჳუა ეკალი,
ჰაგ. ძეგ. ლექსიკ. IV, 425,19; აღილო შეშაჲ ჳმელი და დაასჳა იგი
ქუეყანასა, ნოველები I, იგ. 4, 3-4 (შდრ. ახ. ჳ. დაასო); რადთა
უმეტესიკა სიხარული მოისთუღას (II კავშ.); თარგმ. ეკლ. 86,6;
შდრ.: რადთამჳა მოისთუღო წმიდად (წყვეტ.), საკ. წიგ. II, 50,17;
არამედ უსწრა მათსა მას მიმოსღვასა და წინაშე ლჳქსისა წარ-
დგომილ იჳმნა, მეტაფრ. 157,2 (შდრ. ახ. ჳ. უსწრო); დიდებაჲ მო-
ვატყუა თავსა ჩემსა ანუ უპატიობებაჲ (II კავშ.), ნოველები II 75,23;
რადთა დიდებაჲ მოვატყუა (II კავშ.) თავსა ჩემსა, იქვე 72,24; არა
აუფლა (აუფლო ლ) კაცსა ვნებად მათდა, ფსალმ. 104,14¹ლ; მაშინ

გულისხმა-ყო დედაკაცმან მან, ვითარმედ ამისთვის არა უფლა შესლვად, რავდენ არს იგი მწვალებელი, ლიმ. 23,13 (ათონური 977 წლისა; უფლო S, 925 წლისა); გონებასა შინა შენსა არს ზაკუვამ რამე და ამისთვის არა გაუფლა შესლვად მას შინა, ლიმ. 24,8A (გიფლო, S); არა აუფლა შესლვად საფლავად, იქვე 24,18A (უფლო S); მიეყრდნა ყურესა ერთსა, შუშ. 13,9; რომელი მიეყრდნა მკერდსა მისსა, სინ. მრ. 196,32; და ვითარცა შევმოსე იგი, მიეყრდნა და მოკულა, ლიმ. 41,7; მიეყრდნა, ნოველები II, 86,13; იჟუმოს... რამცა-იგი ცნა, ბალავ. 65,30; მზემან ცნა ჟამი დასლვისა თვისისა, ფსალმ. 103,19; ვითარ ცნა ყრმამან, ჯავ. აღწ. 239,26; არა ცნა, ვითარ კაცსა შუებასა თანა მოუტდის ურვამცა, სინ. მრ. 129,38; ვერა ცნა სულისა მის წმიდისა მოსლვამ, იქვე 188,11; დასდვა თითი სალომე და ცნა, ჯავ. აღწ. 192,1; ცნა იოსებ მამამან მისმან, იქვე 199,28; იცნა ვარმან მომგებელი თჳსი..., ხოლო ისრაელმან მე არა მიცნა, სინ. მრ. 239,10-11; გედონ საწმისად გიცნა, იქვე 200,25; სოფელმან შენ არა გიცნა, მინჩხი, 152,32; რომელმან ჟამსა ამას... გიცნა შენ, ბალავ. 155,22; დამბადებელმან გიცნა საშოსავე დედისა შენისასა, მინჩხი 314,7; ანუ გიცნა ვინ უფროდს ისრაელისა, ეზრა სუთ. 1,32C; ღმერთმან შენ გიცნა, ბას. კესარ. სწავლ. 201,6; იცნა ჭეშმარიტებამ, იქვე 177,12; იცნა ჭეშმარიტი მოძღუარი, იქვე 96,5; იცნა რაქის ღმერთი, ბალავ. 104,25; სოფელმან ღმერთი ვერ იცნა, ფსევდომაკარი, 286,8; მან იცნა სახელი ჩემი, ფს. 90,14; იოვანე ვერ იცნა იგი, სინ. მრ. 80,3; იცნა ჳმამ იგი პეტრჳსი, საქმე 12,14; რომელი წინამსწარ იცნა, ჰრომ. 11,2; ვერ იცნა სოფელმან, 1 კორ. 1,21; 2,8; რომელნი-იგი წინამსწარ იცნო, ჰრომ. 8,29D (D X საუკუნისა, მრგლოვანი). ვითარცა თჳსი სახლი იცნა, მამ. ცხ-ბანი 34,2; სამოსელმან იცნა დავითი, იქვე 42,1; ვერ იცნა შემოქმედი თჳსი, სიბრძ. სოლ. 18,11; რომელმან არა იცნა საწოლი შეცოდებით, იქვე 3,13C; რომელიცა შეაცნა სულსა შენსა, ... მასცა იქმოდე, ნოველები II, 153,26 (II კავშ.); ესე-ლა თუმცა მეცნა, შუშ. 22,8 (II თურმ.); მეფესა არა ეცნა საქმე ესე, ბალავ. 4,33 (II თურმ.); მასცა არა ეცნა, უკუეთუ ანტონისა მოსრულ არს, მამ. ცხ-ბანი 39,37 (II თურმ.).

საშუალო ქართული

საშუალო ქართულიდან უპირველეს ყოვლისა წარმოდგენილი იქნება უფრო ძველი, ანუ ადრინდელი ძეგლების მასალა, კერძოდ, XII საუკუნის „ვისრამიანი“, „ამირანდარეჯანიანი“, „ვეფხისტყაოსანი“; XIV საუკუნის „ჟამთააღმწერელი“, XV საუკუნის „წიგნი სააქიმოჲ კარაბადინი“ ზაზა ფანასკერტელისა (ორ ტომად), შემდეგ კი უფრო გვიანდელი ძეგლები: უცნობი ავტორის „რუსუდანიანი“, თეიმურაზ პირველისა და არჩილის თხზულებები, სულხან-საბა ორბელიანი, დავით გურამიშვილი და სხვები.

„ვისრამიანი“, „ამირანდარეჯანიანი“, „ვეფხისტყაოსანი“, „ჟამთააღმწერელი“, „წიგნი სააქიმოჲ კარაბადინი“

გულისა ჩემისა ასეთი ცეცხლი აეგზნა, ვისრ. 283,9 (აღ ზმნისწინით); ძიძამან ცეცხლი შეაგზნა, იქვე 206,35; მძინარესა მიაგნა, იქვე 168,17G (ვარიანტებში), გვ. 664; რა ველარ შეიგნა, ძიძასა ეგზოში სცა, იქვე 169,28CF (შდრ. რა ველარ შეიგნო, K); შეიგნა რასათუისაც აენთო სანთელი, იქვე 148,36; შეიგნა მისლვა მეფისა, ვეფხ. 96,4; თავისა გზა და კუალი ველარა შეიგნა, ამირანდარეჯ. 255,1 (ერთ ხელნაწერში: შეიგნო, Q); რა შემოვიდენ ინდოეთს, შეიგნა მათი გვარობა, ვეფხ. 541,2 (II კავშ.); აგრძნა თემურჩი განზრახვა ესე, ჟამთააღმწ. 141,16; შაჰრო იგრძნა, ვისრ. 159,5; რა ვისმან... იგრძნა, იქვე 276,32; იგრძნა, რომელ... რამინს გაეწირა, იქვე 195,24; ვისის ღედამან იგრძნა, იქვე 159,5; რომელ ვერავინ გიგრძნასო, იქვე 122,13 (II კავშ.); რამინს გულმან უგრძნა, იქვე 152,36; არ გამოცხადდა მათი საქმე და ვერცავინ უგრძნა, იქვე 276,6; ქალაქს შევიდეს, რომელ ვერავინ უგრძნა, ვისრ. 288,32; ვისსა... გულმა უგრძნა, იქვე 278,15; რამინს გულმან უგრძნა, იქვე 168,18; აწ ამზანაგთა არ გიგრძნან, ვეფხ. 436,3 (II კავშ.); შდრ. ახ. ქ. გიგრძნონ; სამთავე შესლვა არ ვარგა, თუ გვიგრძნან, არს სათუები, ვეფხ. 1400,1; ვინ ხარ, ანუ მკლავმან შენმან ვისგან ივნა, იქვე 598,3; იგი წვიმა და-რე-ნელდა, რომე პირველ ვარდი აზრა, იქვე 536,2; შდრ. ახ. ქ. (და)აზრო; მონაქროლმან ვარდი დაზრა (= ახ. ქ. დააზრო), იქვე 986,3; ყველა წურილად უანბა, ვისრ. 104,16; რამინის ამბავი უამბო, იქვე 288,3; ვით გაიმბო საკვირველი, ვეფხ. 1145,1; სიხარულისა უანა მომკო, ვისრ. 168,28; დაიპყრა მეფობა ძემან

თამარისმან ლაშა-გიორგი, ჟამთააღმწერ. 133,12; დაჟდა ტახტსა ზედა და დაიპყრა ხატაეთი, ჟამთააღმწერ. 143,3; მიიპყრა პირი მას ციხესა, სადა ვისი ჯდა, ვისრ. 147,9; (ძიძამან) ყური მიუპყრა, იქვე 154,35; მიუპყრა, ერთი ახლია, ვეფხ. 268,3; შეუტივა ვეშაპმან, ცხენი შეიპყრა, ამირანდარეჯ. 593,4; სევდამან გული შეუპყრა, ვეფხ. 346,2; ყმამან ავთანდილს ხელი შეუპყრა ხელითა, იქვე 283,1; (ხეს) ჩრდილსა ქუეშე დაეპყრა (II თურმ.), ვისრ. 173,31; რომელი-იგიცა ოდენ დაეპყრა შანშეს მანდატურთუხუცესსა, ჟამთააღმწერ. 182, ქვ. 1; სადა ბადრი იამანიძე შეეპყრა, ამირანდარეჯ. 90,6 (II თურმ.); ავაზასა ქურციკი შეეპყრა, იქვე 31,5; ნადირი არა შეგუ-ეპყრა, იქვე 100,8 (II თურმ.); მნებაეს, რადთა მრთელი შეევიპყრათ, იქვე 5,7 (II კავშ.).

ალვა მორჩი სხვაგან დარგა, ვეფხ. 1585,4.

მისი... ლახტი წელში ჩაირკვა, ამირანდარეჯ. 474,1.

ჰკრა ჯრმალი ჩაბალახსა და წინას ტახტას უნაგირისას დაასუა, ამირანდარეჯ. 61,2 (ვარიანტებია დაასვა, დაასო); ჰკრა ხიშტი პირსა და ერთსა მჯარსა მიწასა შიგან ჩაასუა, იქვე 50,8; გულსა ისრად დაესო, ვისრ. 109,2; ვითა... კედელსა, ეგრეთ არა დაესო, იქვე 756,1.

შეუტივა... ქუეითად, აასწრა სიფიცხითა, ამირანდარეჯ. 706,5C; აასწრა ამირ იამანელმან, მუქარა გამოსთხოვა, იქვე 546,4; ასწრა (ვარიანტ: აასწრა), იქვე 243,9; ესწრა ღამევე და ვერა გარდაწყუი-ტეს, იქვე 676,10C; ჰკრა ჯრმალი მზემან ჰაბუქმან, ვეშაპი გაესწრა, ამირანდარეჯ. 593,5 (ვეშაპი გაექცა — ასეა უმეტეს ნაწილში); შეუტი-ვა ვეშაპმან, ... კაცი ზე გარდაესწრა, და მოკლა, იქვე 593,4; მი-ესწრა მზეჰაბუკი და მოკლა, იქვე 549,1 (ვარ.: მოესწრა; მიას-წრა); და თუ სხუა წამალი ვერ მიასწრა, სამკურ. წიგნი II, 653,14; ძლით შეესწრა ცხენსა, ერთითა კაბითა მარტო ივლტოდა, ჟამთააღ-მწერ. 235,8; ვერ ესწრა მეფე ომსა მათსა, იქვე 215,13; მოაბად ზე-და შემოესწრა, ვისრ. 156,37; მოაბად განალამცა შეატყუა, იქვე 136,22; რა ესე... მოაესენეს, შეატყუა, რომელ... მაგალითობა იყო, იქვე 112,11; ვერავინ შეატყუა, თუ... რა წაეყიდაო, იქვე 61,37; ვე-რავინ შეატყუა მიზეზი ეგრე ძალ-მიღებულობა სისუსტისა, იქვე 202,8; თუ ვერა შეატყუა რა, ცოცხალია თუ მკუდარიო, სამკურ. წიგნი II, 319,5 (II კავშ.); მაშინდა ძლივ შეიტყუა, ვითა: თავი მა-

ბიო, იქვე 309,8; და მე აქა შიშული მარტო მუკლამდი ლამსა შიგან ვეფლაო, ვისრ. 134,31-32; ერთმანცა ვერა ცნა ჯობნა, ამირანდარეჯ. 168,7; რა ვირომან ცნა მოაბადის საქმე, ვისრ. 60,21; რა ძიძამან ცნა ვისის ამბავი, იქვე 64,35; რა მოაბად ამბავი ცნა, იქვე 291,14; რა ესე ცნა, რომელ წყრებოდა, იქვე 242,31; ცნა ამირბარმან, ვეფხ. 1586,1; ტარიელ ცნა, იქვე 1655,1; ცნა მეფემან ტარიელი, იქვე 1514,2; რა ავთანდილ... ცნა, იქვე 1491,1; ცნა მისი დანაწერობა, იქვე 1360,1; ცნა მეფემან, მიეგება, იქვე 1178,3; ავთანდილ ცნა, იქვე 984,1; ვაზირმან ცნა, გაეგება, იქვე 729,1; ვერა მეცნა ეგზომ გრძელად, იქვე 592,3 (II თურმ.); რომე მისი ვერა მეცნა, ამას უფრო დავეღაგე, იქვე 567,2; მისგან დაწერილი საფიცო... იცნა, ვისრ. 42,16-17; რა გუშაგმან დაინახა და იცნა, იქვე 241,22; შეხედნა, იცნა ტარიელ, ვეფხ. 1355,2; რა ტარიელ მეფე იცნა, იქვე 995,3; რა ტარიელ ფრილონ იცნა, იქვე 1380,1; მაშინვე იცნა, იქვე 1355,4; ქვაბნი გამოჩნდეს, ეამა, იცნა, იქვე 1331,1; შეხედნა, იცნა, გაიქცა, იქვე 1334,4; რა ტარიელ ნახა (რიდე), იცნა, იქვე 1339,4; წიგნი და კიდე რილისა იცნა, იქვე 1340,1; ვერ იცნა, — სახე არ ჰგვანდა, იქვე 231,1; ჩემი გული შენგან კიდე არავის ეცნა, ვისრ. 248,24 (II თურმ.); რა ეცნა, წამოსრულიყვნეს, ვეფხ. 450,2; ვერა ვერ ეცნა, ვერ იყვნეს ვერას ამბისა მბობელნი, იქვე 642,3.

„რუსულანაინი“ (უცნობი ავტორისა)

უმწარესი ალი აღეგზნა გონებასა ჩემსა, რუსულ. 408,33; მიჯნურობისა სახმილი გულსა მისსა დაეგზნო, იქვე 612,43; შენის სიყვარულისა ასეთი ცეცხლი ჩამეგზნა, იქვე 54,22; შენ ასეთი ცეცხლი ჩაგეგზნა მიჯნურობისა, იქვე 548,22; ასეთი ცეცხლი ჩამეგზნო, იქვე 387,9; გულსა შიგან მისი ასეთი მიჯნურობისა ცეცხლი ჩაეგზნა, იქვე 81,36; ხანამდი ველარა შეიგნა რა, რუსულ. 44,13 (გაიგო, შეიტყო, მიხვდა); შეიგნა აფთვიმემ, რომ არ იქნებოდა მიუცემლობა, იქვე 614,24; შეიგნა თავისა სიკვდილი, იქვე 598,16 (მიხვდა); რა... მეფემან შეიგნა, აწვივეს ფიცხლავ, იქვე 366,24; რახან შეიგნა, ისრით ვერა დააკლო რა, იქვე 433,31; ასევე: იქვე 45,25, 49,22, 52,25; 52,30; 57,29; 68,4; 84,35-36; 88,6; 135,12; 136,27; 5,32; 6,25; 202,29; 206,18; წავიდა ვეზირი და შეიგნო მათი ამბავი, რუსულ. 47,21; მისთა შიშთაგან გზა ველარ შეეგნა, იქვე 43,7 (II თურმ.); ჩვენი დაბრუნება მშვიდობით შეეგნათ, იქვე 474,24 (ჩვენი მშვიდობით დაბრუნე-

ბა გაეგოთ, შეეტყოთ); რა ერთად შევიყარნეთ, ყველა უკლებლად შევიგნათ, რუსულ. 66,33 (II კავშ.).

ტახტი ვერ დაიპყრა, რუსულ. 612,26; მამაჩემი ასე დაიპყრა ამისმა მძლავრებამა, რუსულ. 573,7; ქალაქი იმას დაეპყრა და აეოხრებინა, რუსულ. 428,29 (II თურმ.); სადა დევი დახდომოდა... და დაეპყრა, იქვე 67,37 (II თურმ.); ასდენ პატივი მიაპყრა, რუსულ. 7,22; ისევ გლახაკსა მასვე რიგზე მიეპყრა, რუსულ. 336,25; პატივით მომეპყრა, იქვე 567,31; საყვარლად და კარგათ მომეპყრა, იქვე 247,6; მისთანა პატივი მომაპყრო, რუსულ. 246,22; შუალამისას ძილმა შეიპყრათ ყოველნი, იქვე 337,12; ჭაჭვის კალთა სარტყელში ჩაიპყრა, იქვე 287,30; ლახტი ჩაიპყრა, იქვე 286,30.

ისარი წელში გაირჭვა, რუსულ. 27,9; მერმე ლახტი წელსა ჩაირჭვა, იქვე 427,28; ლახტი წელთ ჩაირჭვა, იქვე 334,34; ლახტი წელში ჩაირჭვა, იქვე 288,7; ჭაჭვის კალთები სარტყელში ჩაირჭო, იქვე 294,4; კალთა სარტყელში ჩაირჭო, იქვე 300,22.

ისარი გულს ესვა, რუსულ. 429,23; (შუბი) უკან ბეჭსა გაავლო და მიწასა დაასვა, იქვე 434,20; ზეით ნიჩვრიდამე ქვეშე ყიას დაასვა, იქვე 432,21; მან ქალმან აბრეშუმის თა, რუსულ. 592,33; სანამ ის მეორე ფირფიტაც არ დასთა, ... იჭდა, იქვე 591,35; სანამღი ერთი ფირფიტა აბრაშუმის არ შესთო, იქვე 591,25¹; გამოვიდენ და კიდევადამე უსწრა, რუსულ. 61,4; თორმეტი ქარვასლა ასრე წაიღო, რომე კაციც ველარ გაესწრა, იქვე 49,7; ხლმის შემოკვრა... დაასწრა, იქვე 440,12; მადლი შემოკმედსა, რომ ჩემგან მეტი არავინ დაგესწრა, რუსულ. 450,31; ძე შენი გამოგზავნე, რომელ ჩემთა საქმეთა დაესწრას, იქვე 246,15-16 (II კავშ.); ტანს ჩაცმა კი ველარ დაასწრა, იქვე 445,22; დაასწრა ხელმწიფიშვილმა, რუსულ. 447,23; სხვა ველარა დაასწრო რა, იქვე 447,33; რა მიასწრა წყალმა..., აჩქარდენ, იქვე 49,5; მანამღი იმან მიუსწრა, რუსულ. 491,4; ამაზედა ვეზირიშვილი მოესწრა, იქვე 269,29; 272,15; მოგვასწრა დევმან, იქვე 445,26-27; აწ შვილი მომესწრა, რუსულ. 258,20; ამაში ზავარ მოგვესწრა (= შემოგვესწრო), იქვე 309,21; ერთი ფიცხელი ლაშქრობის ანბავი შემომესწრაო, იქვე 517,3.

¹ გამომცემლის განმარტებით: შესთო აქ = დაართა, რაც მასზე (ე. ი. გამომცემელზე) გურული დიალექტის გავლენაა.

რა ცნა მისი წასვლა, რუსულ. 459,5; თავისი სიკვდილი ცნა, იქვე 412,38; ცნა დედოფალმან, იქვე 234,9; თვისისა დღისა სიგრძე ცნა, იქვე 76,17; მამისა ჩემისა არ მეცნა რაო, რუსულ. 15,11; თურმე იმათაც ასე ეცნათ, იქვე 405,26; ვეღარ მიცნა, იქვე 606,2; რომ დამინახა, მიცნა, იქვე 167,29; ძისა მისისა ბეჭედი იცნა, იქვე 231,32; ხმა მისი იცნა, რუსულ. 935,23; იმან თურმე გვნახა და გვიცნა, იქვე 420,9; რომ კი მივახლოვდი და გამიცნა, ... წამოვიდა, რუსულ. 545,4; რა ინდოთ მეფემან ზავ გაიცნა, იქვე 79,22; სულად მოვიდა და გაიცნა შვილი, რუსულ. 104,18; (= დანახა, ივ. გიგინეიშვილი); ხელმწიფესა ეცნა ჩემი მისლვა, იქვე 567,27 (გაეგო); იმათაც ეცნათ ჩემი წესი, იქვე 558,31.

თეიმურაზ I, არჩილი

სჯობს დააგზნა სიყვარული (II კავშ.); თეიმ. I, მაჯამა 116,6,4; ძამ ვერ აგრძნა, არჩ. ტ. I, 212,648,1; მცველმან უგრძნა, თეიმ. I, იოსებ-ზილიხ. 89,238,4; დიონოს ბრძენმან მოგვითხრა, თეიმ. I, შამი-ფარვ. 15,3,1; აგური იპყრა ხელთ, თეიმ. I, 165,20,2; ქვეყნისა იპყრა ვრცელნი კიდენი, არჩ. ტ. I, 227,12,2; ვინ რომ დაიპყრა ქვეყანა, თეიმ. I, 139,12,3; რაც მან დაიპყრა, არჩ. ტ. I, 227,12,3; შავი რიდე პირს მიუპყრა მოსაფარად, თეიმ. I, იოსებ-ზილ. 95,284,3; ბაგე მიუპყრა, თეიმ. I, ლეილ-მაჯ. 33,71,3; შეექცეს, უური მიუპყრას, თეიმ. I, შამი-ფარვ. 17,21,3 (II კავშ.); ცოდვა მეუფლა, შემიპყრა, არჩ. ტ. I, 65,2,4; შემიპყრო ცნობა, გონება, იქვე 190,454,4; შეიპყრა და სცემდა მწარედ, თეიმ. I, ლეილ-მაჯ. 27,26,3; მთვარე შეიპყრა ვეშაპმა, თეიმ. I, იოსებ-ზილიხ. 63,25,1; ვინც მან... შეიპყრა, არჩ., ტ. I, 227,12,2-3; მას შეუპყრა თმა გიშრისა, თეიმ. I, იოსებ-ზილიხ. 88,225,3; ხოცები ძილსა შეეპყრა თეიმ. I, ლეილ-მაჯ. 34,74,3 (II თურმ.); დაესვა ლახვარი, იქვე ლეილ-მაჯ. 33,71,4; ვისამ (!) დაუსწრა სანაცვლოდ, იქვე იოსებ-ზილიხ. 63,25,2; ვეღარც ლაშქარმა მამისწრა, არჩ. ტ. I, ქართ. მწერლობა, VI, გვ. 481,781,1 (თბ., 1989); ვთქვით; მოგვესწრა ჩვენ ასული, თეიმ. I, ლეილ-მაჯ. 28,30,1; რაღას შევესწრა, ან თუ დავესწრა სიჭაბუკისა ქვე დამდებარე? არჩ., ტ. I, 238,68,7; შეესწრას დიდსა ცოდვასა, იქვე 87,38,1; საქმე რამე შემომესწრა, თეიმ. I, იოსებ-ზილიხ. 79,159,3; მიმოიხედნა, მალ იცნა, იქვე 86,211,1; ლეილმან იცნა მაქნუნი, ლეილ-მაჯ. 34,77,1; ყმამ იცნა ქალის გოშია, იქვე 32,64,2; მაშინვე

იცნა ლეილმან, იქვე 33,70,2; შენ, შემოქმედი¹, ვერ გიცნა, იქვე შამი-ფარვ. 15,7,2; ვერცა მან გიცნა სიბრძნით, იქვე 16,10,1; რა გამიცნა, თაყვანისმცა, არჩ., ქართ. მწერლობა, ტ. VI, გვ. 380,255,3; შდრ.: ავს ვერ იცნობდა მითა სცნო, არჩ. ტ. I, 59,338,2.

სულხან-საბა ორბელიანი, დავით გურამიშვილი

ამ ავტორთა თხზულებებშიც გაბატონებულია -ა სუფიქსი, რომელსაც შედარებით იშვიათად ენაცვლება -ო.

რა მართალი შეიგნა, მივიდა, მამას უამბო, საბა, სიბრძ. 172, ქვ. 4; შეიგნა მან ვაჟარმან მისის უკულმართი ბედის წალმართობა, იქვე 173,8; რა შეიგნა მისი შვილობა, ყელს მოეხვია, იქვე 166, ქვ. 10; რა გველმან მის კაცის უბრალობა შეიგნა, გამოძვრა, იქვე 151,10; მეწისქვილე ხრიკიანი რამ იყო, მის კაცის სიბრძივე შეიგნა, საბა, სიბრძ. 162, ქვ. 5; შეიგნა ვაზირმან, ყოველივე... ხრიკი იყო, იქვე 35,14; ექიმმან რა ყველაყა შეიგნა, მამა-დედას აღარ აჩვენა, იქვე 112, ქვ. 11; მას გულით ეძინა, ვერა შეიგნა რა, საბა, სიბრძ. 135, ქვ. 4; ჰკითხა ყოველი ყოფილი და შეიგნო, იქვე 111,5; მე უგუნური ნუ გგონივართ, ვერა შევიგნა რა, იქვე 155,8 (II კავშ.); ამიტომ სცდიდა, მისი საქონელი უნდოდა შეიგნა რაერთის მქონეაო, საბა, სიბრძ. 172,10 (II თურმ.); სიქიშვე მათი ვერ აგრძნა, საბა, სიბრძ. 35,11; აგრძნა მან კაცმან, იქვე 176,1; აგრძნა ხრიკი რამე არისო, იქვე 107, ქვ. 8.

თავთ გარდასავალი... მიუთხრა ყველა, გურამ. 547,5; აწ მოგითხრა (II კავშ.) ან ვინ იყო, რისა მქნელი, იქვე 426,11; საწუთროს მზის თინათინი მოგითხრა (II კავშ.); რაცა ფერია, გურამ. 402, ქვ. 4.

მან დავით თავის ბალშია იმცნა ცხოვრების ხენია, გურამ. 589,7.

ასი აქლემის საპალნე დარიჩინი და მიხაკი გამოეტანებინა და ესრეთ დაემცნო, საბა, სიბრძ. 171,25 (II თურმ.); მიეპყრო ყური მეფესა, საბა, სიბრძ. 171,3; კვლავ მას მიუპყრა ყურია, გურამ. 380,3; რა გულზე დააჯდა, მისწვდა და შეიპყრა, საბა, სიბრძ. 155,29; ერთმან მეფემან მეორესა სძლო, შეიპყრა და ორმოში ჩააგდო, იქვე 73,3; თუცა კიდევ შემეპყრა (II თურმ.), ვით ვანთხვევინებდი? საბა,

¹ გამოცემაშია: შემოქმედი.

სიბრძ. 114,11; ვით ძირი თვისი შრტოზე (!) რქად დარგა, გურამ. 442,20.

იმ სახლის კედელში ერთი პალო ერკვა, საბა, სიბრძ. 171,20; ღამე მესწრა, ღონე არ მქონდა, კარზედ მივეყრდენ, იქვე 123,36; ორმოცი მილი ვლეთ და ღამე გვესწრა, საბა, მოგზ. 238, ქვ. 8; იქილამ წავედით წმიდის ანუსიას საფლავზე... ღამე გვესწრა, საბა, მოგზ. 219,13; ღამე გვესწრა, იქვე 200, ქვ. 2; ასევე: იქვე 263; მასვე ღამეს წავიდენ, ზვალ ჩვენმან ძმამ არ დავგვასწრასო, საბა, სიბრძ. 151, ქვ. 4 (II კავშ.); ასრე გაშმაგდა მკალავი, ვირსაც გაუსწრა, საბა, სიბრძ. 92,6; ვამე თუ, სულო, გისწრას ღამემა, გურამ. 543, ქვ. 7; ღამე გვესწრა და წამოვედით, საბა, მოგზ. 185,9; ორის კვირით გაგვასწრა, იქვე 265,13; ქრისტიანმან... თათარი დაისწრა, მოწმად დაიჭირა, საბა, სიბრძ. 93,14; იმისთვის ველარ მიესწრათ, გურამ. 423,7; მორიელის ნაკებნარსა, სჯობს, მომასწრა ფაზარ-ხუთო, იქვე 390,24; მაყარს ხრმალ-მოწვდილად შეასწრა თვალი, გურამ. 538,23; არ მოეხსნა, აღადგინა და მიიყრდნა, საბა, სიბრძ. 145, ქვ. 9; ხალიფამ მისი ვერც მოსვლა სცნა და ვერც წასვლა, იქვე 52,12; მან სცნა ესე, იქვე 41,4; სცნა მეორემან მოლამან, საბა, სიბრძ. 42,5; სცნა, იქვე 84,15; 96,1; 113,2; 123,22; 160,11; 168,14; ნათლად ვერა სცნა, გურამ. 362,7; რა ეს სცნა, იქვე 373,3; სცნა ტკბილად მოწერილობა, იქვე 386,14; იმან სცნა ვახტანგ მეფისა საქმე, იქვე 427,17. უცბოს თემობისად მიცნა, საბა, სიბრძ. 117,2; იცნა და ორი ფლური მისცა, იქვე 172, ქვ. 7; ამან იცნა და მან მდიდარმან ვერა, იქვე 90, ქვ. 10; მებაღემ ვერ იცნა (მეფე), იქვე 168,3; ჩვენ ვერ ვიცნობდით, იმან... გვიცნა, საბა, მოგზ. 195,5.

ტიმოთე გაბაშვილი, იოანე ბატონიშვილი (ბაგრატიონი) და სხვ.

საშუალო ქართულის ბოლო პერიოდის მწერალ-მოღვაწეთა ერთი ჯგუფისათვის უკვე დამახასიათებელია ის, რომ მათ ნაწერებში უფრო სრულად არის წარმოდგენილი -ო სუფიქსიანი ფორმები, თუმცა სუბიექტური მესამე პირის ნიშნად -ა კვლავ გვხვდება. უპირველეს ყოვლისა ეს მწერლებია ტიმოთე გაბაშვილი და იოანე ბატონიშვილი (ბაგრატიონი).

შვიდ წილ აღაგზნა სახმილი, მარიამ-მაკრინე, 110, ქვ. 1; ხეხილთა სამოთხეობა რალა მიგითხრა (II კავშ.), ტიმ. გაბ. 145,21; მსურს

შემოკლებით მომითხრა (II კავშ.), იქვე 562,18-19; მე ჩემი რალა მოგითხრა (II კავშ.), ბესიკი 294,18; მიპყრა ძალმან რაიმე საღმრთო მან, ტიმ. გაბ. 154,2; ჯოხი ხელთა მეპყრა, კალმას. 565, ქვ. 10; ეპყრათ კვერთხნი... და სცემდენ ქრისტეანთა, ტიმ. გაბ. 173,8; ვახტანგ თვით დაიპყრა იერუსალიმი, იქვე 178,8.

მაგრამ: აღიპყრო ხატი იგი, ტიმ. გაბ. 152,15; რაჟამს ვახტანგ გორგასლან დაიპყრო იერუსალიმი, იქვე 169,16; რომელმან დაიპყრო იერუსალიმი, იქვე 182,6.

ვა > ო

მიართო სხვადასხვა ღვინო, კალმას. 501, ქვ. 11; ბერმან ჩამოართო ღურბინი, იქვე 528,2; დასო ისიც ვახშმად, კალმას. 497,23; შთასო ყაფაზასა შინა, იქვე 544, ქვ. 9.

ჰკვირობს დიდად: ეს რა მესწრა, მზექაბ. ორბელ. 316,5,3; ვაჟის მამა შინ დაესწრა, იქვე 316,5,2; ერთი ძნელი სამართალია და უნდა დაესწრა (II კავშ.); იესე ბარათ. 249,10; შდრ: თუ სიკვდილმან არ მისწრო, კალმას. 577,6; უსწრო მათ სიღამემან, იქვე 547,16-17; ვერღარა მოასწრო რა, კალმას. 517,13; რომ ახტალის ეპისკოპოსს მიუსწრო (II კავშ.), იქვე 502,17; თვით დაეყრდნო ძირსა ზედან, კალმას. 415, ქვ. 2; ამ ფიქრმან მოიცო ბერი, იქვე 528, ქვ. 5; რა სცნა დედოფალმან, იქვე 534,15; სცნა რა მისლვა (!) ჩვენი, ტიმ. გაბ. 168,9; ასევე: იქვე 172,24; 183, ქვ. 2; 570,13. მაგრამ: რა სცნო მისვლა ბერისა, კალმას. 585,19; დედოფალმან რა სცნო, იქვე 560, ქვ. 6; მოგზაურობის ვითარებაც სცნო, იქვე 568,4; ყოველივე ცნო, იქვე 501, ქვ. 4; რა სცნო მაგისი... სოფლის კერძობა, იქვე 535,5; ასევე: კალმას. 541,19; 477,9; 405, ქვ. 1, 466,6; 425,2; გამოსცნო ბერისა მუნ ყოფა, კალმას. 548,7.

იცნა: რა ეს გაიგონა, ... იცნა იოანე, აგრეთვე იოანემან იცნა იგი, კალმას. 487,10; ზურაბამ იცნა მასხარა, იქვე 477,17; ასევე: მოიხედა, იცნა, იქვე 477,19; 363,1; 468,14; 457, ქვ. 5; 418,6; 414,20; 409, ქვ. 12; 402,16; 510, ქვ. 7; 516, ქვ. 2; 562, ქვ. 8.

იცნო: მყის იცნო იოვანე, კალმას. 568,22; იცნო დიაკვანი, იქვე 517,5; რა ბატონმან იოანე იხილა, იცნო, იქვე 484, ქვ. 9; იცნო ცისკარიშვილმან, კალმას. 432,19; რა... მოვიდა, იცნო იოვანე, იქვე 430, ქვ. 9; რა იოვანემ შეხედა, იცნო ჩესტია, კალმას. 500, ქვ. 12.

გვხვდება რამდენიმე უჩვეულო ფორმაც: მოსალოდნელი -ა სუფიქსის ნაცვლად წარმოდგენილია -ო: ბერმან აახლო ზურაბა მეფეს, კალმას. 527,12; ამას უამსა ბერმან აახლო ზურაბა, იქვე 560, ქვ. 9; ზურაბა აახლო სარდალს, კალმას, 507, ქვ. 1.

ამ ფორმაში -ო მოსალოდნელი არ არის და სხვა დროს არც შეგვხვდრია. შდრ. წარვიდა და იახლა (= ეახლა).

-ა სუფიქსიან ზმნათა სია:

1. ძველი ქართული

ერთი და იმავე ან მსგავსი მნიშვნელობის ფუძეები დაჯგუფებულია ასე: ჯერ მიდის უზმნისწინოები, შემდეგ — ზმნისწინიანები ანბანის რიგის მიხედვით. დაჯგუფება პირობითია.

ალაგზნა; აგრძნა (ღმერთმან); აგრძნა (ერმან); აგრძნა (მეფემან); არა აგრძნა; არა აგრძნა (მიზეზი); იგრძნა (სულითა); აზმნა (აზმნო) შეგინებად; აზმნო (შესლვად); ხეთხრა; (არა თუ) ეთხრა; მიუთხრა (ჩუენებად); მიუთხრა (ჭირი თჳსი); (მსტუვარსა!) მიეთხრა; (შობად) მიეთხრა; მიეთხრა (ბრძანებად); მიეთხრა (მეფესა); შეუთხრა (შჭული); (ყოველივე) წარმოუთხრა; (მე) წარმოგითხრა; შეელმა (გული); შეელმო (მუცელი), შემელმო (სტომაქი); დაამჟუა (მტერი); დაამჟუა (სიმაღლე); მიუპყრა (ყური); შეაპყრა (გონებად); მორწყა (აპოლო); მოვრწყათ (ბოსტანი); შეერჳუა (ეკალი); დაასუა (შეშად); მოისთულას (სიხარული); უსწრა (მათ); მოვატყუა (დიდებად); არა უფლა (შესლვად); არა უფლო; არა აუფლა (ვნებად); არა აუფლო (ვნებად); არა გიფლო (შესლვად!); არა გაუფლა (შესლვად); მიეყრდნა (ყურესა); მიეყრდნა (მკერდსა); (რაჲცა) ცნა; ცნა (ჟამი); ცნა (ყრამამან); ცნა (მამამან მისმან); იცნა (კარმან); (მე არა) მიცნა; (გედღონ) გიცნა; (ღმერთმან) გიცნა; იცნა (ჰეშმარიტებად); იცნა (მოძღუარი); (იოვანე) ვერ იცნა; იცნა (ჰმად); სოფელმან ვერ იცნა; (წინაღწარ) იცნო; (თჳსი სახლი) იცნა; ვერ იცნა (შემოქმედი თჳსი); (თუმცა) მეცნა; (მეფესა) არა ეცნა; შეაცნა (სულსა შენსა); (მეფესა) არა ეცნა.

-ა: 53.

-ო: 8.

აქაც და ქვემოთაც ჩამოთვლა რაოდენობის მიხედვით ყოველთვის ზუსტად არ ემთხვევა ზემოთ, ძირითად ნაწილში მოყვანილ მასალას (ზემოთ მოყვანილი მასალა მეტია).

2. საშუალო ქართული

ა) „ვისრამიანი“, „ამირანდარეჯანიანი“, „ვეფხისტყაოსანი“, „უამთაალ-მწერელი“, ზაზა ფანასკერტელი — „წიგნი სააქიმოჲ კარაბადინი“ (ორ ტომად).

ა(გ)ეგზნა; შეაგზნა; მიაგნა; შეიგნა; აგრძნა (იგრძნა); გულმან უგრძნა; გიგრძნან; გვიგრძნან; ივნა; ვარდი აზრა; დაზრა; უანბა; დაიპყრა, მიაპყრა (პირი); მიუპყრა (ყური); შეიპყრა (ცხენი); (გული) შეუპყრა; დაეპყრა (II თურმ.); შეეპყრა (ავაზას ქურციკი); (სხვაგან) დარგა; ჩაირკვა (ლახტი); დაასუა (ვრძალი); ჩაასუა (ხიშტი); აასწრა (იამანელმან); ესწრა (ღამე); (ვეშაპი) გაესწრა; (კაცი ზე) გარდაესწრა; (თუ წამალი ვერ) მიასწრა; მიესწრა (მზეჭაბუკი); შეესწრა (ცხენსა); (ზედა) შემოესწრა; (ვერა) შეატყუა; შეიტყუა; ვეფლა; ცნა; (ვერა) მეცნა (II თურმ.); (არავის) ეცნა.

-ა: სულ 38 შემთხვევა.

ბ) „რუსულდანიანი (უცნობი ავტორისა).

ამ თხზულებაშიც გაბატონებულია -ა სუფიქსი, რომელსაც შედარებით იშვიათად ენაცვლება -ო.

(უმწარესი ალი) აღეგზნა; დაეგზნო; ჩამეგზნა; ჩაგეგზნა; ჩაეგზნა; შეიგნა (მეფემან); შეიგნა (თავისა სიკვდილი = მიხვდა); შეეგნა (II თურმ.); შეეგნათ (= გაეგოთ); შეგიგნა (II კავშ.); ვითარ შევიგნათ (II კავშ.); ემცნო (II თურმ.); ვერ დაიპყრა (ტახტი); (ქალაქი იმას) დაეპყრა; (დევი) დაეპყრა (II თურმ.); (პატივი) მიაპყრა; (პატივითა) მიეპყრა; (პატივითა) მომეპყრა; (პატივი) მომაპყრო; (ძილმა) შეიპყრათ (ყოველნი); (ლახტი) ჩაიპყრა; (ჯაჭვის კალთა) ჩაიპყრა; (ისარი წელში) გაირკვა; (ლახტი წელსა) ჩაირკვა; (კალთა სარტყელში) ჩაირკო; ისარი გულს) ესევა; (შუბი მიწასა) დაასევა; (აბრეშუმში) სთა; (მეორე ფირფიტაც) დასთა; (აბრეშუმში) შესთო; (ღამემ) უსწრა; (კაციც ველარ) გაესწრა; (ხლმის შემოკვრა) დაასწრა; (ჩემგან მეტი არავინ) დაგესწრა; (ჩემთა საქმეთა დაესწრას (II კავშ.); (ველარ) დაასწრა; (ხელმწიფიშვილმა) დაასწრა; მიასწრა (წყალმა); (რომ მძინარეს) მიუსწრა (II კავშ.); (თუ) მიუსწრათ, (იქ დადგეთ); (ამაზედ ვეზირიშვილი) მოესწრა (= მოუსწრო); მოგვასწრა (დეგმან); (ამაში ზავარ) მოგვესწრა (= შემოგვისწრო); (აწ შვილი) მომესწრა; (ამაზედ ვეზირიშვილი) მოესწრა; (ამაზედ ხელმწიფიშვილი) მოესწრა; (ერთი ფიცხელი ლაშქრობის ანბავი) შემომესწრაო; რა ცნა (მისი წასვლა); რა ცნა (ხელმწიფემან); ვერა ცნა

(ერთგულობა); (თავისი სიკვდილი) ცნა; (მამისა ჩემისა) არა მეცნა რაო; (შვილი) იცნა; (თურმე იმათაც ასე) ეცნათ (II თურმ.) ველარ მიცნა; (რომ დამინახა), მიცნა; (ბეჭედი) იცნა; იცნა, რომ ბარზინ იყო; (იგი) ვერავინ იცნა; ხმა იცნა; (იმან თურმე) გვიცნა; (რომ კი მივახლოვდი), გამიცნა (= მიცნო); რა მეფემან ზავ გაიცნა (= იცნო), მასვე წამსვე გარდახდა; სულად მოვიდა და გაიცნა შვილი (დაინახა); იმათაც ეცნათ ჩემი წესი; ხელმწიფესა ეცნა (= გაეგო) ჩემი მისვლა; ზღვათა მეფესაც ეცნა მათი ანბავი.

-ა: სულ 62 შემთხვევა.

-ო: სულ 4 (გარიანტის სახით).

გ) თეიმურაზ I, არჩილი.

დააგზნა; აგრძნა; უგრძნა; მოგვითხრა; (აგური) იპყრა; იპყრა (ქვეყნისა კიდენი); დაიპყრა (ქვეყანა); დაიპყრა (რაც); მიუპყრა (შავი რიდე); მიუპყრა (ბაგე); მიუპყრას (ყური); შემიპყრა (ცოდვამ); შეიპყრა (და სცემდა); შეიპყრა (ვეშაპმა); შეუპყრა (თმა); შეეპყრა (ძილსა); დაესვა (ლახვარი); დაუსწრა (ვისმა); გამისწრა (ლაშქარმა); მოგვესწრა (ასული); (რალას) შევესწრა ან თუ დავესწრა; შეესწრას (ცოდვასა); შემომესწრა (საქმე); იცნა (მაჯნუნი); იცნა (გოშია); იცნა (ლეილმან); ვერ გიცნა (შემოქმედი); (ვერცა მან) გიცნა; რა გამიცნა.

-ო: შემიპყრო (ცნობა); (ავს ვერ იცნობდა, მითა) სცნო.

-ა: 30 შემთხვევა.

-ო: 2 შემთხვევა.

დ) სულხან-საბა ორბელიანი, დავით გურამიშვილი.

შეიგნა (მართალი); შეიგნა (მისი შვილობა); შეიგნა (მისი უბრალობა); შეიგნა (მისი სიბრიყვე); (ექიმმან) რა შეიგნა; ვერა შეიგნა; ვერა შევიგნა რა; (უნდოდა) შეეგნა; (სიქიშპე მათი) ვერ აგრძნა; აგრძნა (მან კაცმან); აგრძნა (ხრიკი); მიუთხრა (ყველა); იმენა (ცხოვრების ხენია); მიეპყრა (ყური); მიუპყრია (ყურია); შეიპყრა (და ორმოში ჩააგდო); (თუცა) შემეპყრა; (ძირი თვისი) დარგა; (პალო) ერჭვა; (ლამე) მესწრა; (ლამე) გვესწრა; (ვირსაც) გაუსწრა; (ორი კვირით) გაგვასწრა; (მოწმად თათარი) დაისწრა; ველარ მიესწრათ; (მაყარს თვალი) შეასწრა; (ალადგინა და) მიიყრდნა; (ვერც მოსვლა) სცნა; მან ცნა ესე; სცნა (მოლამან); ვერა სცნა; რა ეს სცნა; (უცხოს თემობისად) მიცნა; იცნა (და ორი ფლური მისცა); (ამან) იცნა; (მებაღემ) ვერ იცნა; (იმან) გვიცნა.

-ა: სულ 37 შემთხვევა.

ე) ტიმოთე გაბაშვილი, იოანე ბატონიშვილი და სხვები.

-ა: ალაგზნა (სახმილი); (რალა) მიგითხრა; (მსურს) მომითხრა; (რალა) მოგითხრა; მიპყრა (ძალმან საღმრთო მან); (ჯოხი ხელთა) მეპყრა; ეპყრათ (კვერთხნი); დაიპყრა (იერუსალიმი); ეს რა მესწრა; (მამა შინ) დაესწრა; (უნდა) დაესწრა; სცნა (დედოფალმან); სცნა (მისლვა ჩვენი); იცნა (იოანე); (იოანემან) იცნა; (ზურაბამ) იცნა.

-ო: აღიპყრო (ხატი); დაიპყრო (იერუსალიმი); მოართო (ღვინო); ჩამოართო (ღურბინი); დასო (ვახშმად); შთასო (ყაფაზასა); მისწრო (სიკვდილმან); უსწრო (სილამემან); (ვერლარა) მოასწრო; დაეყრდნო (ძირსა); მოიციო (ფიქრმან); სცნო (მისვლა ბერისა); მოგზაურობის ვითარება სცნო; (ყოველივე) ცნო; რა სცნო (მაგისი სოფლის კერძობა); გამოსცნო (ბერისა მუნ ყოფა); იცნო (იოვანე); იცნო (დიაკვანი); (რა იხილა) იცნო; (რა შეხედა) იცნო.

-ა: სულ 16. -ო: სულ 20.

გამოყენებული წყაროები და შემოკლებანი

- აბდულმ.** — ი. შავთელი, აბდულმესია, გამოსცა ნ. მარმა: Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. IV. Древнегрузинские одописцы, СПб, 1902.
- აბდულმ.** — ი. შავთელი, აბდულმესიანი, ს. კაკაბაძის გამოცემა, ტფ., 1937.
- აბო** — იოვანე საბანის ძე, წამებაჲ წმიდისა და ნეტარისა მოწამისა ქრისტესისა ჰაბოჲსი: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, ი. აბულაძის რედაქციით, თბ., 1964.
- აბო** — იოანე საბანისძე, წამებაჲ ჰაბოჲსი, გამოსცა კ. კეკელიძემ: აღრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა, ნაკვეთი I, ტფ., 1935.
- ი. აბულაძე, ლექსიკონი** — ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი (მასალები), თბ., 1973.
- აბუს. ტბ.** — აბუსერისძე ტბელი, ბოლკ-ბასილის მშენებლობა შუარტყალში და აბუსერისძეთა საგვარეულო მატთან, გამოსცა ლ. მუსხელიშვილმა, თბ., 1941.
- ათონის კრებ.** — ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წლის ხელნაწერი აღაპებით, საეკლესიო მუზეუმის გამოცემა, ტფილისი, 1901.
- ალიაბათ.** — ქართული ენის ინგილოური დიალექტის ალიაბათური კილოკავი.
- ამირან-დარეჯ.** — მოსე ხონელი, ამირან-დარეჯანიანი: ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, II, შედგენილი ს. ყუბანეიშვილის მიერ, თბ., 1949.
- ამირანდარეჯ.** — მოსე ხონელი, ამირანდარეჯანიანი, გამოსცა ლ. ათანელიშვილმა, თბ., 1967.
- ამოს.** — წინაწარმეტყუელებაჲ ამოსისი: მცხეთური ხელნაწერი, გამოსცა ელ. დოჩანაშვილმა, თბ., 1986.
- აპოკრ.** — ქართული ვერსიები აპოკრიფებისა მოციქულთა შესახებ, გამოსცა ც. ქურციკიძემ, თბ., 1959.
- არიმათ.** — წიგნი, რომელი დაწერა არიმათიელმან... თხრობაჲ აღმშენებისათჳს ეკლესიისა... გამოსცა ნ. მარმა: Тексты и разыскания..., кн. II, СПб, 1900.

- არჩილ. I** — არჩილიანი, ტ. I, აღ. ბარამიძისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, ტფ., 1935.
- არჩილ. II** — არჩილიანი, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. II, აღ. ბარამიძისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1937.
- ასურ. მამ. ცხ.** — ასურელ მოღვაწეთა ცხოვრების წიგნთა ძველი რედაქციები, გამოსცა ი. აბულაძემ, თბ., 1955.
- (სოფლები) **ადვი, ლუხვანო, მახაში** — ცაგერის რაიონის ამ სოფლებში ჩაწერილი ტექსტები ი. შაქარაშვილის, ი. ზაალიშვილის, მ. კობახიძის, მ. ოჩიგავას, გ. სალიაშვილის, გ. ახვლედიანის, შ. აფრიდონიძის, მ. კოჭლავაშვილისა და მ. ვაჩნაძის მიერ 1961 წ. (ინახება თსუ ახალი ქართული ენის კათედრაზე).
- აფხ. დავთ.** — აფხაზეთის საკათალიკოზო გლეხების დიდი დავთარი, გამოსცა ს. კაკაბაძემ, ტფ., 1914.
- აჭარა დიალექტ.** — ნოდარდელი ჯ., აჭარა დიალექტოლოგიურად, ბათომი, 1938.
- ბალ., ბალავ.** — ბალავარიანის ქართული რედაქციები, გამოსცა ი. აბულაძემ, თბ., 1957.
- ბარუქ.** — წინაწარმეტყუელებამ ბარუქისი (ოშკის ბიბლიის მიხედვით).
- ბას. კეს. თხზ.** — ბასილი კესარიელის თხზულებათა ძველი ქართული თარგმანები, გამოსცა ნ. ქაჩაიამ, თბ., 1992.
- ბას. კესარ. სწავლ.** — ბასილი კესარიელის სწავლათა ძველი ქართული თარგმანი, გამოსცა ც. ქურციკიძემ, თბ., 1983.
- ბესიკი** — თხზულებანი, მეექვსე გამოცემა, აღ. ბარამიძისა და გ. თოფურიას რედაქციით, თბ., 1962.
- ბესიკი** — ქართული მწერლობა, ტ. VIII, თბ., 1990.
- ბოლნ.** — იოანე ბოლნელ ეპისკოპოსის ქადაგებანი, გამოსცა მ. ჟანაშვილმა, ტფ., 1911.
- გაბ.** — კეცურული მასალები, ბეს. გაბუურის მიერ შეკრებილი, ა. შანიძის რედაქციითა და მის მიერვე შედგენილი ლექსიკონითურთ: ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების წელიწადეული, I-II, 1923-1924.
- გალ.** — გალატელთა მიმართ ეპისტოლე, ნახე პავლენი.

- გამ.** — წიგნი გამოსლვათად: წიგნნი ძუელისა აღთქუმისანი, ტ. I, ნაკვ. 1, გამოსცა ა. შანიძემ, თბ., 1947.
- გამოსლვ.** — წიგნი გამოსლვათად: წიგნნი ძუელისა აღთქუმისანი, I, გამოსცეს ბაქარ გიგინეიშვილმა და ცოტნე კიკვიძემ, თბ., 1989.
- გამოცხ.** — იოვანეს გამოცხადება და მისი თარგმანება, ძველი ქართული ვერსია, გამოსცა ი. იმნაიშვილმა, თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 7, თბ., 1961.
- გამოცხ. თარგმ.** — ნ. გამოცხ.
- გარეჯ.** — ცხოვრებამ დავით გარეჯელისად: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გამოსცა ი. აბულაძემ, თბ., 1964.
- გობრ.** — წამებამ გობრონისი: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გამოსცა ი. აბულაძემ, თბ., 1964.
- გოლ. იერ.** — გოდება იერემიასი (ოშკური ბიბლიის მიხედვით).
- გრ. სურამ.** — სიგელი მსახურთ-უხუცესის გრიგოლ სურამელისა, 1250 წელს შიომღვიმისათვის დაწერილი, გამოსცა ს. კაკაბაძემ, ტფ., 1912.
- გურამიშვ.** — დავით გურამიშვილი, თხზულებათა სრული კრებული, თბ., 1955; მეორე გამოცემა, თბ., 1964.
- გურამ.** — დავით გურამიშვილი, თხზულებათა სრული კრებული, თბ., 1955; მეორე გამოცემა, თბ., 1964.
- გურ.** — გურული დიალექტი.
- გურ. კილო** — ს. ჟღენტი, გურული კილო, თბ., 1936.
- გურ. ფოლკ.** — ალ. ღლონტი, გურული ფოლკლორი, I, თბილისი, 1937.
- დაბ.** — წიგნი პირველი დაბადებისად: წიგნნი ძუელისა აღთქუმისანი, ტ. I, ნაკვ. 1, გამოსცა ა. შანიძემ, თბ., 1947.
- დავით.** — ნახე გურამიშვ.
- დან. მესუეტე** — დანიელ მესუეტის ცხოვრება, გამოსცა ც. ჩიკვაძემ: თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 25, თბ., 1984.
- დიალ. (დიალექტ.) მახ.** — შ. ძიძიგური, ქართული დიალექტოლოგიის მასალები, თბ., 1974.

- დიალ. (დიალექტ.) ქრესტ.** — შ. ძიძიგური, ქართული დიალექტების ქრესტომათია ლექსიკონითურთ, თბ., 1956.
- დიდო სჭ.** — დიდი სჯულის კანონი, გამოსაცემად მოამზადეს ე. გაბიძაშვილმა, ე. გიუნაშვილმა, მ. დოლაჭიძემ, გ. ნინუამ, თბ., 1975.
- დოკუმენტ., დოკ. I** — დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, წ. I, ბატონყმური ურთიერთობა (XV-XVIII ს.ს.) ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1940.
- დოკ. თბ. ისტ.** — დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის, წ. I, შეადგინეს ნ. ბერძენიშვილმა და მ. ბერძენიშვილმა, თბ., 1962.
- ებრ.** — ებრაელთა მიმართ ეპსტოლე. ნახე **პავლენი**.
- ევაგრ.** — ცხორებაჲ შიომღისი და ევაგრესი: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გამოსცა ი. აბულაძემ, თბ., 1964.
- ევსტ.** — მარტულობაჲ ევსტათი მცხეთელისაჲ: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გამოსცა ი. აბულაძემ, თბ., 1964.
- I ეზეკ.** — წინაწარმეტყუელებაჲ ეზეკიელისი (იერუსალიმის ბიბლიის მიხედვით).
- O, ეზეკ.** — იგივე (ოშკური ბიბლიის მიხედვით).
- O, I ეზრა** — წიგნი პირველი ეზრასი (ოშკური ბიბლიის მიხედვით): ძველი აღთქმის აპოკრიფების ქართული ვერსიები, გამოსცა ც. ქურციკიძემ, წ. I, თბ., 1970.
- ეზრ. სუთ.** — წიგნი ეზრა სუთიელისი: ძველი აღთქმის აპოკრიფების ქართული ვერსიები, გამოსცა ც. ქურციკიძემ, წ. I, თბ., 1970.
- ეკლეს.** — თარგმანებაჲ ეკლესიასტისაჲ მიტროფანე ზმჯრნელ მიტროპოლიტისაჲ, გამოსცა კ. კეკელიძემ, ტფ., 1920.
- ესთერ.** — წიგნი ესთერისი, ოშკის ბიბლიის მიხედვით.
- ეს., ესაია** — წინაწარმეტყუელებაჲ ესაიასი: წიგნი ძუელისა აღთქუ-მისანი, ტ. I, ნაკვ. 2, გამოსცა ა. შანიძემ, თბ., 1948.
- ეფეს.** — ეფესელთა მიმართ ეოპისტოლე. ნახე **პავლენი**.

- ეფრ.** — შესავალი ეფრემ მცირის ფსალმუნთა თარგმანებისა, გამოსცა მ. შანიძემ: თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 11, თბ., 1968.
- იქ. დლ., ექუს.** — ბასილი დიდი, ექუსთა დღეთაჲ..., გამოსცა ი. აბულაძემ, თბ., 1964.
- ვაჟა, ტ. I-II-III** — ვაჟა-ფშაველა, თხზულებათა სრული კრებული ხუთ ტომად, ტ. I, II და III, თბ., 1961.
- ვაჟანის ქუაბთა განგება** — გამოსცა ლ. მუსხელიშვილმა, ქართული სამართლის ძეგლები, I, ტფ., 1939.
- ვეფხ., ვფ.** — შოთა რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, ალ. ბარამიძის, კ. კეკელიძისა და ა. შანიძის რედაქციით, თბ., 1957.
- ვეფხ.** — ნახე ვეფხისტყაოსნის სიმფონია-ლექსიკონი, გამოსცა ა. შანიძემ, თბ., 1956.
- ვისრ.** — ვისრამიანი, ალ. ბარამიძის, პ. ინგოროყვას და კ. კეკელიძის რედაქციით, ტფ., 1938.
- ვისრ.** — სარგის თმოგველი, ვისრამიანი, თარგმნილი სპარსულიდან, გამოსცეს ალექსანდრე გვახარიამ და მაგალი თოდუამ თბ., 1962.
- ზარზმ.** — ბასილი ზარზმელი, ცხოვრებაჲ სერაპიონ ზარზმელისაჲ: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გამოსცა ი. აბულაძემ, თბ., 1964; იგივე, კ. კეკელიძის რედაქციით: ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა, ტფ., 1935.
- ზაქარია** — წინაწარმეტყუელებად ზაქარიადისი (ოშკის ბიბლიის მიხედვით).
- ზედ.** — ცხოვრებაჲ იოანე ზედაზნელისაჲ: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გამოსცა ი. აბულაძემ, თბ., 1964.
- ზემოიშ. კილ.** — ქ. ძოწენიძე, ზემოიშერი კილოკავი, თბ., 1973.
- ზირ., O** — წიგნი სიბრძნისა ისუ ზირაქისი (ოშკური ბიბლიის მიხედვით).
- ზლაპრ. ელენთ.** — ზლაპრობანი ელენთანი, გამოსცა ილ. აბულაძემ: ენიმკის მოამბე, ტ. X, თბ., 1941.

- თამარ.** — ჩახრუხაძე, თამარიანი, გამოსცა ნ. მარმა: Тексты и разыскания..., кн. IV, СПб, 1902.
- თარგ. ეკლ.** — თარგმანებად ეკლესიასტისად მიტროფანე ზმურნელ მიტროპოლიტისად, გამოსცა კ. კეკელიძემ, ტფ., 1920.
- თეიმ. I** — თეიმურაზ პირველი, თხზულებათა სრული კრებული, აღ. ბარამიძისა და გ. ჯაკობიას რედაქციით, ტფ., 1934.
- თეიმ. I, ვარდ-ბულ.** — თეიმურაზ I, ვარდ-ბულბულიანი, თხზულებათა სრული კრებული, აღ. ბარამიძისა და გ. ჯაკობიას რედაქციით, ტფ., 1934.
- თეიმ. I, იოსებ ზილის.** — თეიმურაზ პირველი, იოსებ ზილიხანიანი, ნახე აქვე თეიმ. I, ვარდ-ბულბულიანი.
- თეიმ. I, ლეილ-მაჯ.** — თეიმურაზ I, ლეილ-მაჯნუნიანი, ნახე აქვე თეიმ. I, ვარდ-ბულბულიანი.
- თეიმ. I, შედარ. გაზ. და შემ.** — თეიმურაზ I, შედარება გაზაფხულისა და შემოდგომისა, ნახე აქვე: თეიმ. I, ვარდ-ბულბულიანი.
- თეიმ. I, ქეთ.** — თეიმურაზ პირველი, ქეთევანიანი, ნახე აქვე თეიმ. I, ვარდ-ბულბულიანი.
- თეიმ. I, მაჯამა** — ნახე აქვე თეიმურაზ I, ვარდ-ბულბულიანი.
- თეიმ. I, შამი-ფარვ.** — თეიმურაზ I, შამი-ფარვანიანი; ნახე აქვე, თეიმ. I, ვარდ-ბულბულიანი.
- თეკ.** — მარტყოზად თეკლაძის, გამოსცა ი. აბულაძემ: ენიშვის მოამბე, ტ. VIII, თბ., 1941.
- თეს. I, II** — თესალონიკელთა მიმართ I და II ეპისტოლე. ნახე პავლე-ნი.
- თუალთად** — ეპიფანე კპრელი, თუალთად: შატბერდის კრებული, გამოსაცემად მოამზადეს ბ. გიგინეიშვილმა და ელ. გიუნაშვილმა, მ. შანიძის რედაქციით, თბ., 1979.
- თხრობ.** — თხრობად კოსტანტინეპოლის გარემოცვისად სკვთთაგან, გამოსცა მ. ჯანაშვილმა: Сборник материалов..., вып. XXVII, ტფ., 1900.
- ი.** — სახარებად იოვანშის, ნახე ქართული ოთხთავი.
- ი.** — ეფთ — ნახე იოვ. და ეფთ.
- ი. აბ.** — ილ. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973.

- იაკ.** — იაკობის ეპისტოლე: კათოლიკე ეპისტოლეთა ქართული ვერსიები, გამოსცა ქ. ლორთქიფანიძემ ა. შანიძის რედაქციით, თბ., 1955.
- იაკ. ჟამ.** — უამის-წირვამ წმიდისა იაკობ მოციქულისად, გამოსცა კ. კეკელიძემ, Древне-грузинский Архипастырь, ტფ., 1912.
- იერემ.** — წინაწარმეტყუელებად იერემიასი (ოშკური ბიბლიის მიხედვით).
- იერ., იერემ.** — წინაწარმეტყუელებად იერემიასი: იერემიას წინასწარმეტყველების ძველი ქართული ვერსიები, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო კ. დანელიამ, თბ., 1992.
- იერუს განჩ.** — განჩინებად და განწესებად მოძღუართა მიერ მართლმორწმუნეთად, რომელსა ჰყოფენ იერუსალმს, გამოსცა კ. კეკელიძემ: Иерусалимский канонарь, ტფ., 1912.
- იესე ბარათ.** — იესე ბარათაშვილი, ცხოვრება-ანდერძი: ქართული მწერლობა, ტ. VIII, თბ., 1990.
- ივდ.** — წიგნი ივდითისი (ოშკური ბიბლიის მიხედვით).
- იკე** — იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება.
- ილ. ქართვ.** — ცხორებად ილარიონ ქართველისად: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, გამოსცა ი. აბულაძემ, თბ., 1967.
- იმერხ.** — ქართული ენის იმერხელი კილო.
- იმნ.** — გრ. იმნაიშვილი, ქართ. ენის ინგილოური დიალექტის თავისებურებანი, გამოკვლევა და ტექსტები, თბ., 1966.
- იოზ.** — წიგნი იოზისი: წიგნი ძუელისა აღთქუმისანი, ტ. I, ნაკვ. 2, გამოსცა ა. შანიძემ, თბ., 1948.
- იოანე დამასკ.** — Грузинская версия арабского жития Иоанна Дамаскина, გამოსცა კ. კეკელიძემ: Христианский Восток, т. III, СПб, 1915.
- იოვანეს განმარტ.** — იოვანე ოქროპირი, განმარტება იოვანეს სახარებისა, ნაწ. I, მ. შანიძისა და ზ. სარჯველაძის რედაქციით, თბ., 1991.
- იოვ. და ეფთ.** — გიორგი მთაწმიდელი, ცხორებად იოვანესი და ეფთჳმესი: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, ი. აბულაძის რედაქციით, თბ., 1967.

- იოვ. I, II, III** — იოვანე მოციქულის I, II და III ეპისტოლე. ნახე იაკ.
- იონა** — წინაწარმეტყუელებად იონაჲსი, გამოსცა ი. იმნაიშვილმა: ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, თბ., 1953.
- იპოლ.** — იპოლიტე, თარგმანებად ქებად ქებათად, გამოსცა ნ. მარმა: *Тексты и разыскания...*, кн. III, СПб, 1901.
- ისტ. და აზმ.** — ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, კ. კეკელიძის რედაქციით, თბ., 1941.
- ისტ. დოკ. I** — ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა და გურიის-ოდიშის სამთავროებისა (1466-1770 წლ.) წ. I, გამოსცა შ. ბურჯანაძემ, თბ., 1958.
- ისტ. საბ. II** — ისტორიული საბუთები, წ. II, გამოსცა ს. კაკაბაძემ, ტფ., 1912.
- ისტ. საბ. III, V** — ისტორიული საბუთები, წ. III და V, გამოსცა ს. კაკაბაძემ, ტფ. 1913.
- ისო ნავე** — წიგნი ისო ნავესი: წიგნი ძუელისა აღთქმისანი, ნაკვ. 3, გამოსცეს ც. ქურციკიძემ და უ. ცინდელიანმა, თბ., 1991.
- ისტ. ქრესტ. II** — ი. იმნაიშვილი, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, II, თბ., 1963.
- იუდა** — იუდა მოციქულის ეპისტოლე. ნახე კათოლიკე ეპისტოლენი.
- კათოლიკე ეპისტოლენი** — კათოლიკე ეპისტოლეთა ქართული ვერსიები, X-XIV საუკუნეთა ხელნაწერების მიხედვით გამოსცა ქ. ლორთქიფანიძემ, თბ., 1955.
- კათ. ეპისტ.** — იგივე.
- კაიშ.** — ლ. კაიშაური, მთიულური ტექსტები წიგნში: მთიულურის დარგობრივი ლექსიკა, თბ., 1967.
- კაკ.** — ქართ. ენის ინგილოური დიალექტის კაკური კილოკავი.
- კალმას.** — იოანე ბაგრატიონი (ბატონიშვილი), კალმასობა, ქართული მწერლობა, ტ. VIII, თბ., 1990.
- კაც. აგ.** — გრიგოლ ნოსელის თარგმანებად „კაცისა აგებულებისათჳს“, გამოსცა ი. აბულაძემ, 1964.
- კაც. აგ., შატ.** — გრიგოლი ნოსელი, კაცისა აგებულებისათჳს (კაცისა შესაქმნისათჳს): შატბერდის კრებული, მ. შანიძის რედაქციით, 1979.

კიმ. I, II — კიმენი, ქართული ჰაგიოგრაფიული ძეგლები, გამოსცა კ. კეკელიძემ, ტ. I, 1918; ტ. II, თბ., 1946.

კობალ. — დიალექტოლოგიური მასალები, შეკრებილი ჩოხატაურის რაიონის სოფ. ხიდისთავში მ. კობალაძის მიერ 1954 წ. (დაცულია თსუ ახალი ქართული ენის კათედრაზე).

კოლ. — წამებამ ყრმათამ რიცხვთ ცხრათამ: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გამოსცა ი. აბულაძემ, თბ., 1964.

I, II კორ. — კორინთელთა მიმართ I და II ეპისტოლე. ნახე ბავლენი.

კოსტ. — ცხორებამ... კოსტანტისი ქართველისამ: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გამოსცა ი. აბულაძემ, თბ., 1964.

ლ. — სახარებამ ლუკადსი, ნახე ქართული ოთხთავი.

ლათ. ლექც. — ლატალის ლექციონარი (X ს.).

ლევიტ. — წიგნი ლევიტელთამ: წიგნნი ძეულისა აღთქუმისანი, ტ. I, ნაკვ. 2, გამოსცა ა. შანიძემ, თბ., 1948.

ლევიტ. — წიგნი ლევიტელთამ: წიგნნი ძეულისა აღთქუმისანი, ნაკვ. 2, გამოსაცემად მოამზადეს ი. აბულაძემ, ბ. გიგინეიშვილმა, ნ. გოგუაძემ და ც. ქურციკიძემ, თბ., 1990.

ლენჩ. — ლენჩუბური დიალექტი.

ლიმ. — იოანე მოსხი, ლიმონარი, გამოსცა ი. აბულაძემ, 1960.

ლიტ. ურთ. — ილ. აბულაძე, ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა IX-X ს.ს-ში, გამოკვლევა და ტექსტები, თბ., 1944.

ლუხვანო ნახე სოფ. აღვი.

Март, Опис. — Н. Март, Описание грузиских рукописей синайского монастыря, М.-Л., 1940.

მარი, აღწ. — იგივე.

მარიამ-მაცრინე — იოსებ ალავერდელის საგალობელი, ქართული მწერლობა, ტ. VIII, თბ., 1990.

მახაში — ნახე სოფ. აღვი.

მზეჭაბ. ორბელ. — მზეჭაბუკ ორბელიანი, ძეობაში თქმული, ქართული მწერლობა, ტ. VIII, თბ., 1990.

გ., მთ. — სახარებამ მათჳსი, ნახე ქართული ოთხთავი.

- მთ. C** — მათეს სახარება, ადიშის ხელნაწერის მიხედვით, ნახე ქართული ოთხთავი.
- მ. სწ., მამ. სწავ., სწავლ.** — მამათა სწავლანი, X-XI ს.ს. ხელნაწერების მიხედვით გამოსცა ი. აბულაძემ, თბ., 1955.
- მ. ცხ.** — მამათა ცხოვრება: კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის A-1105 ხელნაწერი.
- მამ. ცხ-ნი** — მამათა ცხოვრებანი, გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ე. იმნაიშვილმა, თბ., 1975.
- მატ. ქართ., ქართ. ცხ. I** — მათიანე ქართლისად: ქართლის ცხოვრება, ტექსტი, დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით, გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, ტ. I, თბ., 1955.
- მეტაფრ.** — ძველი მეტაფრასული კრებულები, გამოსცა ნარგიზა გოგუაძემ, თბ., 1986.
- I მეფ., IV მეფ.** — წიგნი მეფეთაჲ, I, IV (ოშკური ბიბლიის მიხედვით).
- მთაწმიდელი გ.** — გიორგი მთაწმიდელი, ცხოვრება იოვანესი და ეფთჳმესი: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, ილ. აბულაძის რედაქციით, თბ., 1967.
- მოდრეკ.** — მიქაელ მოდრეკილი, იადგარი, კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ხელნაწერი S-425.
- მოქც.** — მოქცევაჲ ქართლისაჲ, გამოსცა ე. თაყაიშვილმა: Описание рукописей «Общества распространения грамотности среди груз. населения», т. II, ტფ., 1906-1912.
- მოქც. ქართ. შატ.** — მოქცევაჲ ქართლისაჲ: შატბერდის კრებული, გამოსაცემად მოამზადეს ბ. გიგინეიშვილმა და ე. გიუნაშვილმა, მ. შანიძის რედაქციით, თბ., 1979.
- მრ.** — სახარებაჲ მარკოზისი, ნახე ქართული ოთხთავი.
- მრავ.** — მრავალთავი (ტექსტები), გამოსცა ი. აბულაძემ: ენიმკის მოამბე, XIV, 1944.
- მსაჯ.** — წიგნი მსაჯულთაჲ: წიგნი ძუელისა აღთქუმისანი, წ. I, ნაკვ. 2, გამოსცა ა. შანიძემ, თბ., 1948.
- მსაჯ., მსჯ.** — წიგნი მსაჯულთაჲ: წიგნი ძუელისა აღთქუმისანი, ნაკვ. 3, გამოსცეს ც. ქურციკიძემ და უ. ცინდელიანმა, თბ., 1991.
- ო, ნემ.** — წიგნი ნემიადისი (ოშკური ბიბლიის მიხედვით).

ნოველები I, II — შუა საუკუნეთა ნოველების ძველი ქართული თარგმანები, გამოსცა მანანა დვალმა, თბ., 1974.

O, ოვსე, ოსე — წინაწარმეტყუელებად ოსესი (ოშკური ბიბლიის მიხედვით).

ოქრობ. ცხ. — იოვანე ოქროპირის ცხოვრება (968 წ. ხელნაწერის მიხედვით), გამოსცა რ. გვარამიამ, თბ., 1986.

ოშკური ბიბლია — ოშკის (ათონის) ბიბლია 978 წლისა, ათონის ივერიის მონასტრის ქართული კოლექციის № 1 ხელნაწერი.

პავლენი — პავლეს ეპისტოლეთა ქართული ვერსიები, გამოსაცემად მოამზადეს ქ. ძოწენიძემ და კ. დანელიამ, ა. შანიძის რედაქციით, თბ., 1974.

პალ. აღბ. — პალეოგრაფიული აღბოში, გამოსცა ი. აბულაძემ, თბ., 1949.

პეტრე I, II — პეტრე მოციქულის I და II ეპისტოლე, ნახე იაკ.

რაზიკ. — ხალხური სიტყვიერება, III, პირველი სერია, II, ხალხური ლექსები, ჩაწერილი თედო რაზიკაშვილის მიერ, მიხ. ჩიქოვანის რედაქციით, თბ., 1953.

რიფს. — წამებად წმიდისა რიფსიმესი..., გამოსცა ი. აბულაძემ, ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, თბ., 1960.

რუთ. — წიგნი მეორე რუთისი: წიგნი ძუელისა აღთქმისანი, ტ. I, ნაკვ. 2, გამოსცა ა. შანიძემ, 1948.

რუს., რუსულ. — რუსულდანიანი, ი. აბულაძისა და ი. გიგინეიშვილის რედაქციით, თბ., 1957.

საბა ასური — ცხოვრებად საბა ასურისად, გამოსცა ს. ჯანაშიამ, არილი, ტფ., 1925.

საბა I — სულხან-საბა ორბელიანი, თხზულებანი, ტ. I, გამოსაცემად მოამზადეს ს. ყუბანეიშვილმა და რ. ბარამიძემ, თბ., 1959.

საეკლ. საბუთ. I, II — დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, წ. I და II, გამოსცა ს. კაკაბაძემ, ტფ., 1921.

საკ. წიგ., I; საკ. წიგ., II — საკითხავი წიგნი ძველ ქართულ ენაში, გამოსცა ი. იმნაიშვილმა, თბ., I, 1963; II, 1966.

სარგ. ზ., 1995 — ზ. სარგველაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1995.

- სას. პოეზ.** — ძველქართული სასულიერო პოეზია, წ. I, ტექსტები, გამოსცა პ. ინგოროყვამ, ტფ., 1913.
- საქ. სიძე.** I, II, III — საქართველოს სიძველენი, ტ. I, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების გამოცემა, ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით, გამოცემა მეორე, ტფ., 1909; ტ. II, ტფ., 1910; ტ. III, ტფ., 1920.
- საქმე, საქმე მოც.** — საქმე მოციქულთა, ძველი ხელნაწერების მიხედვით გამოსცა ი. აბულაძემ, თბ., 1950.
- სახისმეტყ.** — ბასილი კესარიელი, მვეცთათჳს სახისა სიტყუამ: ი. იმნაიშვილი, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, ტ. I, ნაწ. I, თბ., 1970.
- სახისმეტყ., შატ.** — ბასილი კესარიელი, მვეცთათჳს სახისა სიტყუამ, შატბერდის კრებული, თბ., 1979.
- სიბრძ. ისო ზირაქისი** — წიგნი სიბრძნისა ისო ზირაქისი (ოშკური ბიბლიის მიხედვით).
- სიბრძ. სოლ.** — სიბრძნე სოლომონისი: ძველი აღთქმის აპოკრიფების ქართული ვერსიები, I, გამოსცა ც. ქურციკიძემ, თბ., 1970.
- სინ., სინ. შრ.** — სინური მრავალთავი 864 წლისა, გამოსაცემად მოამზადეს ძველი ქართული ენის კათედრის წევრებმა ა. შანიძის რედაქციით, თბ., 1959.
- სპევსიბ.** — წამებაჲ სპევსიბსი, ელასიბსი და მელასიბსი, გამოსცა ნ. მარმა: Записки восточного отделения..., т. XVII 2-3, СПб, 1906.
- სურამის ციხე** — დ. ჭონჭაძე, სურამის ციხე, მ. ზანდუკელის რედაქციით, ტფ., 1932.
- სწავლ.** — ნახე მ. სწ.
- ტიმ. I, II** — ტიმოთეს მიმართ I და II ეპისტოლე, ნახე პავლენი.
- ტირიჭ.** — წმიდათა ყრმათა ორთა ძმათა დავითისი და ტირიჭანისი საკითხავი: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გამოსცა ი. აბულაძემ, თბ., 1964.
- ტიტე** — ტიტეს მიმართ ეპისტოლე. ნახე პავლენი.
- ტობ.** — წიგნი ტობისი: ძველი აღთქმის აპოკრიფების ქართული ვერსიები, I, გამოსცა ც. ქურციკიძემ, თბ., 1970.

- უდაბ., უდაბნ., უდაბ. მრ.** — უდაბნოს მრავალთავი, გამოსაცემად მოამზადეს ძველი ქართული ენის კათედრის წევრებმა, ა. შანიძისა და ზ. ჭუმბურიძის რედაქციით, თბ., 1994.
- უთ., უთურგ.** — თ. უთურგაიძე, თუშური კილო, ტექსტები, გამოკვლევა და ლექსიკონი, თბ., 1960.
- ურპ.** — ცხორებამ და განგებამ წმიდისა იოვანე ურპაელისა კათალიკოსისაჲ, გამოსცა კ. კეკელიძემ: Христианский восток, т. II, СПб, 1914.
- ფიზ.** — ფიზიოლოგი, მვეცთათჳს სახისა სიტყუაჲ, თქუმული წმიდისა ბასილი ეპისკოპოსისა კესარიელისაჲ, გამოსცა ნ. მარმა: Тексты и разыскания..., кн. VI, СПб, 1904.
- ფილექტ.** — წამებამ წმიდისა ფილექტიმონისი: კიმ. I, გამოსცა კ. კეკელიძემ, ტფ., 1918.
- ფილემ.** — ფილემონის მიმართ ეპისტოლე. ნახე პავლენი.
- ფილიბ.** — ფილიპელთა მიმართ ეპისტოლე. ნახე პავლენი.
- ფლბ. მოც.** — წამებამ წმიდისა ფილიპე მოციქულისაჲ: ქართული ვერსიები აპოკრიფებისა მოციქულთა შესახებ IX-XI ს.ს. ხელნაწერების მიხედვით, გამოსცა ც. ჭურციკიძემ, თბ., 1959.
- ფს., ფსალმ.** — ფსალმუნის ძველი ქართული რედაქციები, X-XIII ს.ს. ხელნაწერების მიხედვით გამოსცა მ. შანიძემ, თბ., 1960.
- ფსევდომაკარი** — ფსევდომაკარის თხზულებათა ქართული ვერსია, გამოსცა გ. ნინუამ, თბ., 1982.
- ფშ. მილ.** — ფშაური მილექსებანი, შეკრიბა, ლექსიკონი დაურთო და გამოსცა ვ. ხორნაულმა, თბ., 1939.
- ქართ. დიალ. / დიალექტ.** — ივ. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურიია, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, თბ., 1961.
- ქართლ-კახ. მონასტრ. ისტ. საბუთ.** — ქართლ-კახეთის მონასტრების და ეკლესიების ისტორიული საბუთები, შეკრებილი თ. ჟორდანიას მიერ, ფოთი, 1903.
- ქართული ოთხთავი** — ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით, გამოსცა ა. შანიძემ, თბ., 1945.

- ქართ. ცხ., ქ. ცხ.** — ქართლის ცხოვრება, ტექსტი, დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით, გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, ტ. I, თბ., 1955; ტ. II, თბ., 1959.
- ქეგლ** — ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ა. ჩიქობავას საერთო რედაქციით, ტ. I-VIII, თბ., 1950-1964 წ.წ.
- ქართ. მწერლ. VI** — ქართული მწერლობა, ტ. VI, თბ., 1989.
- ქრესტ. I, II** — ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, გამოსცა ი. იმნაიშვილმა, ტ. I, თბ., 1953; ტ. II, თბ., 1963.
- ქრესტ., ა** — ძველი ქართულის ქრესტომათია, გამოსცა ა. შანიძემ, ტფ., 1935.
- ქრესტ., ბ** — ნახე დიალექტ. ქრესტ.
- ქრონიკ.** — ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა..., გამოსცა თ. ჟორდანიამ, წ. I, ტფ., 1892; წ. II, ტფ., 1897.
- ლამბ., ინგილ. კილო** — რ. ღამბაშიძე, ინგილოური კილო, ტექსტები, თსუ შრომები, ტ. XXX-XXXI ბ, თბ., 1947.
- შატ.** — შატბერდის კრებული, გამოსაცემად მოამზადეს ბ. გიგინეიშვილმა და ელ. გიუნაშვილმა მ. შანიძის რედაქციით, თბ., 1979.
- შაჰნავაზ.** — ფეშანგი, შაჰნავაზიანი, გ. ლეონიძისა და ს. ყუბანეიშვილის რედაქციით, ტფ., 1935.
- შაჰნ.** — აბულ ყასიმ ფირდოუსი, შაჰ-ნამე, ქართული ვერსიები, ტ. I, გამოსცა იუსტ. აბულაძემ, ტფ., 1916; ტ. II, იუსტ. აბულაძის, ალ. ბარამიძის, ბ. ინგოროყვას, კ. კეკელიძის და ა. შანიძის რედაქციით, ტფ., 1934.
- შესაქმ.** — წიგნი შესაქმისად: წიგნი ძუელისა აღთქუმისანი, ნაკვ. I, გამოსაცემად მოამზადეს ბ. გიგინეიშვილმა და ც. კიკვიძემ, თბ., 1989.
- შვიდი მთ.** — ნოდარ ციციშვილი, შვიდი მთიები, გამოსცა კ. კეკელიძემ, ტფ., 1930.
- შუშ.** — წამებად წმიდისა შუშანიკისი დედოფლისა: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, ი. აბულაძის რედაქციით, თბ., 1964.
- ცხ. აღმავ.** — ცხოვრებად მეფეთ-მეფისა დავითისი, გამოსცა მ. შანიძემ, თბ., 1992.

- ცხ. ილარ.** — ცხოვრებად წმილისა... ილარიონისი, გამოსცა ე. ბასი-
ლაშვილმა: თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 25,
1984.
- ძეგლი ერისთავთა** — გამოსცა შ. მესხიამ: მასალები საქართველო-
სა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, თბ., 1954.
- წარტუენვა** — წარტუენვად იერუსალმისად, თქმული... სტრატეგი
მონაზონისად, გამოსცა ნ. მარმა: Тексты и разыскания..., кн. IX,
СПБ, 1909.
- წიგნი სამოციქულომ იერემიადისი** — ოშკის ბიბლიის მიხედვით.
- ჭინჭ.** — ალ. ჭინჭარაული, ხევსურულის თავისებურებანი, თბ.,
1960.
- ხანმ.** — ხანმეტი ტექსტები, გამოსცა ივ. ჭავჭავაძე: ქართუ-
ლი პალეოგრაფია, თბ., 1949.
- ხანმ. ლექც.** — ხანმეტი ლექციონარი, გამოსცა ა. შანიძემ, თბ.,
1944.
- ხანმ. მრ.** — ხანმეტი მრავალთავი, გამოსცა ა. შანიძემ, ტფილისის
უნივერსიტეტის მოამბე, ტ. VII, 1927.
- ხანძთ.** — შრომად და მოღუაწებად... გრიგოლისი... ხანძთისა და შატ-
ბერდისა აღმაშენებელისად..., გამოსცა ნ. მარმა: Тексты и разыс-
кания..., кн. VII, СПб, 1911.
- ხანძთ.** — გიორგი მერჩულე, გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება: ძველი
ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გამოსცა
ი. აბულაძემ, თბ., 1964.
- ხახან., გუჯრები** — ა. ხახანაშვილი, გუჯრები (საისტორიო მასა-
ლა), ქუთაისი, 1891.
- ხევს. პოეზ.** — ა. შანიძე, ქართული ხალხური პოეზია, I, ხევსურუ-
ლი, ტფ., 1931.
- ხრონ.** — ხრონოლოგი გიორგი მონაზონისად, გამოსცა ს. ყაუხჩი-
შვილმა, 1920.
- ველმწ. კარ. გარიგ.** — ველმწიფის კარის გარიგება, გამოსცა ე. თა-
ყაიშვილმა, ტფ., 1920.
- ჯავ., ჯავ. აღწ.** — ივ. ჭავჭავაძე, სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა
აღწერილობა, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1947.

- ა. ჯამბ. — დიალექტოლოგიური მასალები, ჩაწერილი აკაკი ჯამბურის მიერ სამტრედიის რაიონში 1949 წ. (დაცულია თსუ ახალ ქართული ენის კათედრაზე).
- ჯანაშვი., საინგ. — ინგილოური ტექსტები, გამოსცა მ. ჯანაშვილმა, ძველი საქართველო, ტ. II, ტფ., 1913.
- პაგ. მას. — Н. Марр, Агиографические материалы по грузинским рукописям Ивера: Записки восточного отделения..., т. XIII, СПб, 1901.
- პაგ. ძეგ. ლექსიკ. IV — ქართული პაგიოგრაფიული ძეგლების ლექსიკონი, ტ. IV, მომზადდა ქართულ ხელნაწერთა ინსტიტუტში, (III და IV ტომები ჯერ გამოცემული არ არის).
- პრომ. — პრომაელთა მიმართ ეპისტოლე: პავლეს ეპისტოლეთა ქართული ვერსიები, გამოსაცემად მოამზადეს ქ. ძოწენიძემ და კ. დანელიამ, ა. შანიძის რედაქციით, თბ., 1974.

ლიტერატურა

- ი. აბულაძე, 1973 — ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973.
- ა. არაბული, სპორადულად გამოვლენილ III პირის -ნად, -ენად სუფიქსთა ფუნქციისათვის ძველ ქართულში: ნარკვევები იბერიულ-კავკასიურ ენათა მორფოლოგიიდან, თბ., 1980.
- ლ. ბარამიძე, 1964 — ლ. ბარამიძე, ზოგიერთი ტიპის მეშველზმნიან ფორმათა ჩასახვა და განვითარება ქართულში: თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 9, თბ., 1964.
- ლ. ბარამიძე, 1965 — ლ. ბარამიძე, ზოგიერთი ტიპის მეშველზმნიან ფორმათა ჩასახვა და განვითარება ქართულში, სადისერტაციო ნაშრომი (მანქანაზე გადაბეჭდილი), თბ., 1965.
- ლ. ბარამიძე, 1976 — ლ. ბარამიძე, ენებითი გვარის ზმნათა აწმყოს დაბოლოებისათვის ძველ ქართულში: თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 19, თბ., 1976.
- ლ. ბარამიძე, 1976, ა — ლ. ბარამიძე, საწყისი ძველ ქართულში: თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 19, თბ., 1976.
- ლ. ბარამიძე, 2003 — ლ. ბარამიძე, სუბიექტური მესამე პირის ნიშანთა განაწილებისათვის ძველ ქართულში, თბ., 2003.
- ლ. ბარამიძე, 2008 — ლელი ბარამიძე, ქართული ენის ისტორიული გრამატიკის საკითხები, თბ., 2008, გვ. 83-100.
- რ. ბლეიკი, 1926 — რ. ბლეიკი, ეფრემ მცირის ლიტერატურული მოღვაწეობიდან: მიმომხილველი, I, თბ., 1926.
- თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, 1965 — თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბ., 1965.
- პ. გაჩეჩილაძე, 1951 — პ. გაჩეჩილაძე, იმერული დიალექტის ხანურ-ზეგნური მეტყველება, საკანდიდატო დისერტაცია (მანქანაზე გადაბეჭდილი), თბ., 1951.
- პ. გაჩეჩილაძე, 1956 — პ. გაჩეჩილაძე, იმერული დიალექტის ხანურ-ზეგნური მეტყველება, იკე, VIII, თბ., 1951.

- გ. გეურქოვა, 1971 — ე. გეურქოვა, კაუზატივის წარმოება ქართულსა და ზოგ მთის იბერიულ-კავკასიურ ენაში: მაცნე (ენისა და ლიტერატურის სერია), 1971, № 2.
- А. Н. Гвоздев, 1958 — А. Н. Гвоздев, Современный русский литературный язык, I, 1958.
- ბ. გიგინეიშვილი, 1955 — ბ. გიგინეიშვილი, მასდარი ძველ ქართულში: თსუ სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებული, VI, თბ., 1955.
- ბ. გიგინეიშვილი, ზ. სარჯველაძე, 1973 — ბ. გიგინეიშვილი, ზ. სარჯველაძე, [ვა], [უა], [ვე], [უე] და [ო] სეგმენტთა ურთიერთმიმართებისათვის ძველ ქართულში: მრავალთავი, ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი, III, თბ., 1973.
- ბ. გიგინეიშვილი, 1979 — ბ. გიგინეიშვილი, ძეგლის ენის საკითხები: შატბერდის კრებული, ბ. გიგინეიშვილისა და ე. გიუნაშვილის გამოცემა მ. შანიძის რედაქციით, თბ., 1979.
- ი. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურია, ი. ქავთარაძე, 1961 — ი. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურია, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, თბ., 1961.
- გ. გოგოლაშვილი, 1977 — გ. გოგოლაშვილი, მესამე სუბიექტური პირის მრავლობითობის ნარიან მაწარმოებელთა ურთიერთმიმართების საკითხისათვის: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, 86, № 1, თბ., 1977.
- გ. გოგოლაშვილი, 1981 — გ. გოგოლაშვილი, სუბიექტური მესამე პირის -ო სუფიქსის შესახებ თანამედროვე ქართულში: ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები, IV, თბ., 1981.
- გ. გოგოლაშვილი, 1984 — გ. გოგოლაშვილი, დრო-კილოთა მეორე სერიის ფორმები ახალ ქართულში, თბ., 1984.
- გ. გოგოლაშვილი, 1999 — გ. გოგოლაშვილი, სუბიექტური მესამე პირის -ო სუფიქსით გამოხატვის თაობაზე ზოგ ქართულ დიალექტში: ცხინვალის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომათა კრებული, გორი, 1999.
- კ. დანელია, 1976 — კ. დანელია, ვნებითი გვარის წარმოებისათვის კოლხურში: თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 19, თბ., 1976.

- კ. დანელია, 1980 — კ. დანელია, პავლეს ეპისტოლეთა ძველი ქართული რედაქციების წარმომავლობის საკითხი: ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 23, თბ., 1980.
- კ. დანელია, 1992 — კ. დანელია, იერემიას წინასწარმეტყველების ძველი ქართული ვერსიები, ტექსტი, გამოკლევა, ლექსიკონი, თბ., 1992.
- გ. დეეტერსი, 1930 — G. Deeters, Das khartvelische verbum, Leipzig, 1930.
- კ. დონდუა, 1940 — კ. დონდუა, მიმართებითი ნაცვალსახელისა და მისამართი სიტყვის ურთიერთობისათვის ძველ ქართულში: ენიმკის მოამბე, V-VI, 1940.
- კ. დონდუა, 1949 — კ. დონდუა, დამოკიდებული წინადადების განვითარების ისტორიიდან ძველ ქართულში: თსუ შრომები, ტ. 37, 1949.
- ელ. დოჩანაშვილი, 1941 — ელ. დოჩანაშვილი, მსაზღვრელი ნაწევრის ადგილი ქართულსა და სომხურში: თსუ სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებული, წ. I, 1941.
- ფ. ერთელიშვილი, 1958 — ფ. ერთელიშვილი, მორფოლოგიური ომონიმია და მისი შედეგები ქართულში (წაკითხულ იქნა ახალი ქართული ენის კათედრის გაფართოებულ სხდომაზე, 16 მაისი, 1958 წ.).
- ფ. ერთელიშვილი, 1960 — ფ. ერთელიშვილი, -დ~~ან~~ენ ვნებითობის სუფიქსთა გენეზისის საკითხისათვის: თსუ შრომები, 93, 1960.
- ფ. ერთელიშვილი, 1963 — ფ. ერთელიშვილი, რთული წინადადების ისტორიისათვის ქართულში, თბ., 1963.
- ფ. ერთელიშვილი, 1970 — ფ. ერთელიშვილი, ზმნური ფუძეების ფონემატური სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები ქართულში, თბ., 1970.
- ვეფხისტყაოსნის სიმფონია, 1956 — ვეფხისტყაოსნის სიმფონია, შედგენილი ა. შანიძის მიერ: თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 3, თბ., 1956.
- Л. П. Винокурова, 1954 — Л. П. Винокурова, Грамматика английского языка, Л., 1954.
- Завещание царя Давида Возобновителя, данное Шио-Мгвимской лавре в 1123 г., გამოსცა თ. ჟორდანიამ, ტფ., 1895.

- ა. თაყაიშვილი, 1974 — ა. თაყაიშვილი, კალზატივის წარმოების ზოგი საკითხი ქართულში: ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, 4, თბ., 1974.
- ვ. თოფურია, 1931 — ვ. თოფურია, სვანური ენა, I, ზმნა, თბ., 1931.
- ვ. თოფურია, 1936 — ვ. თოფურია, ფუძედრეკად ზმნათა სუფიქსაციისათვის: თსუ შრომები, III, 1936.
- ვ. თოფურია, 1940 — ვ. თოფურია, ქართველურ ენათა სიტყვაწარმოებიდან, II. 1. ედ ბოლოსართი ზმნაში: ენიმკის მოამბე, V-VI, თბ., 1940.
- ვ. თოფურია, 1941 — ვ. თოფურია, ნ და ს ფენებისათვის ქართველურ ენებში: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. II, № 1-2, თბ., 1941.
- ვ. თოფურია, 1942, ა — ვ. თოფურია, ზმნის უძველესი სუფიქსაციისათვის ქართულში: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. III, № 5, თბ., 1942.
- ვ. თოფურია, 1942, ბ — ვ. თოფურია, მესამე ტიპის ვნებითის წარმოება ქართულში: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. III, № 9, თბ., 1942.
- ვ. თოფურია, 1944 — ვ. თოფურია, ძი ნაწილაკი ქართულში: ენიმკის მოამბე, XIV, თბ., 1944.
- ვ. თოფურია, 1953 — ვ. თოფურია, ენის განვითარების შინაგან კანონთა ერთი ნიმუში ქართულში; იკე, V, თბ., 1953.
- ვ. თოფურია, 1955 — ვ. თოფურია, ნამკოს სახეობათა საერთო ნიშნისათვის ქართულში: იკე, VII, თბ., 1955.
- ვ. თოფურია, 1956 — ვ. თოფურია, მწკრივის ზოგიერთი საკითხისათვის ქართულში, თსუ სამეცნიერო სესია, 1956, მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, თბ., 1956.
- გრ. იმნაიშვილი, 1954 — გრ. იმნაიშვილი, ზოგიერთი დროის წარმოება ინგილოურში: იკე, VI, თბ., 1954.
- გრ. იმნაიშვილი, 1966 — გრ. იმნაიშვილი, ქართული ენის ინგილოური დიალექტის თავისებურებანი, თბ., 1966.
- გრ. იმნაიშვილი, 1974 — გრ. იმნაიშვილი, ქართული დიალექტი, თბ., 1974.

- ვ. იმნაიშვილი, 1970 — ვ. იმნაიშვილი, კაუზატივი ძველ ქართულში: თსუ სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებული, 10, თბ., 1970.
- ვ. იმნაიშვილი, 1975 — მამათა ცხორებანი, ტექსტი გამოსაცემად მოაზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ვ. იმნაიშვილმა, თბ., 1975.
- ი. იმნაიშვილი, 1948-1949; 1986 — ი. იმნაიშვილი, ქართული ოთხთავის სიმფონია-ლექსიკონი, I გამოც. 1948-1949; II გამოც. 1986.
- ი. იმნაიშვილი, 1953 — ი. იმნაიშვილი, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, ტ. I, თბ., 1953; ტ. II, 1, 1963.
- ი. იმნაიშვილი, 1955 — ი. იმნაიშვილი, ნაწევარი ძველ ქართულში: თსუ შრომები, 61, 1955.
- ი. იმნაიშვილი, 1957 — ი. იმნაიშვილი, სახელთა ბრუნება და ბრუნვათა ფუნქციები ძველ ქართულში, თბ., 1957.
- ი. იმნაიშვილი, 1963 — ი. იმნაიშვილი, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, II, თბ., 1963.
- ი. იმნაიშვილი, 1967 — ი. იმნაიშვილი, ქართული სალიტერატურო ენის ნორმალიზაციის საკითხები, II, შევიტყე თუ შევიტყვე? გაზ. ლიტერატურული საქართველო, № 9, თბ., 1967.
- ი. იმნაიშვილი, 1968, ა — ი. იმნაიშვილი, ვნებითი გვარის ზმნათა თავისებურებანი ძველ ქართულში: თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, ტ. 11, თბ., 1968.
- ი. იმნაიშვილი, 1968, ბ — ი. იმნაიშვილი, ვაჟა-ფშაველა და ძველი ქართული ენა, თბ., 1968.
- ი. იმნაიშვილი, 1971, ა — ი. იმნაიშვილი, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, ტ. I, ნაწილი II, თბ., 1971.
- ი. და ვ. იმნაიშვილები, 1996 — ი. და ვ. იმნაიშვილები, ზმნა ძველ ქართულში, II ნაწილი, მაინის ფრანკფურტი, 1996.
- ც. კალაძე, 1961 — ც. კალაძე, განსაზღვრება ქართულში: ქართვლურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, II, თბ., 1961.
- კ. კეკელიძე, 1951 — კ. კეკელიძე, ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, I, თბ., 1951.

- ლ. კვაჭაძე, 1977 — ლ. კვაჭაძე, თანამედროვე ქართულის ენის სინტაქსი, თბ., 1977.
- ა. კიზირია, 1953 — ა. კიზირია, შერწყმული წინადადება ქართულში: იკე, IV, 1953.
- ა. კიზირია, 1969 — ა. კიზირია, რთული წინადადების შედგენილობა ძველ ქართულში, თბ., 1969.
- ლ. კიკნაძე, 1942 — ლ. კიკნაძე, ზ-ბგერის განვითარების შემთხვევები ქართულში, თსუ შრომები, XXIV, 1942.
- ლ. კიკნაძე, 1946 — ლ. კიკნაძე, ძირეული და ნასახელარი ზმნები ქართულში, I, თსუ შრომები, XXVIII, თბ., 1946.
- ლ. კიკნაძე, 1947 — ლ. კიკნაძე, ძირეული და ნასახელარი ზმნები ქართულში, II, ნ. ბარათაშვილის სახელობის გორის სახელმწიფო პედაგოგიკური ინსტიტუტის შრომები, II, 1947.
- ლ. კიკნაძე, 1977 — ლ. კიკნაძე, შუალობითი კონტაქტის ფორმები ხეცსურულში: თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 20, თბ., 1977.
- И. Кипшидзе, 1914 — И. Кипшидзе, Грамматика мингрельского языка, 1914.
- მ. კობალაძე, 1958 — მ. კობალაძე, გურულის ფონეტიკური და მორფოლოგიურ-სინტაქსური თავისებურებანი: თსუ სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებული, 8, თბ., 1958.
- ლ. ლეჟავა, 1958 — ლ. ლეჟავა, ზემოიბერულის მასალები ერთი სოფლის მცხოვრებთა მეტყველების მიხედვით: იკე, IX-X, თბ., 1958.
- ქ. ლომთათიძე, 1946 — ქ. ლომთათიძე, -ქ სუფიქსისათვის მეგრულ ზმნებში: იკე, I, თბ., 1946.
- ქ. ლომთათიძე, 1953 — ქ. ლომთათიძე, თბება ტიპის ზმნათა ისტორიისათვის: იკე, IV, 1953.
- ქ. ლომთათიძე, 1954 — ქ. ლომთათიძე, აშხარული დიალექტი და მისი ადგილი სხვა აფხაზურ-აბაზურ დიალექტთა შორის, თბ., 1954.
- ქ. ლომთათიძე, 1955 — ქ. ლომთათიძე, აფხაზური ზმნის ძირითად დრო-კილოთა სისტემა: იკე, VII, თბ., 1955.
- ქ. ლომთათიძე, 1956 — ქ. ლომთათიძე, გვარის კატეგორიის საკითხისათვის აფხაზურში: იკე, VIII, თბ., 1956.
- Н. Я. Марр, 1910 — Н. Марр, Грамматика чанского языка, СПб, 1910.

- Н. Я. Марр, 1925 — Н. Я. Марр, Грамматика древнелитературного грузинского языка, М.—Л., 1925.
- ა. მარტიროსოვი, 1955 — ა. მარტიროსოვი, მასდარული კონსტრუქციის გენეზისისათვის ძველ ქართულში: იკე, VII, თბ., 1955.
- ა. მარტიროსოვი, გ. იმნაიშვილი, 1956 — ა. მარტიროსოვი, გ. იმნაიშვილი, ქართული ენის კახური დიალექტი, თბ., 1956.
- ა. მარტიროსოვი, 1959 — ა. მარტიროსოვი, ერთი სინტაქსური მოვლენისათვის ძველ ქართულში: ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, I, 1959.
- გ. მაჭავარიანი, 1953 — გ. მაჭავარიანი, ზმნის ძირითადი მორფოლოგიური კატეგორიები ქართველურ ენებში (საკანდიდატო დისერტაცია), თბ., 1953.
- გ. მაჭავარიანი, 1959 — გ. მაჭავარიანი, „უნიშნო ვნებითი“ ქართველურ ენებში: ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, II, თბ., 1959.
- გ. მაჭავარიანი, 1973 — გ. მაჭავარიანი, ვნებითის სუფიქსური ტიპის გენეზისის საკითხი ქართველურ ენებში: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე (ენისა და ლიტერატურის სერია), № 4, თბ., 1973.
- ნ. ნათაძე, 1955 — ნ. ნათაძე, მესამე სერიის დრო-კილოთა წარმოებისათვის ქართულში: იკე, VII, თბ., 1955.
- ნ. ნათაძე, 1955 — ნ. ნათაძე, დრო-კილოთა წარმოება ძველ ქართულში (სადისერტაციო ნაშრომი, მანქანაზე გადაბეჭდილი), თბ., 1955.
- ნ. ნათაძე, 1962 — ნ. ნათაძე, შესაძლებლობის მიმღეობათა წარმოებისათვის თანამედროვე ქართულში: იკე, XIII, თბ., 1962.
- ე. ნიკოლაიშვილი, 1978 — ე. ნიკოლაიშვილი, III სუბიექტური პირის -ეს სუფიქსის -ნ (-ენ)-ით შეცვლის ისტორიისათვის: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე (ენისა და ლიტერატურის სერია), № 3, თბ., 1978.
- ლ. ნოზაძე, 1958 — ლ. ნოზაძე, ინ-ენიანი ვნებითის ურთიერთობის საკითხისათვის ქართულში: იკე, IX-X, თბ., 1958.
- ლ. ნოზაძე, 1961 — ლ. ნოზაძე, პრეფიქსული და სუფიქსური ვნებითების ურთიერთობისათვის ქართულში: ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, II, თბ., 1961.

- ა. ონიანი, 1978 — ა. ონიანი, ქართველურ ენათა ისტორიული მორფოლოგიის საკითხები, თბ., 1978.
- ა. ონიანი, 2001 — ა. ონიანი, ორიენტაციის კატეგორია თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში: ენათმეცნიერების საკითხები, № 4, თბ., 2001.
- ვ. ორბელიანი, 1894 — ვ. ორბელიანი, ლექსები, ტფ., 1894.
- ს.-ს. ორბელიანი, 1949 — ს.-ს. ორბელიანი, სიტყვის კონა, ს. იორდანიშვილის გამოცემა, თბ., 1949.
- ეკ. ოსიძე, 1963 — ეკ. ოსიძე, ერთი ტიპის ზმნათა აწმყოს ფუძის აგებულებისათვის ქართულში: ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, III, 1963.
- ს. ჟღენტი, 1941 — ს. ჟღენტი, ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა საკითხისათვის ქართველურ ენებში: ენიმკის მოამბე, X, თბ., 1941.
- გ. როგავა, 1945 — გ. როგავა, აორისტისა და კავშირებითი II-ის ზოგ აფიქსთა გენეზისისათვის -ევ სუფიქსთან დაკავშირებით ქართულსა და მეგრულში: საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. VI, № 8, 1945.
- გ. როგავა, 1949 — გ. როგავა, ქართველურ ენათა ბგერათშესატყვისობიდან — მეგრ. რ: ქართ. გ, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, X, № 8, 1949.
- გ. როგავა, 1953 — გ. როგავა, დრო-კილოთა მეოთხე ჯგუფის ნაკვთები ქართველურ ენებში: იკე, V, თბ., 1953.
- გ. როგავა, 1954 — გ. როგავა, ნამყო უსრულის ოდ სუფიქსის შედგენილობისათვის ქართულში: იკე, VI, 1954.
- გ. როგავა, 1968 — გ. როგავა, მრავლობითი რიცხვის მესამე სუბიექტური პირის -ან სუფიქსისათვის ქართულში: იკე, XVI, თბ., 1968.
3. Сарджвеладзе, 1968 — 3. Сарджвеладзе, Орфографическо-фонетические особенности грузинских письменных памятников XI-XIII в.в. (Автореферат), Тб., 1968.
3. Сарджвеладзе, 1973 — 3. Сарджвеладзе, Основные вопросы исторической фонетики и грамматики грузинского языка (Автореферат), Тб., 1973.
- ზ. სარჯველაძე, 1984 — ზ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი, თბ., 1984.

- ზ. სარჯველაძე, 1995 — ზ. სარჯველაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1995.
- ზ. სარჯველაძე, 1997 — ზ. სარჯველაძე, ძველი ქართული ენა, თბ., 1997.
- სიგელი მიქნაძოროელთა და ოპიზართაი, 1935 — სიგელი მიქნაძოროელთა და ოპიზართაი, სიგელი მღუიმელთაი, გამოსცა ა. შანიძემ, ძველი ქართულის ქრესტომათია, 1935.
- მ. სუხიშვილი, 1976 — მ. სუხიშვილი, სტატიკური ზმნები ქართულში, თბ., 1976.
- მ. სუხიშვილი, 1980 — მ. სუხიშვილი, სუფიქსიან ვნებითა წარმოების ზოგი საკითხისათვის ქართულში: იკე, XXII, თბ., 1980.
- თ. უთურგაიძე, 1960 — თ. უთურგაიძე, თუშური კილო, თბ., 1960.
- თ. უთურგაიძე, 1976 — თ. უთურგაიძე, ქართული ენის ფონმატური სტრუქტურა, თბ., 1976.
- ვლ. ფანჩიძე, 1945 — ვლ. ფანჩიძე, მრავლობითი რიცხვის აღნიშვნისათვის ზმნაში იმერული კილოს მიხედვით: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. VI, № 10, თბ., 1945.
- ბ. ფოჩხუა, 1961 — ბ. ფოჩხუა, მრავლობითის ნარიანი მაწარმოებლები ძველ ქართულში: ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, II, თბ., 1961.
- ი. ქავთარაძე, 1954 — ი. ქავთარაძე, ზმნის ძირითადი კატეგორიების ისტორიისათვის ძველ ქართულში, თბ., 1954.
- ი. ქავთარაძე, 1960 — ი. ქავთარაძე, მყოფადის ერთი სახეობის ისტორიისათვის ქართულში: იკე, XII, თბ., 1960.
- ი. ქავთარაძე, 1985 — ი. ქავთარაძე, ქართული ენის მოხეური დიალექტი, თბ., 1985.
- ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VIII, 1964.
- ც. ქურციკიძე, 1963 — ც. ქურციკიძე, ორპირიანი ვნებითი გვარის ზმნების III სერიის მწკრივთა წარმოებისათვის ძველ ქართულში, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, XXX, № 2, 1963.
- ა. შანიძე, 1919-1920 — ა. შანიძე, ნასახელარი ზმნები ქართულში: ტუმ, № 1, 1919-1920; თხზულებანი, II, თბ., 1981.

- ა. შანიძე, 1930 — ა. შანიძე, ქართული გრამატიკა, I, მორფოლოგია. ტფ., 1930.
- ა. შანიძე, 1931 — ა. შანიძე, ქართული ხალხური პოეზია, I, ხეცურული, ტფ., 1931.
- ა. შანიძე, 1934 — ა. შანიძე, ძველი ქართული ენა (მოკლე მიმოხილვა): ძველი ქართული ენა და ლიტერატურა, თბ., 1934.
- ა. შანიძე, 1942 — ა. შანიძე, Изменение системы выражения глагольной категории вида в грузинском и его последствия: საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, III, № 9, თბ., 1942.
- ა. შანიძე, 1948 — ა. შანიძე, გიორგი მთაწმიდლის ენა იოვანეს და ეფთვიმეს ცხოვრების მიხედვით: ძველი ქართული ენის ძეგლები, III, თბ., 1948.
- ა. შანიძე, 1953 — ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, თბ., 1953.
- ა. შანიძე, 1957, ა — ა. შანიძე, ქართული კილოები მთაში: ქართული ენის სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები, I, თბ., 1957.
- ა. შანიძე, 1957, ბ — ა. შანიძე, სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში: ქართული ენის სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები, თხზულებანი, I, თბ., 1957.
- ა. შანიძე, 1957, გ — ა. შანიძე, ვეფხისტყაოსნის ლექსიკონი: შოთა რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, 1957 წ. გამოცემა.
- ა. შანიძე, 1959 — ა. შანიძე, სინური მრავალთავი 864 წლისა და მისი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის, ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 5, თბ., 1959.
- ა. შანიძე, 1966 — ა. შანიძე, ჰმუნვა და ჩმუნვა ვეფხისტყაოსანში: ვეფხისტყაოსნის საკითხები, თხზულებანი, II, 1966.
- ა. შანიძე, 1973 — ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, თბ., 1973.
- ა. შანიძე, 1976 — ა. შანიძე, ძველი ქართული ენის გრამატიკა, თბ., 1976.
- ა. შანიძე, 1980 — ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები: თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. III, თბ., 1980.

- ა. შანიძე, ლ. კვაჭაძე, 1976 — ა. შანიძე, ლ. კვაჭაძე, ქართული ენის გრამატიკა, სინტაქსი, VII-VIII კლ. სახელმძღვანელო, თბ., 1976.
- ი. შილაკაძე, 1974 — ი. შილაკაძე, ძველი სომხური ენის გრამატიკა, თბ., 1974.
- მ. შანიძე, 1964 — მ. შანიძე, სილოდა და მელოდარი ძველ ქართულში: მაცნე, 5, 1964.
- ა. ჩიქობავა, 1936 — ა. ჩიქობავა, ჭანურის გრამატიკული ანალიზი ტექსტებითურთ, თბ., 1936.
- ა. ჩიქობავა, 1937 — ა. ჩიქობავა, მთიულურის თავისებურებანი: ენიმკის მოამბე, II, თბ., 1937.
- ა. ჩიქობავა, 1940 — ა. ჩიქობავა, მესამე პირის სუბიექტის უძველესი ნიშანი ქართველურ ენებში: ენიმკის მოამბე, ტ. V-VI, თბ., 1940.
- ა. ჩიქობავა, 1942 — ა. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბ., 1942.
- ა. ჩიქობავა, 1944 — ა. ჩიქობავა, თურმეობითი პირველის წარმოების ერთი თავისებურება უღვლილების სისტემის ისტორიასთან დაკავშირებით ქართულში: ლიტერატურული ძიებანი, II, თბ., 1944.
- ა. ჩიქობავა, 1948 — ა. ჩიქობავა, ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში, I, თბ., 1948.
- ა. ჩიქობავა, 1950 — ა. ჩიქობავა, ქართული ენის ზოგადი დახასიათება: ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. I, თბ., 1950.
- ა. ჩიქობავა, 1953 — ა. ჩიქობავა, მასდარისა და მიმღეობის ისტორიული ურთიერთობისათვის ქართულში: იკე, V, თბ., 1953.
- ა. ჩიქობავა, 1956 — ა. ჩიქობავა, ვნებითის ჩამოყალიბების ზოგი საკითხისათვის ქართულში მასდარის ჩვენებათა მიხედვით: იკე, VIII, თბ., 1956.
- ა. ჩიქობავა, 1959 — ა. ჩიქობავა, ზოგი პრეფიქსული წარმოების ისტორიისათვის ქართულ ზმნებში: იკე, XI, თბ., 1959.
- ა. ჩიქობავა, 1966 — ა. ჩიქობავა, ძველისა და ახალი ქართულის კომპონენტებისათვის „ვეფხისტყაოსნის“ ენის მორფოლოგიურსა და სინტაქსურ სტრუქტურაში: იკე, XV, თბ., 1966.

- დ. ჩხუბიანიშვილი, 1961 — დ. ჩხუბიანიშვილი, ზოგიერთი სინტაქსური კონსტრუქციის მონაცვლეობისათვის ძველ ქართულში: ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, II, თბ., 1961.
- დ. ჩხუბიანიშვილი, 1965 — დ. ჩხუბიანიშვილი, მასდარიანი შესიტყვების თავისებურებანი ძველ ქართულში: მაცნე, № 3, თბ., 1965.
- გ. ცოცანიძე, 1970 — გ. ცოცანიძე, თიანურის ძირითადი ფონოლოგიური და მორფოლოგიური თავისებურებანი: ახალგაზრდა მეცნიერ-მეშაკთა შრომების კრებული, თბ., 1970.
- გ. ცოცანიძე, 1978 — გ. ცოცანიძე, ფშაური დიალექტი, თბ., 1978.
- ცხორებაჲ წმიდისა ანტონისი, ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ვ. იმნაიშვილმა, ა. შანიძის რედაქცია, თბ., 1970.
- შ. ძიძიგური, 1938 — შ. ძიძიგური, К характеристике нижнеимерского говора грузинского языка, Памяти Н. Я. Марра, М.—Л., 1938 г.
- შ. ძიძიგური, 1954 — შ. ძიძიგური, ძიებანი ქართული დიალექტოლოგიიდან, თბ., 1954.
- მ. ძიძიშვილი, 1958 — მ. ძიძიშვილი, გრამატიკულ მოვლენათა ტენდენციები გურულში: ივე, IX-X, თბ., 1958.
- ქ. ძოწენიძე, 1952-1953 — ქ. ძოწენიძე, ზემოიმერული კილოკავი: აღ. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XI, 1952-1953.
- ქ. ძოწენიძე, 1973 — ქ. ძოწენიძე, ზემოიმერული კილოკავი, ენობრივი მიმოხილვა და ტექსტები, ა. ჩიქობავას და მ. ალაფიძის რედაქციით, თბ., 1973.
- ა. ჭინჭარაული, 1960 — ა. ჭინჭარაული, ხევსურულის თავისებურებანი, თბ., 1960.
- ზ. ჭუმბურიძე, 1968 — ზ. ჭუმბურიძე, მეოფადის წარმოქმნის ისტორიისათვის ქართულში: თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 11, თბ., 1968.
- ზ. ჭუმბურიძე, 1976 — ზ. ჭუმბურიძე, ავ და ამ თემისნიშნიან ზმნათა უღლებისათვის პირველ თურმეობითში: თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 19, თბ., 1976.

- ზ. კუმბურიძე, 1986 — ზ. კუმბურიძე, მყოფადი ქართველურ ენებში, თბ., 1986.
- პ. ჯაჭანიძე, 1956 — პ. ჯაჭანიძე, გურული კილოს მორფოლოგიის საკითხები: ალ. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XV, 1956.
- ბ. ჯორბენაძე, 1975 — ბ. ჯორბენაძე, ზმნის გვარის ფორმათა წარმოებისა და ფუნქციის საკითხები ქართულში, თბ., 1975.
- ბ. ჯორბენაძე, 1983 — ბ. ჯორბენაძე, ზმნის ხმოვანპრეფიქსული წარმოება ქართულში, თბ., 1983.
- ბ. ჯორბენაძე, მ. კობაიძე, მ. ბერიძე, 1988 — ბ. ჯორბენაძე, მ. კობაიძე, მ. ბერიძე, ქართული ენის მორფემებისა და მოდალური ელემენტების ლექსიკონი, თბ., 1988.
- ბ. ჯორბენაძე, 1989 — ბ. ჯორბენაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, გ. გოგოლაშვილის რედაქციით, თბ., 1989.

წინასიტყვაობა	3
I. ზოგიერთი ტიპის მეშველშმნიან ფორმათა ჩასახვა და განვითარება ქართულში	5
II. გარდაუვალ ზმნათა ერთი ტიპის აღწერითი ფორმების შედგენილობისათვის ქართული ენის დასავლურ კილოებში	67
III. აწმყოსა და I თურმეობითის წარმოების ზოგი თავისებურება ქართული ენის მთის კილოებში (პირთან დაკავშირებით)	81
IV. სუბიექტური მესამე პირის ნიშანთა განაწილებისათვის ძველ ქართულში	100
1. სუბიექტური მესამე პირისა და რიცხვის გამოხატვა ძველი ქართულის ძირითადი ნორმების მიხედვით	100
2. სუბიექტური მესამე პირის -ნ, -დ, -ედ ბოლოსართები	124
V. სუბიექტური მესამე პირისა და რიცხვის აფიქსები ახალ ქართულში (ძველ ქართულთან შედარებით)	129
VI. სუბიექტური მესამე პირის -ა სუფიქსით აღნიშვნისათვის ქართული ენის ზოგიერთ დიალექტში	132
VII. მასალები სუბიექტური მესამე პირის -ა სუფიქსის -ო-სთან მონაცვლეობისათვის ძველსა და საშუალო ქართულში	142
გამოყენებული წყაროები და შემოკლებანი	159
ლიტერატურა	175

გამომცემლობის რედაქტორი	მარინე გიორგობიანი
გარეკანის დიზაინი	თინათინ ჩიჩინაშვილისა
ნაშრომის კომპიუტერული უზრუნველყოფა	მაია ჯაფოშვილისა
თსუ-ის გამომცემლობის კოორდინატორი	ნათია დვალა